

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Макіївський економіко-гуманітарний інститут

І.В. Хохлова
О.П. Шем'яков

**КРИМІНАЛЬНЕ
ПРАВО УКРАЇНИ**
(Загальна частина)

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ—2006

УДК 343(477)(075.8)
ББК 67.9 (УКР)408я73
Х 86

Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 14/18.2 – 712 від 1.04.05 р.)

Автори навчального посібника:

Шем'яков О.П. – модулі 1 (п.1-4), 2, 3, 7, 8 (п.1-3), 10, 17, передмова.
Хохлова І.В. – модулі 1 (п.5), 4-6, 8 (п.4), 9, 11-16, методичні рекомендації,
завдання для самоконтролю, термінологічний словник.

Рецензенти:

М.І. Мичко – доктор юридичних наук, професор;
В.П. Філонов – заслужений юрист України, професор.

Хохлова І.В., Шем'яков О.П.

Х 86 Кримінальне право України (Загальна частина): Навчальний посібник.–
Київ: Центр навчальної літератури 2006. – 272 с.

ISBN 966-364-200-9

В навчальному посібнику на основі аналізу чинного законодавства про кримінальну відповідальність, сучасних наукових досліджень провідних вчених України та досвіду викладання Кримінального права як учбової дисципліни у вищих навчальних закладах стисло та адаптовано до модульної системи навчання викладено теоретичний мінімум за кожною темою курсу відповідно до стандартної програми підготовки юристів у вищих закладах освіти. За всіма темами курсу посібник містить 17 змістовних модулів, 200 контрольних завдань з теорії, 190 понять в термінологічному словнику.

Методичні рекомендації розроблені для викладачів та студентів вищих навчальних закладів юридичних спеціальностей з метою використання поданого посібника при вивченні Загальної частини Кримінального права України під час впровадження **кредитно-модульної системи організації навчального процесу в Україні.**

УДК 343(477)(075.8)
ББК 67.9 (УКР)408я73

ISBN 966-364-200-9

© Хохлова І.В., 2006
© Шем'яков О.П., 2006
© Центр навчальної літератури, 2006

ПЕРЕДМОВА

Вивчення курсу кримінального права України має важливе значення для підготовки майбутніх юристів, тому що цей предмет, по-перше, належить до циклу фундаментальних навчальних дисциплін в програмі вищої юридичної освіти, по-друге, вивчає галузь права регулює широке коло суспільних відносин, що виникають з приводу вчинення особою злочину і призначення покарання.

Кримінальне право України (і галузь права, і навчальна дисципліна) поділяється на дві частини — Загальну та Особливу. Під час вивчення Загальної частини кримінального права студенти повинні засвоїти великий обсяг теоретичних знань, з'ясувати значну кількість термінів, вивчити визначальні норми Загальної частини Кримінального кодексу України стосовно завдання Кримінального кодексу; підстави кримінальної відповідальності; чинності Кримінального кодексу щодо діянь, вчинених на території України та за її межами; чинності закону про кримінальну відповідальність у часі; поняття злочину; форм вини; обставин, що виключають суспільну небезпечність чи протиправність діяння; стадій вчинення умисного злочину; співучасті у злочині; видів покарань; загальних засад призначення покарання; погашення та зняття судимості; примусових заходів виховного та медичного характеру; підстав звільнення від кримінальної відповідальності та покарання.

Запропонований навчальний посібник має на меті допомогти студенту зорієнтуватися в теоретичному матеріалі під час самостійного вивчення і засвоєння положень Загальної частини Кримінального права України і не замінює класичні підручники, такі як, наприклад, "Кримінальне право України. Загальна частина" (підручник; за ред. професорів Бажанова М.І., Сташиса В.В., Тація В.Я. – Київ-Харків: Юрінком Інтер – Право, 2003 р.), які є класичними. В цьому ж виданні на основі аналізу чинного законодавства про кримінальну відповідальність, сучасних наукових досліджень провідних вчених України та досвіду викладання Кримінального права як учбової дисципліни у вищих навчальних закладах, автори спробували стисло (але системно) викласти теоретичний мінімум за кожною темою курсу відповідно до стандартної програми підготовки юристів. Таке подання матеріалу дозволяє студенту під час підготовки до іспиту чи заліку або при самостійному вивченні Кримінального права України, по-перше, швидко відновлювати або закріплювати знання, отримані на лекціях та семінарських заняттях; по-друге, самостійно визначати для себе що саме викликає найбільші труднощі особисто для нього; по-третє, завжди мати змогу перевірити себе, використовуючи для цього завдання для самоконтролю.

Окремій темі або кільком темам навчальної дисципліни відповідає модуль посібника, а кожен модуль наприкінці містить завдання для самоконтролю. Зазвичай студенти пропускають такі місця в підручниках, але даремно. В цьому навчальному посібнику пропонуються саме ті питання, які на семінарських за-

няттях викликають найбільші труднощі, або ті питання, на які студенти під час заліків, іспитів та державних іспитів найчастіше не можуть надати правильної відповіді. Таким чином, якщо студент змігся самостійно впоратися із запропонованим завданням для самоконтролю, він може бути впевненим: до заліку чи іспиту він готовий, бо теоретичний мінімум із Загальної частини Кримінального права України він знає. До того ж, всі відповіді можна знайти в змістовній частині тематичного модулю.

Наприкінці навчального посібника у довідковому модулі автори пропонують словник термінів, які студент має знати обов'язково.

Викладачі навчальних закладів можуть використовувати теоретичну частину модулів поданого навчального посібника як тези лекцій, а завдання для самоконтролю – в якості питань міжсесійної або ітогової атестації студентів.

Що стосується набуття практичних навичок використання засвоєного теоретичного матеріалу, то автори рекомендують користуватись навчальним посібником "Кримінальне право України: Практикум: Навч. посіб. / Яценко С.С. (кер. авт. кол.), Андрушко П.П., Кобзаренко П.В., Матишевський П.С., Шапченко С.Д.; за ред. С.С. Яценка. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 528 с." Цей практикум містить не лише практичні завдання, а й методичні рекомендації стосовно вирішення задач, що дуже зручно для студентів під час самостійного напрацювання вміння надавати кримінально-правову оцінку ситуаціям, що виникають. Номери задач з Практикуму до відповідних модулів цього посібника наведені в методичних рекомендаціях на стор.7.

Сподіваємося, що наш посібник стане в нагоді напередодні іспитів та заліків і допоможе у самостійному вивченні такої складної фундаментальної дисципліни як Кримінальне право України.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Методичні рекомендації розроблені для викладачів та студентів вищих навчальних закладів юридичних спеціальностей з метою використання поданого посібника при вивченні Загальної частини Кримінального права України під час впровадження *кредитно-модульної системи організації навчального процесу* на підставі Наказу МОНУ від 23.01.2004 р. № 48, яким затверджено "Тимчасове положення про організацію навчального процесу в кредитно-модульній системі підготовки фахівців", що пов'язано з розвитком загальноєвропейської системи вищої освіти в межах Болонської конвенції ("Болонський процес у фактах і документах // Упорядники: Степко М.Ф. та ін. – Тернопіль: Вид-во ТДПУ ім. В. Гнатюка, 2003. – 52 с.").

Сутність терміну "модуль" у теорії навчання визначається як "відносно самостійна частина навчальної інформації, що достатня для формування тих чи інших професійних знань, умінь, навичок" (Батишев С.Я. Блочно-модульное обучение. – М.: Транс-сервис, 1997. – 225 с.). У модулі викладається принципово важливий зміст навчальної інформації, дається роз'яснення цієї інформації, приводяться теоретичні та практичні завдання. Модуль виступає фактором розкриття потенційних можливостей студентів і одночасно розвиває їх здатність до самоосвіти, диференційована оцінка успішності стимулює їх навчальну діяльність.

Підсумкова оцінка у кредитно-модульній системі організації навчального процесу виставляється як інтегрована оцінка за засвоєння усіх модулів на протязі навчального року, вона є бально-рейтинговою з урахуванням особливостей навчальної дисципліни та з переведенням національної системи оцінок в шкалу ECTS (Європейської кредитно-трансферної системи). Застосування шкали оцінок ECTS пов'язано з уніфікацією оцінок успішності студентів, оскільки в кожній державі є свої системи і критерії оцінювання.

Вивчення Загальної частини Кримінального права України у вищих навчальних закладах студентами юридичних спеціальностей триває протягом двох семестрів, передбачені такі форми навчання як лекції, семінарські та практичні заняття, самостійна робота студента, традиційно курс закінчується іспитом. Знання студента при відповіді на питання семінарських занять, заліків та екзамену оцінюються на підставі таких критеріїв:

“Відмінно” – на питання отримані повні та правильні відповіді; студент продемонстрував знання теоретичного матеріалу, вміння аналізувати конкретні нормативно-правові акти та окремі норми кримінального законодавства, застосувати їх до вирішення практичних ситуацій, які виникають у кримінальних правовідносинах, аналізувати та правильно кваліфікувати окремі ознаки складу злочину, визначати підстави звільнення від кримінальної відповідальності або

кримінального покарання, вмiє застосовувати правила призначення покарання та обчислювати строки давностi та погашення або зняття судимостi, а також призначення примусових заходiв виховного або медичного характеру.

“Добре” – на питання отриманi правильнi вiдповiдi, студент продемонстрував достатнi знання теоретичного матерiалу iз Загальної частини кримінального права, але при вирiшеннi практичної ситуацiї, обравши правильний напрямок, не зміг раціонально використати статтi кримінального кодексу, вмiє аналізувати тенденцiї юридичної практики та оцiнювати їх з точки зору вiдповiдностi закону.

“Задовiльно” – теоретичнi знання студента мають деякi прогалини, студент значний час розшукує вiдповiдну кримінально-правову норму, необхiдну для вирiшення практичної ситуацiї, хоча без нормативного пiдкрiплення може розкрити шляхи вирiшення проблеми. Студент демонструє невпевненiсть в знаннях теоретичного матерiалу.

“Незадовiльно” – теоретичнi знання з кримінального права студента мають значнi прогалини, студент не орієнтується у законодавчому масивi, у системi законодавства не вмiє розшукувати необхiдну для даного конкретного випадку норму; не може розв’язати практичну ситуацiю.

Кредитно-модульна система навчання дозволяє визначати оцiнку знання за кiлькiстю балiв, якi студент набрав за навчальний рiк. Якiсть засвоєння теоретичних знань з кожної теми (обов’язкова базова частина змiстовного модулю) контролюється викладачем за допомогою завдань, що в посiбнику наведенi наприкинцi кожного змiстовного модулю. Кiлькiсть балiв, що отримує студент, визначається кiлькiстю правильних вiдповiдей – одна правильна вiдповiдь – 1 бал. Оцiнцi “вiдмiнно” вiдповiдає кiлькiсть правильних вiдповiдей вiд 90 до 100 вiдсоткiв, оцiнцi “добре” – вiд 80 до 89 вiдсоткiв, оцiнцi “задовiльно” – вiд 70 до 79 вiдсоткiв. Якщо вiрних вiдповiдей менше 70 вiдсоткiв, контроль студентовi необхiдно пройти повторно.

За всiма темами курсу посiбник мiстить 200 контрольних завдань з теорiї. Але вивчення Кримінального права має на метi набуття студентами практичного вмiння давати власну кримінально-правову оцiнку конкретних життєвих ситуацiй. Рекомендуємо як для тематичного так i пiдсумкового контролю набутих студентами пiд час практичних занять вмiнь, а також для самоконтролю використовувати такi задачi з навчального посiбника “Кримінальне право України: Практикум: Навч. посiб. / Яценко С.С. (кер. авт. кол.), Андрушко П.П., Кобзаренко П.В., Матишевський П.С., Шапченко С.Д.; за ред. С.С. Яценка. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 528 с.” (за кожну правильну та вмотивовану кримінально-правову оцiнку ситуацiї студент одержує 2 бали; за правильну, але невмотивовану – 1 бал; за неправильну – 0 балiв):

Мо- дуль	Сторінка	№ задачі
2	149-155	1, 8, 14
3	156-160	3, 7, 13
4	166-170	2, 4, 7
5	172-174	10, 11, 14
6	175-181	15, 16, 31
7	183-190	4, 9, 23
8	191-200	4, 18, 23
9	211-222	1, 3, 5
10	223-230	12, 14, 26
11	231-240	9, 10, 16

Модуль	Сторінка	№ задачі
12	242-247	2, 4, 9
13	255-259	4, 10, 14
14	260-267	1, 10
	276-280	4, 16
15	252-253	9, 11
	268-275	4, 10
16	285-290	2, 4, 8
17	282-290	1, 3, 6

Всього – 50 задач, за розв’язання яких можна отримати до 100 балів

Таким чином, за відповіді на питання для контролю та вирішення ситуативних задач (варіативна частина змістовного модулю) протягом року студент може отримати до 300 балів. Студент, який на протязі року набрав необхідну кількість балів, має такі можливості: а) не здавати іспит і отримати набрану кількість балів як підсумкову оцінку; б) якщо набрано 265 або 235 балів – виконати індивідуальне завдання з метою підвищення свого рейтингу і отримати додатково до 10 балів; в) здавати іспит з метою підвищення своєї оцінки.

Кількість отриманих студентом балів за всіма змістовними модулями	Оцінка успішності	
	за національною шкалою	за шкалою ECTS
270-300	відмінно	A
240-269	добре	BC
210-239	задовільно	DE
120-209	незадовільно	FX
менше 120	незадовільно	F

Примітки: ECTS – Європейська кредитно-трансферна система, яка містить методи оцінки і порівняння успішності студентів з подальшим переносом (трансфером) оцінки успішності при переході з одного навчального закладу в інший (система ECTS не замінює національних систем оцінювання, а є інструментом інтернаціоналізації вищої освіти); **шкала ECTS** – Європейська система перезарахування кредитів; **A, BC, DE, FX, F** – прохідні рівні шкали ECTS; **A** – відмінне виконання з незначними помилками; **B** – вище середніх стандартів, але з деякими незначними помилками; **C** – в цілому змістовна робота зі значними помилками; **D** – чітко, але зі значними недоліками; **E** – виконання відповідає мінімальним критеріям; **FX** – необхідна ще певна робота для зарахування кредиту; **F** – необхідно пройти повторний курс.

МОДУЛЬ 1

ЗА ТЕМОЮ

“ПОНЯТТЯ І ЗАВДАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА”

Теоретичний мінімум з питань:

1. Поняття кримінального права та його предмет.
2. Принципи кримінального права.
3. Наука кримінального права та її система.
4. Кримінальна політика: поняття, зміст та основні напрямки її розвитку.
5. Кримінальна відповідальність, її поняття й підстави.

Питання 1

Поняття кримінального права та його предмет

Кримінальне право, у цілому, є однією з галузей права, яка охоплює дві основні інституції: злочин і покарання. Назва цієї галузі права походить від однієї з цих інституцій. Відповідно до інституції "злочин" (лат. *scilicet*) ця галузь права має назву: в Україні — "кримінальне право".

Кримінальне право України має такі характерні ознаки:

- 1) його норми встановлюються лише вищим органом законодавчої влади — Верховною Радою України;
- 2) воно знаходить свій вияв у законах;
- 3) метод реалізації кримінального закону є специфічним, притаманним лише цьому закону — це покарання особи за порушення нею кримінально – правової заборони.

Кримінальне право України — це система правових норм (правил поведінки), що встановлюють, характеризують, регулюють та охороняють суспільні відносини, які виникають з приводу вчинення злочину. Тобто, ці норми визначають, насамперед, які суспільно небезпечні

зпечні діяння є злочинними і які покарання слід застосовувати до осіб, що їх вчинили.

Кримінальне право України поділяється на дві частини — Загальну та Особливу.

Загальна частина Кримінального кодексу України містить визначальні норми загального значення; їх дія поширюється на всі приписи Особливої частини Кодексу.

Ці норми визначають:

- завдання Кримінального кодексу;
- підстави кримінальної відповідальності;
- чинність Кримінального кодексу щодо діянь, вчинених на території України та за її межами;
- чинність кримінального закону у часі;
- поняття злочину;
- форми вини;
- обставини, що виключають суспільну небезпечність чи протиправність діяння;
- стадії вчинення злочину;
- співучасть у злочині;
- види покарань,
- загальні засади призначення покарання;
- погашення та зняття судимості тощо.

Суть і призначення норм Загальної частини Кодексу виявляються лише в органічній єдності з положеннями його Особливої частини.

Особлива частина Кримінального кодексу містить конкретні норми, які забороняють вчиняти те або інше діяння. Порушення такої заборони передбачає відповідне покарання. При цьому майже всі диспозиції статей Особливої частини Кодексу визначають діяння з боку однієї особи — виконавця злочину. Умови кримінальної відповідальності за навмисне вчинення одного і того самого злочину спільними діями кількох осіб описані в Загальній частині Кримінального кодексу — в ст. 19 про співучасть.

Загальна та Особлива частини Кодексу нерозривно пов'язані між собою. Вони складають єдину галузь права — кримінальне право. Застосування норм Особливої частини можливе лише на основі положень, що містяться у нормах Загальної частини Кодексу.

Кримінальне право вивчає не лише норми кримінального закону, а й застосування цих норм правоохоронними органами та судом, тобто

їх дію. У результаті дії кримінально-правової норми виникають кримінально-правові відносини між державою і особою, яка вчинила злочин. Тобто з моменту вчинення злочину держава вступає в кримінально-правові відносини з конкретною особою — суб'єктом злочину.

Предметом кримінального права є відносини, які виникають у результаті вчинення злочину і застосування відповідного покарання за його вчинення.

Метод кримінального права. Специфічні, притаманні лише кримінальному праву відносини між особою, яка вчинила злочин проти особистих благ людини, публічних чи приватних прав тощо, і державою, яка охороняє такі блага й інші суспільні цінності, регламентується також специфічним, притаманним лише кримінальному праву методом — застосуванням з боку держави до особи злочинця санкції кримінально-правової норми, тобто покарання.

Метод регламентування кримінально-правових відносин примусовий і застосовується лише до особи, яка вчинила злочин, як правило, шляхом покарання. Кримінально-правовий метод застосовується лише в тому разі, коли:

- 1) вчинене діяння є суспільне небезпечним і, відповідно до закону, містить склад конкретного злочину;
- 2) особа, яка вчинила це “діяння”, була у стані осудності, досягла на час його вчинення встановленого законом віку і підлягає покаранню. В окремих випадках, передбачених законом (ст. 44, ст.74-80 КК), суд може відстрочити виконання призначеного ним кримінального покарання або не застосовувати таке покарання взагалі.

Зв'язок кримінального права з іншими галузями права

Кримінальне (матеріальне), кримінальне-процесуальне та кримінально-виконавче право — галузі права, які перебувають у взаємодії. Кримінально-процесуальне право — це форма, правова процедура застосування норм кримінального права. Отже, кримінально-процесуальні правовідносини — це правова форма встановлення у злочинному діянні особи складу злочину і призначення відповідного покарання. Кримінально-виконавче право — це така галузь права, яка на основі норм кримінального права про підстави та умови виконання покарання визначає і регулює порядок реалізації кримінального закону.

Кримінальне право нерозривно пов'язане з іншими галузями права (конституційним, цивільним, адміністративним, міжнародним) та використовує положення інших наук. Так, наприклад, кримінальне право нерозривно взаємопов'язане з кримінологією та криміналістикою. Кримінологія виникла в межах науки кримінального права. Такі правові поняття, як злочин, вина, мотив, вік, з якого настає кримінальна відповідальність за вчинення злочину, стадії вчинення злочину, групова злочинність та інші, що були розроблені теорією кримінального права, широко застосовуються кримінологією. Кримінологія вивчає злочинність як соціальне явище, з'ясовує причини, умови і динаміку злочинності в цілому та окремих груп злочинців. Кримінально-правові норми, терміни і поняття використовуються також криміналістикою. У науці кримінального права та законодавчій діяльності використовуються також положення таких наук: психології, психіатрії, судової медицини (про свободу волі, осудність, психічні аномалії, фізіологічний стан людини, психологію неповнолітніх, критерії розмежування різних видів тілесних ушкоджень тощо).

Завдання (функції) кримінального права.

Основна функція кримінального права — *охоронна*. Вона здійснюється притаманним лише кримінальному праву методом покарання тих, хто вчинив злочин, та загрозою покарання тим, хто має намір його вчинити. Одним із першочергових завдань кримінального права є захист від злочинних посягань життя людини, суверенітету України, цілісності і недоторканості її території, суспільного ладу, політичної системи та економічного потенціалу, миру та безпеки суспільства. Водночас завданням кримінального закону, відповідно до ст. 1 КК, є охорона правопорядку в цілому від злочинних посягань.

Попереджувальне завдання кримінального закону знаходить свій вияв в забороні вчинення злочинного діяння та загрозі покарання тим, хто може вчинити таке діяння (загальна превенція), і в застосуванні покарання до особи, яка вчинила злочин (спеціальна превенція).

Між тим, треба зазначити, що окремі норми кримінального права виконують *регуляторне завдання*. Це норми про необхідну оборону (ст. 36 КК) та інші.

Норми кримінального закону виконують свої завдання не тільки і не стільки завдяки факту їх існування, скільки завдяки своєчасному, правильному і неухильному їх застосуванню, що зумовлює тим самим невідворотність кримінальної відповідальності за вчинений злочин.

Питання 2

Принципи кримінального права

У загальній теорії права неоднозначне розуміється зміст принципів і дається різний їх перелік.

Однак прийнято розрізняти два види принципів:

- 1) загальноправові, притаманні всім галузям права,
- 2) спеціальні (галузеві), характерні лише для окремих галузей права.

До загальноправових належать, в основному, ті принципи, які закріплені в конституції держави. У Конституції України закріплені такі: принцип суверенітету і незалежності України, цілісності та недоторканості її території (ст. 1 і ст. 2), принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу, судову (ст. 6), принцип верховенства права (ст. 8), принцип рівності громадян перед законом (ст. 24), принцип законності (статті 29, 61, 62, 124). До загальних принципів усіх галузей права відносять також принцип гуманізму та принцип справедливості права.

До спеціальних принципів кримінального права треба віднести принципи законності та гуманізму (в їх конкретному кримінально-правовому змісті), а також принцип особистої відповідальності за наявності вини, принцип невідворотності кримінальної відповідальності, принцип гуманізму, принцип справедливості (індивідуалізації) відповідальності та принцип економії кримінальної репресії.

Принцип законності (або законодавчого визначення злочину). Принцип законності у загальній формі закріплено в Конституції України таким положенням: "Ніхто не може відповідати за діяння, які на час вчинення не визнавалися законом як правопорушення" (ч. 2 ст. 58). Зміст цього принципу розкривається також у ч.2 ст.4 КК, згідно з якою "злочинність і караність діяння визначаються законом про кримінальну відповідальність, який діяв на час вчинення цього діяння".

Принцип особистої відповідальності за наявності вини особи є відображенням загальноконституційного принципу, відповідно до якого "юридична відповідальність особи має індивідуальний характер" (ч. 2 ст. 61 Конституції). Згідно з цим принципом неприпустимо пок-

ладати кримінальну відповідальність на особу за злочин, який було вчинено іншою особою, а також неможливо притягати до кримінальної відповідальності юридичну особу.

Принцип невідворотності кримінальної відповідальності виявляється у тому, що:

- 1) кожна особа, в протиправних діяннях якої є склад злочину, повинна понести кримінальну відповідальність;
- 2) така особа не може бути покарана за один і той самий злочин двічі.

У цьому принципі закладені також загальна і спеціальна превенції норм кримінального права.

Принцип гуманізму пов'язаний із піклуванням держави про безпеку людини, з людяністю, повагою до людської гідності. Він полягає в тому, що кримінальний закон заперечує жорстокі, болісні та тілесні покарання, не має на меті помститися особі, яка вчинила злочин, спричинити їй фізичні страждання. Гуманізм кримінального права полягає і в тому, що стосовно особи, яка вчинила злочин, що не становить великої суспільної небезпеки, Кримінальний кодекс передбачає покарання, не пов'язані з ізоляцією засудженого і т.і. Принцип гуманізму виявляється також щодо неповнолітніх злочинців.

Принцип справедливості (індивідуалізації) відповідальності означає, що покарання, яке застосовується судом до особи злочинця, повинно бути, у межах закону, конкретним та індивідуальним із урахуванням тяжкості вчиненого злочину. Крім цього, зазначений принцип знаходить свій вияв у тому, що суд, з одного боку, застосовує суворі міри покарання до осіб, які вчинили тяжкі й особливо тяжкі злочини, а з іншого — широко застосовує міри покарання, не пов'язані з позбавленням волі, до тих осіб, що вчинили нетяжкі злочини.

Принцип економії кримінальної репресії властивий як законодавчій, так і правозастосовній діяльності. На законодавчому рівні економія репресії виявляється в тому, що законодавець із загальної маси протиправних діянь до сфери кримінально карних відносить лише ті з них, котрі мають високу ступінь суспільної небезпеки, грубо порушують публічні або приватні права та інтереси, спричиняють таким пра-

вам та інтересам істотну шкоду або створюють реальну можливість заподіяння такої шкоди.

Принцип суб'єктивної осудності. Головна відповідальність ґрунтується лише на суб'єктивній осудності. Необхідною умовою кримінальної відповідальності є усвідомлення винною особою усіх ознак складу злочину. За провину можуть бути поставлені лише ті з них, які усвідомлювались винним або які він міг усвідомлювати.

Принцип повної відповідальності (повної осудності). Суть цього принципу полягає в тому, що особі, притягнутій до кримінальної відповідальності, повинні бути поставлені за провину усі ті злочини, які вона скоїла і за які не була притягнута до відповідальності. Повнота осудності означає вимогу поставити особі за провину все вчинене нею, незалежно від того, якою кількістю кримінально-правових норм воно передбачене, утворює воно реальну чи ідеальну сукупність злочинів.

Принцип переваги пом'якшуючих відповідальність обставин. При конкуренції обтяжуючих та пом'якшуючих відповідальність обставин перевагу мають саме останні.

Принцип більшої караності групового злочину. Переважна більшість кримінально-правових норм про відповідальність за умисні злочини, містять кваліфікуючу ознаку – вчинення їх групою осіб або організованою групою. Крім того, п.2 ст.67 КК визначає вчинення будь-якого злочину групою осіб за попередньою змовою обтяжуючою обставиною.

Питання 3

Наука кримінального права та її система

Кримінально-правова наука — це певна система поглядів, ідей, концепцій і теорій щодо самого кримінального закону, практики його застосування та перспектив розвитку, історії національного кримінального права та права зарубіжних країн.

Наука кримінального права вивчає діяльність правоохоронних органів та суду щодо застосування ними кримінального закону. Вона

вивчає та узагальнює практику судів по застосуванню ними законодавства щодо окремих видів злочинів і дає відповідні рекомендації для подальшого удосконалення такої практики. Наука кримінального права досліджує правосвідомість громадян. Узагальнення цих досліджень знаходять своє відображення у кримінальному законі.

Наука кримінального права вивчає кримінальне законодавство і результати досліджень у цій сфері науковців зарубіжних країн, узагальнює найбільш важливі і нові положення, робить відповідні висновки, які використовуються у законотворчому процесі в Україні.

Предмет науки кримінального права більш широкий ніж галузі. До предмету науки кримінального права входять:

- кримінальне законодавство України;
- практика застосування кримінального законодавства;
- історія кримінального права;
- кримінальне право іноземних держав.

Основним змістом науки кримінального права є теоретична розробка проблем боротьби із злочинністю. Питання, які потребують свого теоретичного дослідження, різноманітні:

- дослідження злочину як соціального явища;
- розкриття поняття злочину та підстав кримінальної відповідальності;
- дослідження покарання як міри державного примусу;
- уясування цілей та завдань покарання.

Методи науки кримінального права

Догматичний метод (його інколи називають формально-логічним, логічно-структурним, або власне юридичним). Метод ґрунтується на використанні правил формальної логіки і граматики (синтаксису). Він застосовується при систематизації кримінально-правових норм, визначенні змісту певних юридичних термінів, тлумаченні самої норми кримінального закону. Основне призначення методу — коментування кримінального закону та практики його застосування.

Конкретно-соціологічний метод. Застосовується при:

- аналізі соціальних умов і факторів, за яких існує і діє кримінальний закон;
- вирішенні проблеми впливу кримінального закону на злочинність і на самого злочинця;

-дослідженні того, як знають і розуміють кримінальний закон окремі категорії громадян, як вони ставляться до практики застосування кримінального закону правоохоронними органами та судом.

Цей метод реалізується, в основному, через усне опитування, анкетування різних верств населення або експертну оцінку.

Історико-правовий метод. Передбачає дослідження історії розвитку національного кримінального права і вітчизняної науки кримінального права, історії кримінального права зарубіжних країн.

Діалектичний метод. Полягає у використанні законів і категорій діалектики при дослідженні конкретних інституцій і положень кримінального права.

Статистичний метод. Застосовується при вивченні структури і динаміки злочинності. Дослідження кількісних показників злочинності дозволяє виявити ефективність дії кримінального закону і його норм і внести у разі необхідності відповідні корективи до чинного кримінального закону або прийняти новий закон.

Метод порівняльного правознавства. Суть методу полягає у порівнянні вітчизняних законів у цілому, окремих інституцій чи норм кримінального права України, положень теорії кримінального права з аналогічними інституціями та положеннями кримінального права інших країн, а також у порівнянні різних правових систем і теоретичних концепцій.

Система кримінального права. Система Загальної частини чинного кримінального законодавства — це певний порядок розміщення загальних (основних) його норм у Кримінальному кодексі України.

Загальна частина Кримінального кодексу України складається з 15 розділів. У першому розділі містяться статті про завдання Кримінального кодексу і про підстави кримінальної відповідальності. Розділ другий включає статті, які стосуються чинності Кримінального кодексу щодо діянь, вчинених на території України і за її межами, чинності кримінального закону в часі.

Розділ третій містить статті, в яких тлумачаться поняття злочину, види злочину та стадії його скоєння. У четвертому розділу перелічуються ознаки особи, яка підлягає кримінальній відповідальності. П'ятий розділ розповідає про вину, поняття вчинення злочину умисно і з необережності. У шостому розділі розкрито питання про співучасть у злочині, вили співучасників. Останні розділи розкривають поняття

та особливості відповідальності неповнолітніх, необхідну оборону і крайню необхідність, відповідальність за готування до злочину і замах на злочин, про добровільну відмову від вчинення злочину.

Крім цього, розділи містять статті, що передбачають можливість суду застосовувати до осіб, які вчинили злочини у віці до 18 років, примусові заходи виховного характеру, а також можливість суду застосовувати примусові заходи медичного характеру до осіб, які вчинили суспільне небезпечне діяння у стані неосудності.

Система науки кримінального права (Загальна частина). В основу системи науки кримінального права (її Загальної частини) покладена система Загальної частини Кримінального кодексу України. Однак у теоретичному плані система науки кримінального права охоплює більш широке коло питань. Тому у підручниках в окремі глави виділяють найбільш важливі інституції цієї частини кримінального права. Це глави: Поняття, предмет, методи і завдання кримінального права. Наука кримінального права; Кримінальна відповідальність та її підстави; Склад злочину; Об'єкт злочину; Об'єктивна сторона складу злочину; Суб'єкт злочину; Суб'єктивна сторона складу злочину; Множинність злочинів; Основні питання Загальної частини кримінального права іноземних держав.

Система кримінального права України (Загальна частина) як навчальна дисципліна дається в програмі, розробленій відповідним вузом.

Питання 4

Кримінальна політика: поняття, зміст та основні напрямки її розвитку

Кримінальна політика – це частина внутрішньої політики держави, стратегія боротьби із злочинністю. Предметом кримінальної політики є злочинність.

Кримінальна політика – це заснована на об'єктивних законах розвитку суспільства діяльність державних та громадських органів та організацій по охороні правопорядку від злочинних посягань шляхом застосування покарання або інших мір, а також шляхом попередження злочинів за допомогою загрози застосування покарань. Кримінальна політика визначає напрямки діяльності у трьох сферах застосування покарання.

Це діяльність з:

- швидкого та повного розкриття злочинів та забезпечення правильного застосування закону;
- правильної кваліфікації скоєного злочину та призначення справедливого покарання,
- виконання призначеного судом покарання.

Зміст кримінальної політики включає в собі наступні моменти:

1. Визначення основних принципів кримінально-правового впливу на злочинність
2. Встановлення кола суспільно небезпечних діянь, які признані злочинними (криміналізація), та виключення тих чи інших діянь, з числа злочинних (декриміналізація).
3. Встановлення характеру покарання суспільно небезпечних діянь, та умови звільнення від кримінальної відповідальності
4. Визначення альтернативних покаранню заходів кримінально-правового характеру, а також заходів які застосовуються разом з покаранням
5. Направлення діяльності правоохоронних органів по введенню в дію на практиці інститутів та норм кримінального права, вияснення їх ефективності
6. Визначення шляхів збільшення ефективності впливу кримінально-правових заходів на правові знання людей.

Головними стратегічними напрямками боротьби із злочинністю слід вважати наступні:

- демократизація і раціоналізація всієї системи боротьби із злочинністю;
- гуманізація законодавства;
- забезпечення справедливості при застосуванні закону і т.і.

Непряма стратегія містить ті позиції, що стосуються загальним положенням:

- зріст культурного, професійного та освітнього рівня;
- боротьба з безробіттям;
- організація дозвілля і т.і.

Пряма стратегія включає:

- попередження злочинного стану;

- зменшення можливостей для скоєння злочинів (поліпшення охорони приміщень, світла на вулицях, застосування сигналізації і т.і.)
- виховна – попереджувальна та інформаційна робота з населенням;
- залучення громадськості до боротьби із злочинністю;
- надання допомоги жертвам злочинів.

Реалізація кримінальної політики – це діяльність державних органів та громадських організацій по втіленню кримінальної політики в життя.

Основні напрямки реалізації кримінальної політики:

- укріплення правопорядку;
- удосконалення правових норм;
- попередження злочинів;
- дотримання законності.

Значну роль у боротьбі із злочинністю грають органи внутрішніх справ. Вони виконують важливі функції: здійснюють профілактичні заходи, оперативно-розшукову діяльність, проводять дізнання, попереднє слідство й т.і. При цьому органи внутрішніх справ застосовують комплекс заходів. До яких входять:

1. Заходи профілактичного характеру:
 - пропаганда кримінального законодавства;
 - офіційне застереження потенціальних правопорушників о можливої кримінальної відповідальності;
 - розкриття скоєних злочинів з залученням винних до відповідальності за підготовку, замах чи здійснення закінченого злочину;
2. Своєчасне застосування до винних кримінально-правових заходів і т.д.
3. Заходи, які забезпечують кримінальну та іншу відповідальність осіб, що скоїли злочин:
 - виявлення злочинів;
 - реєстрація злочинів;
 - розкриття злочинів;
 - правильна кваліфікація скоєних злочинів;
 - забезпечення індивідуалізації покарання і т.д.
4. Засоби, що забезпечують покарання:

- вибрати раціональні заходи щодо підозрюваних;
- забезпечення відшкодування шкоди, заподіяної злочинцем;
- участь у соціальній адаптації осіб, які відбули покарання.

Питання 5

Кримінальна відповідальність, її поняття й підстави

Кримінальна відповідальність — це різновид юридичної відповідальності.

Згідно з ст. 2 КК кримінальній відповідальності та покаранню підлягає лише за вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбачений Кодексом. Це законодавче положення дає підстави розглядати кримінальну відповідальність як кримінально-правовий вид юридичної відповідальності. Водночас це означає, що поняття кримінальної відповідальності включає як родові ознаки, характерні для юридичної відповідальності в цілому, так і видові ознаки, характерні для відповідальності в межах кримінального права.

У кримінальному праві деякі з ознак юридичної відповідальності конкретизуються — перш за все, з урахуванням предмета та методів правового регулювання даної галузі. Кримінальна відповідальність тягне несприятливі наслідки для злочинця; іноді вони зводяться лише до визнання судом особи винною у вчиненні злочину і тим самим її осуду з боку держави, але у більшості випадків такий осуд поєднується із застосуванням конкретного заходу кримінально-правового впливу, передбаченого кримінальним законом.

Основним змістом кримінальної відповідальності як кримінально-правових відносин є права та обов'язки їх суб'єктів, що кореспондують між собою; в загальних рисах ці права та обов'язки включають:

- а) право держави в особі суду констатувати факт вчинення особою злочину і тим самим піддати її державному осуду (назвати особу злочинцем);
- б) право держави вживати до особи у передбачених законом випадках конкретних кримінально-правових заходів;

- в) обов'язок особи, що вчинила злочин, сприйняти державний осуд;
- у передбачених кримінальним законодавством випадках піддатися конкретним кримінально-правовим заходам;
- г) право особи (і відповідно, обов'язок держави) забезпечити дотримання всіх положень кримінального закону при її засудженні та покладанні на неї конкретних кримінально-правових заходів.

Враховуючи викладене, *кримінальну відповідальність* можна визначити як форму реалізації охоронних кримінально-правових відносин, пов'язаних із вчиненням злочину, яка завжди полягає у державному осуді злочинця, що здійснюється судом в обвинувальному вирокі, і, як правило, втілюється в застосуванні до нього конкретних заходів кримінально-правового впливу.

Форми кримінальної відповідальності. Відповідно до чинного кримінального законодавства України та виходячи з викладеної вище сутності кримінальної відповідальності, за цією підставою можна виділити такі її форми:

- 1) покарання;
- 2) звільнення від покарання;
- 3) умовне незастосування покарання.

Покарання є основною формою кримінальної відповідальності. Конкретний зміст кримінальної відповідальності в цій формі включає:

- а) державний осуд особи, що вчинила злочин, — визнання особи винною у вчиненні конкретного злочину судом в обвинувальному вирокі;
- б) призначення їй судом конкретної міри покарання;
- в) рішення суду про реальне відбування покарання особою;
- г) реальне (повне чи часткове) відбування особою призначеної судом міри покарання;
- д) перебування особи в особливому правовому становищі — стані судимості.

Отже, покарання як окрема *форма* кримінальної відповідальності передбачає найбільш повний "набір" її елементів.

Звільнення від покарання є винятковою формою кримінальної відповідальності. Конкретний зміст кримінальної відповідальності в цій формі втілюється у двох варіантах.

Перший варіант передбачає:

а) державний осуд особи, що вчинила злочин, — визнання особи винною у вчиненні конкретного злочину судом в обвинувальному вирокі;

б) непризначення їй судом конкретної міри покарання взагалі. Цей варіант звільнення від покарання передбачений, зокрема, в ст.74 КК.

Другий варіант звільнення від покарання передбачає:

а) державний осуд особи, що вчинила злочин, — визнання особи винною у вчиненні конкретного злочину судом в обвинувальному вирокі;

б) призначення їй судом конкретної міри покарання;

в) рішення суду про повне і безумовне звільнення особи від відбування призначеного покарання.

Підстави кримінальної відповідальності. Визначити підставу (підстави) кримінальної відповідальності — значить, відповісти на питання, за що і чому особа має нести таку відповідальність.

Ст.2 КК встановлює підстави кримінальної відповідальності, згідно з якими відповідальності підлягає особа, яка:

- вчинила передбачений законом злочин,
- винна у вчиненні цього злочину;
- підлягає кримінальній відповідальності за своїми суб'єктивними ознаками.

Лише за наявності таких ознак вчиненого виникає підстава притягнення винної особи до кримінальної відповідальності. Окрім того, з питанням про підстави кримінальної відповідальності пов'язані передбачені КК України окремі види звільнення від кримінальної відповідальності. Серед них, перш за все, необхідно звернути увагу на звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності притягнення до неї та на звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням заходів громадського впливу — в частині, що передбачає можливість притягнення до кримінальної відповідальності особи, переданої на поруки.

В окремих випадках на вирішення питання про кримінальну відповідальність особи впливають і деякі положення Кримінально-процесуального кодексу України, зокрема ті з них, що передбачають провадження у кримінальній справі в звичайному порядку в разі, коли особа, яка може бути звільнена від кримінальної відповідальності.

Питання про підстави кримінальної відповідальності у правовій системі України вирішуються таким чином:

1. Основною правовою (*юридичною матеріальною*) підставою кримінальної відповідальності є чинний кримінальний закон, в якому вчинене особою діяння визначено як злочин, а юридичною підставою – наявність в діянні особи складу злочину.

2. Основною *фактичною* підставою є вчинення особою умисно або з необережності діяння, яке в чинному кримінальному законі визначене як злочин.

3. Оскільки до винесення обвинувального вироку особа вважається невинуватою у вчиненні злочину, а юридична (кримінальна) відповідальність має індивідуальний характер, необхідною процесуальною (*юридичною формальною*) підставою кримінальної відповідальності є обвинувальний вирок суду, в якому особа визнається винною у вчиненні злочину і в якому її відповідальність набуває індивідуального характеру.

Завдання для самоконтролю:

1. Назвіть характерні ознаки кримінального права.
2. Дайте поняття кримінального права.
3. Порівняйте предмет галузі кримінального права та предмет науки кримінального права.
4. Перелічіть методи кримінального права.
5. Розкажіть про зв'язок кримінального права з іншими галузями права.
6. Згадайте, які функції виконує кримінальне право.
7. Розкрийте зміст основних принципів кримінального права.
8. Опишіть систему кримінального права.
9. Дайте поняття кримінальної політики.
10. Визначте зміст кримінальної політики.
11. Згадайте напрямки реалізації кримінальної політики.
12. Визначте зміст кримінальної відповідальності.
13. Дайте поняття кримінальної відповідальності.
14. Розкажіть про форми реалізації кримінальної відповідальності.
15. Вкажіть підстави кримінальної відповідальності.

МОДУЛЬ 2

ЗА ТЕМОЮ

“КРИМІНАЛЬНИЙ ЗАКОН”

Теоретичний мінімум з питань:

1. Поняття кримінального закону.
2. Структура кримінального закону.
3. Тлумачення кримінального закону.
4. Дія кримінального закону у просторі.
5. Дія кримінального закону в часі. Зворотна сила кримінального закону.

Питання 1

Поняття кримінального закону

Кримінальний закон в найбільш широкому розумінні — це система національних законодавчих актів України та імплементованих у них положень міжнародних договорів, що містять норми кримінального права. Кримінальний закон — це законодавчий акт Верховної Ради України, який містить одну, кілька або систему взаємопов'язаних і взаємоузгоджених кримінально-правових норм. З урахуванням змісту та обсягу правової регламентації і джерела походження кримінально-правової норми кримінальний закон має чотири аспекти.

По-перше, кримінальний закон — це Кримінальний кодекс — єдиний кодифікований законодавчий акт, який містить переважну більшість кримінально-правових норм. Він є основним кримінальним законом. На сьогодні в нашій державі чинним є Кримінальний кодекс України 2001 р. (від 5 квітня 2001 р.).

По-друге, кримінальний закон — це і окрема стаття Кримінального кодексу або її частина, що передбачає відповідальність за злочин

певного виду. Наприклад, ч. 2 ст. 185 КК передбачає відповідальність за крадіжку індивідуального майна, вчинену повторно, тощо.

По-третє, кримінальний закон — це окремий законодавчий акт, що містить лише одну правову норму, яка стосується загальних положень кримінального права або регулює відповідальність за злочин певного виду.

По-четверте, кримінальний закон — це і передбачені ст. 9 Конституції України відповідні положення міжнародних договорів, імplementовані у кримінальне законодавство України на загальногалузевому рівні Законом України "Про міжнародні договори України" від 29 червня 2004 р. Згідно із цим Законом укладені та належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори, що становлять невід'ємну частину національного законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства.

Отже, з урахуванням всього вищезазначеного **кримінальний закон України** — це сукупність систематизованих та окремих законодавчих актів Верховної Ради України, що визначають загальні положення, підстави і межі кримінальної відповідальності, види злочинних діянь і передбачених за них покарань, підстави призначення покарання, звільнення від покарання чи відповідальності; а також це — сукупність положень міжнародних договорів, імplementованих у кримінальне законодавство України як його невід'ємна частина.

Значення кримінального закону як системи законодавчих актів кримінально-правового характеру визначається кількома аспектами.

1. Кримінальний закон є одним із важливих засобів охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам.
2. Лише кримінальний закон містить кримінально-правові норми, які визначають загальні положення кримінального права, злочинність та караність діянь, види цих діянь та покарань за їх вчинення, підстави, обсяг та межі кримінальної відповідальності, підстави звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання.
3. Кримінальний закон є певним засобом виховного та превентивного впливу на осіб, засуджених за вчинення злочину, а також на інших громадян.

Джерела кримінального права.

Кримінальне право України у період суверенності і незалежності характеризується множинністю джерел. Це система внутрішніх національних кримінальних законів та міжнародно-правових актів, що містять норми кримінального права. Концептуальним джерелом, яке містить норми прямої дії, є Конституція України. Вона має вищу юридичну силу. Тому всі кримінально-правові норми повинні відповідати Конституції.

Основним національним джерелом кримінального законодавства є Кримінальний кодекс України, де сукупність кримінально-правових норм об'єднана у відповідні розділи та систематизована у певній послідовності. Джерелом кримінального законодавства є й окремі некодифіковані кримінальні закони.

Із прийняттям Закону України "Про міжнародні договори України" від 29 червня 2004 р. статусу джерела кримінального права України набули укладені і належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори. Вони становлять невід'ємну частину національного законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства.

Джерелами кримінального права, згідно зі ст. 152 Конституції, можуть бути і рішення Конституційного Суду України про неконституційність кримінальних законів чи їх окремих положень. Такі закони чи їхні окремі положення втрачають чинність із дня ухвалення Конституційним Судом рішення про їх неконституційність.

Імплементация норм міжнародного права у кримінальне законодавство України. В Україні Закону "Про міжнародні договори України" від 29 червня 2004 р. імплементував у всі галузі українського законодавства, в тому числі і в кримінальне, як невід'ємну частину національного законодавства всю сукупність наявних міжнародно-правових норм, передбачених укладеними та належним чином ратифікованими Україною міжнародними договорами. Згідно із цим Законом міжнародні норми застосовуються в такому ж порядку, як і норми національного законодавства. А це означає, що такі норми є нормами прямої дії.

По-перше, звідси випливає, що ці норми діють паралельно та одночасно з нормами українських кримінальних законів і не потребують подальшої кримінально-правової кодифікації, якщо вони повною мі-

рою (вичерпно) регламентують певне кримінально-правове положення.

По-друге, це означає, що міжнародно-правові норми, які невичерпно регламентують певне кримінально-правове положення, об'єктивно не можуть бути нормами прямої дії, а тому імплементуються у кримінальне законодавство України опосередковано (трансформовано). Оскільки такі конвенції зазнають не "прямої безпосередньої", а лише опосередкованої імплементатії, то практично це виявляється у доповненні, зміні, заміні відповідних норм національного кримінального законодавства.

Питання 2

Структура кримінального закону

Структурно кримінальне законодавство України складається з двох частин: Загальної та Особливої. Таку саму структуру має і Кримінальний кодекс України. Кожна частина КК поділяється на розділи: у Загальній частині їх 15, в Особливій — 20. Кожний розділ має назву та об'єднує певну сукупність статей, які теж мають назви.

У свою чергу, майже кожна стаття складається з частин, якими є кожен окремий абзац статті і вони мають в КК редакції 2001 року цифрові позначки. Крім того, деякі статті чи їх частини складаються з пунктів, які мають цифрові позначки. При посиланні на закон вказуються й індекси цих пунктів. Наприклад, умисне вбивство з корисливих мотивів буде кваліфікуватися за п. 6 ч. 2 ст. 115 КК, призначення покарання за злочин, вчинений за обтяжуючих обставин — у стані сп'яніння, буде мотивуватися з посиланням на п. 13 ч.1 ст. 67 КК, а якщо злочин було вчинено за наявності пом'якшуючих обставин, наприклад, вчинення злочину неповнолітнім, то таке мотивування буде з посиланням на п. 3 ч. 1 ст. 66 КК.

Деякі статті Кримінального кодексу мають дуже специфічну структуру, оскільки в них передбачені примітки, які роз'яснюють певні терміни закону і теж можуть мати частини (абзаци). Наприклад, у ст. 185 КК є примітка, яка в ч. 1 розкриває критерії визнання вчиненого розкрадання чужого майна повторним, а в ч. 3 та ч. 4 – визначає поняття розкрадання у великому та особливо великому розмірах.

У кінці Кримінального кодексу є додаток — перелік майна, що не підлягає конфіскації за судовим вироком.

Якщо після прийняття КК його доповнюють новими кримінально-правовими нормами, то вони включаються до кодексу у вигляді окремих статей, яким дають номер найбільш споріднених із ними статей КК, з обов'язковою вказівкою додаткового цифрового індексу, що теж має порядковий номер.

Кримінально-правова норма, як і всяка правова норма, має трьохланкову структуру: гіпотезу, диспозицію і санкцію. Гіпотезу, тобто умову, за якої застосовується правова норма, статті Особливої частини КК описують не текстуальне, а контекстуальне, тобто вона розуміється як необхідна. Текстуальне ж ці статті описують диспозицію та санкцію. Норми ж Загальної частини санкцій не містять.

Диспозиція – це частина кримінально-правової норми, яка вказує на певне діяння, що заборонено кримінальним законом. Для опису ознак складу конкретного злочину законодавець використовує один із чотирьох видів диспозицій: просту, описову, відсылну та бланкетну.

Санкція передбачає негативні наслідки, що настають за невиконання вимог, вказаних в диспозиції. Санкції, що як структурна частина статті Особливої частини КК використовуються для визначення виду і розмірів покарання, бувають двох видів: відносно визначені та альтернативні.

Відносно визначена санкція передбачає покарання певного виду, наприклад, позбавлення волі у певних межах, вказуючи або не вказуючи текстуальне його нижчу межу, але обов'язково вказуючи його вищу межу. Наприклад, ч.1 ст.115 КК передбачає нижчу і вищу межі покарання у вигляді позбавлення волі — від 7 до 15 років.

Якщо ж текстуальне нижча межа санкції не вказана, то нижча межа покарання певного виду встановлюється на підставі певної статті Загальної частини Кримінального кодексу, яка регламентує даний вид покарання.

Альтернативні санкції передбачають не один, а два чи більше видів покарань, з яких суд може призначити лише одне. Наприклад, ч. 1 ст. 185 КК передбачає у санкції такі види покарань: штраф до 50 неоподаткованих мінімумів доходів громадян, або виправні роботи на строк до двох років, або позбавленням волі на строк до трьох років.

Питання 3

Тлумачення кримінального закону

За своїм змістом певні кримінально-правові норми не завжди сприймаються однозначно. Це обумовлює застосування спеціальних прийомів щодо з'ясування їх змісту. У певних випадках виникає потреба в їх роз'ясненні — тлумаченні. Тлумачення закону, в тому числі кримінального, — це з'ясування та визначення змісту правової норми, тобто волі законодавця, відображеної у прийнятому ним законі.

Тлумачення кримінального закону поділяється на види залежно від суб'єкта, способів та обсягу тлумачення.

За суб'єктом (тобто, хто, який орган чи особа дає тлумачення), а також по обов'язковості його застосування тлумачення поділяють на офіційне та неофіційне.

Офіційне тлумачення, тобто обов'язкове для використання правозастосовуючими органами, в свою чергу підрозділяються на:

- а) аутентичне;
- б) судове;
- в) легальне.

Офіційне тлумачення (іноді його називають легальним) — це тлумачення чинних законів або їх окремих положень Конституційним Судом України. Згідно зі ст. 147 Конституції України "Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України".

Судове тлумачення підрозділяється казуальне та нормативне.

Судове тлумачення кримінального закону відбувається у процесі судового розгляду кримінальних справ, коли суд будь-якого рівня застосовує по кожній справі певні кримінально-правові норми, з'ясувавши їх зміст та відповідність Конституції України. У разі невідповідності кримінального закону Конституції суд повинен застосувати норму Конституції як норму прямої дії.

Легальне (делеговане) тлумачення дає орган, що в силу закону правий давати таке тлумачення.

Судове тлумачення кримінального закону може здійснюватися і Пленумом Верховного Суду України у вигляді його постанов щодо певної категорії кримінальних справ. Таке тлумачення іноді називають нормативним. При цьому таке тлумачення не повинно підміняти собою закон, звужувати або розширювати його зміст.

Неофіційне тлумачення підрозділяється на:

- доктринальне;
- професійне;
- повсякденне (побутове).

Доктринальне тлумачення кримінального закону — це наукове тлумачення, яке дають фахівці в галузі права — вчені та практичні працівники — в монографічних роботах, наукових статтях, коментарях тощо. Доктринальне тлумачення не має обов'язкової сили, однак, впливає на формування законодавства та кримінально-правової політики в державі, а також і на свідомість правозастосовувачів та ін.

Професійне тлумачення кримінального закону здійснюють посадові особи правозастосовуючих та інших органів у повсякденній роботі по кваліфікації злочинів.

Повсякденне (побутове) тлумачення дають люди без юридичної підготовки.

За способами тлумачення поділяються на:

- філологічне;
- логічне;
- системне;
- історичне.

Філологічне тлумачення полягає у з'ясуванні змісту закону шляхом аналізу самого його тексту (змісту певних термінів і понять) із використанням правил граматики, синтаксису, орфографії і пунктуації.

Логічне тлумачення полягає в застосуванні категорій логіки при з'ясуванні змісту закону та обсягу його правової регламентації, визначенні моменту закінчення злочину тощо. Логічне тлумачення закону застосовується у кожному випадку застосування (звичайно, і теоретичного аналізу) як на рівні кваліфікації злочину, так і на рівні індивідуалізації відповідальності (покарання), оскільки всі склади злочинів у Особливій частині КК побудовані з використанням логічних конструкцій, що містить загальне поняття складу злочину.

Системне тлумачення — це з'ясування змісту відповідного положення кримінального закону шляхом співставлення його з іншими положеннями даного чи будь-якого іншого закону, визначення юридичної природи та місця цього положення в системі кримінального права, а інколи — і в усій національній правовій системі.

Історичне тлумачення — це з'ясування змісту закону в різних аспектах: з урахуванням ретроспективного та сучасного обсягу кримінально-правового регулювання однойменним інститутом.

Тлумачення кримінального закону за обсягом кола суспільне небезпечних діянь, що охоплюються певною кримінально-правовою нормою, поділяються на:

- буквальне;
- поширювальне;
- обмежене.

Буквальне тлумачення є основним серед таких видів. Воно полягає у з'ясуванні змісту кримінально-правової норми у точній відповідності до тексту закону.

Поширювальне тлумачення полягає у наданні дії закону ширших меж, ніж це безпосередньо випливає з буквального тлумачення кримінально-правової норми, оскільки певні аспекти цього діяння розуміються контекстуально. До того ж, певні аспекти криміналізованого діяння можуть виникати реально і після прийняття закону.

Обмежене тлумачення полягає у наданні дії закону вужчих меж, ніж це передбачає буквальний зміст певної кримінально-правової норми.

Питання 4

Чинність кримінального закону у просторі

Кримінальний кодекс України передбачає просторову та часову юрисдикцію кримінального закону (статті 6-9). Просторова юрисдикція означає поширення кримінального закону України в межах певної території та щодо певного кола осіб. Часова юрисдикція кримінального закону України означає тривалість дії кримінального закону в межах певного часового інтервалу.

Просторова юрисдикція кримінального закону ґрунтується на трьох основних принципах: територіальному, національному та універсальному.

Територіальний принцип (ч. 1 ст. 6 КК) регламентує чинність кримінального закону на території України. Винятком із територіального принципу є принцип дипломатичного імунітету (ч. 4 ст. 6 КК).

Він передбачає, що кримінально-правова юрисдикція України не поширюється на осіб, що мають дипломатичний імунітет, але зберігається щодо вчинених ними в Україні злочинів. Тому до відповідальності за ці злочини вони притягаються в державі, яка є акредитуючою.

Національний принцип (принцип громадянства), який передбачено ст. 7 КК, регламентує чинність кримінального закону щодо діянь, вчинених за межами України її громадянами та особами без громадянства, що постійно проживають в Україні.

Універсальний принцип (ст. 8 КК) передбачає поширення чинності кримінального закону України щодо діянь, вчинених за межами України іноземними громадянами, у випадках, передбачених міжнародними договорами.

Просторові принципи, в основному, визначаються нормами кримінального закону України. Однак у процесі демократизації колишнього СРСР, нових незалежних держав, що виникли на його терені, та за сучасної світової спільноти просторові принципи все більш корелюються міжнародними угодами. Це стосується ч. 4 ст. 6 КК – про коло осіб, які не підлягають юрисдикції кримінального закону України, та ст. 8 КК — щодо кола іноземних громадян, які вчинили злочини за межами України і не проти інтересів України, боротьба з якими ведеться на основі міжнародних договорів.

Крім просторових принципів чинності кримінального закону України є ще й принцип чинності кримінального закону у часі (ст. 6 КК). Цей принцип визначає, який кримінальний закон має застосовуватись до конкретної ситуації з точки зору її часових характеристик.

Чинність кримінального закону за територіальним принципом. Територіальний принцип просторової чинності (дії) кримінального закону України сформульовано у ч. 1 ст. 6 КК. Він полягає в тому, що особи, які вчинили злочин на території України, підлягають кримінальній відповідальності на підставі КК та імplementованих норм міжнародного права. Особи, про яких йдеться в ст. 6 КК, – це громадяни України, іноземні громадяни (в тому числі й громадяни країн СНД), які не користуються правом особистої недоторканості і дипломатичного імунітету, а також особи без громадянства.

Злочин (у формі готування, замаху, виконання, підмовництва, пособництва, організаційної діяльності) визнається вчиненим на території України у випадках:

- 1) коли він розпочатий і закінчений на території України;

- 2) коли він розпочатий за межами України, а дії, що утворюють його, вчинені на території України;
- 3) коли суспільне небезпечні дії були розпочаті або вчинені за межами України, а закінчені або злочинний наслідок настав на території України.

Юрисдикція української держави щодо вирішення питання про злочинність і караність діянь, вчинених на її території, може зазнавати часткових обмежень на підставі норм міжнародного права, або ж навпаки, доповнюватися ще й делегованими повноваженнями договірних держав щодо паралельного застосування їхнього законодавства в іноземній державі (в Україні), тобто може ґрунтуватися на одночасному застосуванні національного (українського) та іноземного законодавства (Мінська конвенція країн СНД про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах 1993 р.). Відповідні повноваження в аналогічних випадках делегує також українська держава іншим договірним державам.

Вирішення питання про злочинність і караність діяння, вчиненого на території України іноземним громадянином або особою без громадянства, яка проживає в іншій державі, у певних випадках може відбуватися відповідно до їх національного законодавства, якщо Україна передасть відповідній договірній державі повноваження кримінального переслідування таких осіб (так звана передача кримінального провадження).

Юрисдикція України може обмежуватися і стосовно виконання вироку щодо засуджених в Україні до позбавлення волі за вчинення злочину іноземних громадян певних договірних держав у випадках передачі Україною цих громадян договірній державі для виконання вироку.

Юрисдикція України може передаватися іншій договірній державі і стосовно нагляду щодо осіб, які мають постійне помешкання на території цієї держави, засуджених в Україні за вчинення злочину із звільненням від відбування покарання.

Певних обмежень зазнає територіальний принцип чинності кримінального закону і стосовно тих осіб, які користуються дипломатичним імунітетом. Норми міжнародного права, зокрема Віденської конвенції про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р. встановлюють, що ці особи за вчинений злочин на території України підлягають юрисдикції лише держави, яка їх акредитувала, тому питання про їх

відповідальність вирішується дипломатичним шляхом. На цих осіб кримінальна юрисдикція України, відповідно до ст. 13 Положення, поширюється як виняток лише у випадках явно наданої згоди на це держави, що їх акредитувала, або у разі втрати ними такого імунітету з інших причин.

Гарантуючи права і свободи людини і громадянина, ч. 4 ст. 55 Конституції України надає право кожному "після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних судових установ, чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна".

Чинність кримінального закону за національним та універсальним принципами. Чинність Кримінального кодексу України щодо діянь, вчинених за межами України, визначена в ст. 7, 8 КК. Громадяни України згідно з Конституцією України зобов'язані неухильно дотримуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68), а держава зобов'язана відповідати перед людиною за свою діяльність (ст. 3). Держава також гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами (ст. 8 Закону "Про громадянство" від 8 жовтня 1991 р. у редакції від 16 квітня 1997 р.).

Згідно з ч. 1 ст. 7 КК громадянин України несе відповідальність на батьківщині за вчинене за кордоном діяння лише за умови, якщо інше не передбачене міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Якщо діяння не посягало на інтереси іноземного правопорядку і реально не завдало і не могло завдати шкоди інтересам українського правопорядку, то воно є малозначним діянням (ч. 2 ст. 11 КК).

Згідно з ч. 1 ст. 7 КК на таких само підставах за дані діяння несуть відповідальність і "особи без громадянства, що постійно проживають в Україні", тобто особи, які не мають доказів належності до громадянства жодної держави і постійно проживають в Україні.

Універсальний принцип чинності кримінального закону у просторі закріплює ст. 8 КК. Вона передбачає відповідальність лише іноземних громадян та осіб без громадянства, які постійно в Україні не проживають, тільки щодо вчинених за межами України і не проти її

інтересів злочинів, боротьбу з якими веде світове співтовариство на основі міжнародних договорів, якщо учасницею їх є Україна.

Питання 5

Дія кримінального закону в часі.

Зворотна сила кримінального закону

Згідно зі ч. 2 ст. 4 КК України злочинність і караність діяння визначаються законом про кримінальну відповідальність, який діяв під час вчинення цього діяння. Ч. 3 ст. 4 КК зазначає: "Часом вчинення злочину визнається час вчинення особою передбаченої законом про кримінальну відповідальність дії або бездіяльності".

Закон, що скасовує злочинність діяння або пом'якшує кримінальну відповідальність, має зворотну дію у часі, тобто поширюється на осіб, що вчинили відповідні діяння до набрання таким законом чинності, у тому числі на осіб, які відбувають покарання або відбули покарання, але мають судимість (ч. 1 ст. 5 КК). Закон, що встановлює злочинність діяння або посилює кримінальну відповідальність не має зворотної дії в часі (ч. 2 ст. 5 КК).

Чинним визнається закон, що набув законної сили до його скасування чи заміни новим законом, а якщо закон було прийнято на певний строк — до закінчення такого строку.

Питання набрання законної сили законом врегульовані ч. 5 ст. 94 Конституції України так: "Закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування". Офіційними джерелами, в яких публікуються закони, є:

- Відомості Верховної Ради України;
- газета "Голос України";
- Офіційний вісник України;
- Відомості Верховної Ради України;
- газета "Урядовий кур'єр".

Як правило, розглядаються три моменти набрання чинності закону про кримінальну відповідальність у часі:

- з моменту опублікування, якщо це прямо вказано в законі;
- з дня, прямо вказаного у законі, але не раніше ніж закон буде опублікований;

- після 10-тиденного терміну з моменту опублікування в офіційному виданні (з 0 годин 00 хвилин наступної доби).

Припинення дії кримінального закону означає, що його норми не застосовуються у відношенні дій, скоєних після втрати чинності закону. Припинення дії кримінального закону може бути здійснено :

- шляхом відміни цього закону;
- шляхом заміни кримінального закону іншим законом по тому ж питанню;
- при закінченні строку, на який було видано певний закон, або із закінченням умов, на які він розрахований.

Усунення або встановлення караності діяння, а також пом'якшення або посилення покарання здійснюються шляхом законодавчого виключення чи введення нового складу злочину, шляхом зміни диспозиції або санкції, а також шляхом введення або виключення обставин, що зменшують або збільшують ступінь суспільної небезпеки певного злочину.

Зворотну силу має і закон, який пом'якшує покарання. Пом'якшення покарання визначається шляхом порівняння санкцій попереднього та нового закону, який набув чинності, як щодо основних, так і щодо додаткових покарань, а також і поєднання цих покарань. Якщо новий закон пом'якшує покарання, то застосовується саме він щодо діянь, вчинених до набрання ним чинності. Особам, засудженим за даний злочин на підставі раніше чинного закону, міра покарання, що перевищує санкцію нововиданого закону, знижується до максимальної межі покарання, встановленого новим законом, на підставі ч. 3 ст. 74 КК у порядку ст. 405' КПК.

Закон, що встановлює караність діяння або посилює покарання, зворотної сили не має. Особа, яка вчинила злочин до набрання чинності цим законом, відповідає за законом, який діяв під час вчинення даного злочину.

Завдання для самоконтролю:

1. Дайте поняття кримінального закону України.
2. Перелічить джерела кримінального права України.
3. Вкажіть порядок імплементації норм міжнародного права у кримінальне законодавство України.
4. Опишіть структуру кримінального закону України.
5. Розкажіть про види тлумачення кримінального закону.
6. Розкрийте зміст територіального, національного та універсального просторових принципів юрисдикції кримінального закону.
7. Розкажіть про дію кримінального закону у часі.
8. Згадайте, який кримінальний закон має зворотню силу.
9. Назвіть 2-3 статті з Особливої частини КК України, які мають просту, описову, відсылну та бланкетну диспозиції.
10. Назвіть 2-3 статті з Особливої частини КК, які мають відносно визначені, альтернативні санкції.

МОДУЛЬ 3

ЗА ТЕМОЮ

“ПОНЯТТЯ ЗЛОЧИНУ ТА ЙОГО ОЗНАКИ”

Теоретичний мінімум з питань:

1. Поняття та ознаки злочину. Відмінність злочину від інших правопорушень.
2. Класифікація злочинів.
3. Злочинність та її кримінально-правова характеристика

Питання 1

Поняття та ознаки злочину

Злочин, як і будь-яке інше правопорушення, є вчинком людини. Саме тому йому притаманні усі ті об'єктивні та суб'єктивні властивості, які характеризують будь-яку людську поведінку: фізичні властивості — той чи інший рух тіла або утримання від нього, використання фізичних, хімічних, біологічних та інших закономірностей навколишнього світу; психологічні властивості — прояви свідомості і волі, мотивація поведінки, її цілеспрямованість.

Але на відміну від інших вчинків людини злочин за своєю соціальною сутністю є посяганням на ті відносини, які склалися у суспільстві, відбивають його найбільш важливі інтереси, внаслідок чого й охороняються кримінальним законом. Злочин завжди суперечить основним потребам та інтересам суспільного розвитку. А оскільки саме об'єктивні закономірності розвитку суспільства, його потреби та інтереси виступають критерієм, мірилом цінності або антицінності людської поведінки, відповідності або невідповідності цим потребам та інтересам, злочин завжди є антигромадською поведінкою.

При цьому, оскільки інтереси і потреби суспільства перебувають у постійному розвитку, змінні, змінюється й оцінка певної поведінки як антигромадської, злочинної на певному етапі суспільного розвитку. Тому поняття злочину не може бути незмінним: воно завжди має відповідати конкретному етапу розвитку суспільства, потребам та інтересам, притаманним цьому етапу.

Це дозволяє зробити два висновки:

- 1) поняття злочину залежить від соціально-економічних відносин, існуючих на певному етапі розвитку суспільства;
- 2) визнання певної поведінки людини злочином (криміналізація діяння) або виключення її з кола злочинних (декриміналізація діяння) є безперервним процесом оцінки відповідності або невідповідності цієї поведінки суспільному розвитку.

Поняття злочину у кримінальному праві є універсальною й фундаментальною категорією: воно лежить в основі змісту усіх інститутів кримінального права. Саме тому визначенню цього поняття в кримінальному праві надавалося і надається велике значення.

У кримінальному праві визначення поняття злочину давалося порізному. В залежності від того, чому надавалося більше значення — соціальній чи правовій характеристиці злочину — можна виділити три різновиди визначення поняття злочину: формальне, матеріальне та формально-матеріальне.

Формально визначення відбивало лише юридичну природу, юридичні ознаки злочину: злочином визнавалося таке діяння, яке передбачалося кримінальним законом як кримінально каране (злочинним є те, що каране за кримінальним законом).

Матеріальне визначення підкреслювало соціальну суть злочину, суперечність його певним суспільним цінностям (злочин — суспільно небезпечне діяння).

Формально-матеріальне визначення об'єднує в собі як соціальну, так і правову характеристику злочину (злочин — суспільно небезпечне і передбачене кримінальним законом діяння).

Чинний КК України дає саме таке визначення поняття злочину (п.1 ст. 11 "Поняття злочину": "Злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечним винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину").

Перше, що підкреслене у цьому визначенні, це характеристика діяння як дії (активної поведінки) або бездіяльності (пасивної поведінки). Це має принципове значення: злочин як свідомо вольова поведінка повинно бути виражений в конкретній дії або бездіяльності. Думки, погляди, переконання, що не знайшли свого вираження в актах дії або бездіяльності, як би вони суперечили інтересам суспільства, злочинном визнаватися не можуть.

Разом з тим навіть конкретні дії, бездіяльність, позбавлені психологічної основи діяння — свідомого і вольового елементів (рефлекторна, інстинктивна активність), — не є злочином.

Другим моментом у цьому визначенні слід визнати те, що закон дає перелік тих відносин, які охороняються кримінальним законом і посягання на які характеризує дію або бездіяльність як злочин. На перше місце у цьому переліку як найбільша – цінність поставлений суспільний лад України, його політична і економічна системи. Далі — власність, особа, права і свободи громадян, правопорядок.

У нормативно-матеріальному визначенні поняття злочину чітко відбиваються дві ознаки: матеріальна — суспільна небезпечність діяння і формальна — передбаченість його у кримінальному законі. Щодо науки кримінального права, то там встановилася позиція про наявність чотирьох обов'язкових ознак злочину: суспільної небезпечності, протиправності, винності і караності. Із законодавчого визначення злочину випливає, що це: суспільно-небезпечне, протиправне, винне та каране діяння.

Злочинне діяння. Поняття злочину у ст. 11 КК визначається через поняття суспільно-небезпечного діяння. Злочинним діянням у кримінальному праві визначається поведінка людини – дії чи бездіяльності, – що спричиняє суспільно-небезпечну шкоду, або загрожує заподіянням такої шкоди.

Таке діяння: містить у собі суспільно-істотні:

- а) дії (активна поведінка);
- б) бездіяльність (невиконання обов'язків);
- в) наслідки діяння;
- г) причинний зв'язок між діянням та його наслідками.

Значення поняття діяння у визначенні злочину полягає в тому, що злочинною і караною визначається лише поведінка людини у вигляді дії чи бездіяльності. Не утворюють злочину і не можуть бути ка-

раними думки, переконання, погляди людини, хоча б вони і були дуже суспільно шкідливими.

Суспільна небезпечність діяння — матеріальна ознака. Саме ця ознака відбуває соціальну властивість злочину. Суспільна небезпечність полягає в тому, що діяння або заподіює шкоду (збитки) відносинам, що охороняються кримінальним законом, або містить в собі реальну можливість заподіяння шкоди. Це об'єктивна властивість злочину, реальне порушення відносин, що склалися в суспільстві.

Під характером суспільної небезпечності розуміють її якісну властивість, під ступенем — кількісну. Виходячи з цього, до змісту характеру суспільної небезпечності слід включити насамперед об'єкт злочину, бо саме він має здатність визначати якісну індивідуальність, внутрішній зміст, соціальну сутність суспільно небезпечного діяння. Об'єкт злочину багато в чому визначає особливості усіх об'єктивних і суб'єктивних ознак злочину. Істотну роль в характеристиці якісної визначеності суспільної небезпечності відіграють також характер наслідків злочинного діяння, тобто характер вчиненої або можливої шкоди об'єкту та форма вини (умисел або необережність).

Ступінь суспільної небезпечності (інтенсивність суспільної небезпечності) відбивається в:

- ступені тяжкості шкоди;
- способі, місці, часі вчинення злочину;
- ступені вини;
- мотивах і меті;
- усіх інших об'єктивних і суб'єктивних ознаках злочину.

Характер і ступінь суспільної небезпечності — її взаємообумовлені структурні елементи, і лише в сукупності вони дозволяють дати правильну оцінку небезпечності (тяжкості) злочину.

Суспільна небезпечність визначається:

- а) суспільною цінністю, важливістю тих суспільних відносин (об'єкта), на які спрямоване посягання;
- б) характером та розміром заподіяної шкоди;
- в) способом дії;
- г) мотивами дії;
- д) ступенем вини.

Діяння визначається суспільно небезпечним за наявності сукупності цих його ознак. Суспільна небезпечність є властивістю всілякого

злочину, вона – його суспільно-політична характеристика. Суспільна небезпечність невід’ємна від злочину. Дії, які не мають таких властивостей, не можуть визнаватися злочинними. Іншими словами, злочин – це небезпечне пошкодження суспільних відносин, яке загрожує вільному існуванню суспільства. Саме цим злочин і відрізняється від інших правопорушень.

Суспільна небезпечність має два виміри – характер і ступінь. Характер суспільної небезпечності діяння – складають його, так би мовити, якісні показники. Визначається він суспільною цінністю об’єкта посягання, а також злочинними наслідками, способом вчинення злочину, мотивом і формою вини. Характером суспільної небезпечності відрізняються види злочинів. Так, характер суспільної небезпечності вбивства інший, ніж хуліганства.

Ступінь суспільної небезпечності діяння складає, так би мовити, кількість небезпеки, а вона визначається, головним чином, способом вчинення злочину та розміром заподіяної шкоди. Ступенем суспільної небезпечності відрізняються злочини одного виду. Наприклад, ступінь суспільної небезпечності простої крадіжки (ч. 1 ст. 185 КК) значно менший від крадіжки з прониканням в житло (ч.3 ст. 185 КК).

Злочин характеризується певним ступенем суспільної небезпечності. Незначна ступінь суспільної небезпечності діяння виключає визначення його як злочину. Так, згідно з ч. 2 ст. 11 КК, не є злочином дія або бездіяльність, що хоч формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого КК, але через малозначність не становить суспільної небезпеки. Малозначність діяння позначає незначний обсяг посягання на важливий об’єкт, або посягання на незначний, малоцінний об’єкт. Частина 2 ст. 11 КК підкреслює відсутність злочину в діяннях, які не мають суспільної небезпечності, закріплює принцип економії кримінальної репресії, стимулює застосування засобів громадського впливу.

Протиправність діяння. Протиправність як формальна ознака злочину означає передбаченість його в кримінальному законі. Виділення законом протиправності як обов’язкової ознаки злочину є відображенням принципу законності в кримінальному праві: кримінальній відповідальності і покаранню підлягає лише особа, яка вчинила діяння, передбачене кримінальним

законом як злочин. Кримінальний закон дає вичерпний перелік злочинів.

Тому, якщо навіть діяння являє суспільну небезпечність для суспільних відносин, але не передбачене кримінальним законом, воно не є злочином.

Протиправність діяння – обов'язкова, невід'ємна ознака злочину. Вона вказана в ст.2 та ст.11 КК. Злочином може бути визнано лише таке діяння, яке позначене в законі, передбачене законом. Не передбачене законом – не злочин: *nullum crimensine lege*. Таким чином, протиправність – форма виразу суспільної небезпечності діяння, що закріплена у законі, законом. Протиправність є відображенням у законі суспільної небезпечності злочину, оскільки протиправним може бути визнане лише суспільно небезпечне діяння. Протиправність – це забороненість діяння кримінальним законом.

Винність, що характеризує його внутрішній психологічний зміст. У цій ознаці відбивається найважливіший принцип кримінального права принцип суб'єктивного ставлення, відповідальності тільки за наявності вини, який знайшов своє нормативне вираження. Лише суспільно небезпечне діяння, вчинене винно, може бути визнане злочином. Кримінальне право України виключає принцип об'єктивного ставлення, тобто відповідальності за шкоду, заподіяну при відсутності вини (умислу або необережності). Вина є психічним ставленням особи до суспільного небезпечного діяння, що вчиняється, та його наслідків у формі умислу або необережності.

Вина значною мірою впливає на характер і ступінь об'єктивної суспільної небезпечності і виступає визначальним критерієм визнання діяння кримінально протиправним. Згідно з ст. 11 КК, злочином може бути визнано тільки винне діяння, тобто вчинене навмисно чи необережно. Невинне заподіяння суспільно небезпечної шкоди (*casus*) злочином не визначається. Саме винність діяння є головним внутрішнім змістом злочину, бо якраз у цьому знаходить вихід лиха воля злочинця. Тому і в провинність особі можна поставити лише такі дії та їх наслідки, які охоплювались її умислом, намірами, які вона передбачала або могла усвідомити та передбачати. Об'єктивно настали наслідки, яких особа не могла усвідомити і передбачити, не можна ставити їй в провину.

Караність. Під караністю як ознакою злочину розуміють загрозу застосування покарання за злочин, яка міститься в кримінально-правових санкціях. Караність по суті випливає із суспільної небезпечності і протиправності, зумовлюється ними: діяння тому є кримінально каранним, що воно являє підвищену суспільну небезпечність і передбачене кримінальним законом. Але караність має і самостійне значення в тому розумінні, що якщо навіть діяння суспільно небезпечне і передбачене кримінальним законом, але в санкції за нього не передбачається покарання, воно не може визнаватися злочином. Як немає покарання без злочину, так немає і злочину без покарання. Видом та розміром покарання, встановленого законом за конкретний злочин, дається оцінка його суспільної небезпечності, визначається його тяжкість, установлюються підстави віднесення його до тої чи іншої групи у певній класифікації.

Частина 2 ст. 11 КК України вказує, що не є злочином дія або бездіяльність, що хоча і формально містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим кодексом, але через **малозначність** не становить суспільної небезпеки, тобто незаподіяна і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, територіальній громаді, суспільству або державі.

Як випливає з цього визначення, першою обов'язковою умовою застосування ч. 2 ст. 11 КК є наявність у вчиненому діянні формально ознак діяння, передбаченого кримінальним законом. Це можна зрозуміти лише так, що, по-перше, вчинена дія або бездіяльність містить в собі усі юридичні об'єктивні і суб'єктивні ознаки, передбачені кримінальним законом як ознаки певного злочину, тобто передбаченість його кримінальним законом (кримінальна протиправність) знаходить у вчиненому діянні свій певний відбиток як формальна ознака злочину. Якщо хоча б одна ознака, передбачена в статті Особливої частини, в діянні відсутня, ч. 2 ст. 11 КК до нього застосована бути не може.

Кримінальна протиправність діяння є обов'язковою умовою, передбаченою ч. 2 ст. 11 КК. Однак відповідно до закону вчинене діяння лише формально містить в собі ознаки діяння, передбаченого кримінальним законом. Це означає, що вчинене діяння через конкретні обставини справи за своєю соціальною сутністю не відповідає матеріальній ознаці злочину — його суспільній небезпечності.

Частина 2 ст. 11 КК передбачає таку ситуацію, коли вчинене діяння не містить в собі тієї суспільної небезпечності, яка є типовою

для злочину, і тому є малозначним. Отже, малозначність — незаподіяння шкоди охоронюваним законом суспільним відносинам або заподіяння їм явно незначної шкоди — є другою обов'язковою умовою застосування ч. 2 ст.11 КК України.

Третьою її правовою умовою слід визнати певну суб'єктивну характеристику малозначності діяння — не тільки об'єктивно, а й за умислом винного таке діяння не повинно бути спрямоване на заподіяння значної, істотної шкоди. Лише у сукупності цих трьох умов діяння може бути визнане правозастосовуючими органами малозначним, тобто незлочинним. Значення ч. 2 ст.11 КК полягає в тому, що вона конкретизує визначення поняття злочину, наведене в ч. 1 ст. 11 КК, підкреслюючи його сутність як соціального явища.

Відмінність злочину від інших правопорушень. Злочин — не єдиний вид правопорушення. Тому виникає питання про місце злочину в системі правопорушень, відмежування його від інших правопорушень: адміністративних, дисциплінарних, цивільно-правових. Питання це не тільки теоретично: той чи інший вид правопорушення тягне різну за суворістю відповідальність, різні обмеження, втрати для особи, яка вчинила те чи інше правопорушення. Тому правильне визначення виду правопорушень має практично значення не тільки для охорони суспільних відносин, а й для захисту прав осіб, які вчинили правопорушення.

Аналіз суспільної небезпечності як обов'язкової ознаки злочину показав, що саме суспільна небезпечність, її характер і ступінь розкривають сутність його як виду правопорушення. Тому у кримінальному праві обґрунтовано визнається, що саме суспільна небезпечність є критерієм відмежування злочину від інших правопорушень. Саме ця позиція є більш обґрунтованою: будь-яке правопорушення завдає шкоду (або містить в собі загрозу заподіяння шкоди) певним суспільним відносинам. Це й визначає його соціальну природу і зумовлює правову природу як правопорушення. Однак характер і ступінь суспільної небезпечності правопорушень різні і злочин в системі правопорушень — найбільш небезпечний. Це визначається важливістю об'єкта, посягання на який визнається злочином, і характером та ступенем шкоди, формою і ступенем вини, і усіма іншими об'єктивними та суб'єктивними ознаками.

Відповідно до ст. 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення «адміністративним правопорушенням визнається проти-правна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на державний або громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законодавством передбачено адміністративну відповідальність». Частина 2 ст. 9 встановлює, що «адміністративна відповідальність за правопорушення, передбачені цим Кодексом, настає, якщо ці порушення за своїм характером не тягнуть за собою відповідно до чинного законодавства кримінальної відповідальності».

Посягання на ті ж самі об'єкти можуть бути як злочинами, так і адміністративними правопорушеннями. Однак їх правову природу визначають тяжкість шкоди, спосіб, форма та ступінь вини, мотиви та мета, повторність, вчинення злочину організованою групою та інші обставини.

Питання 2

Класифікація злочинів

Під класифікацією злочинів розуміють розподіл їх на групи залежно від того чи іншого критерію. Так, залежно від форми вини злочини можна поділити на умисні та необережні, залежно від завершеності злочинної діяльності — на закінчені та незакінчені тощо. Кожна з таких класифікацій може вирішувати конкретні завдання.

Класифікація злочинів у ст. 12 КК залежно від характеру і ступеня суспільної небезпечності, що визначають тяжкість злочину, носить універсальний характер, тому що зумовлює зміст усіх інститутів кримінального права.

Залежно від ступеня тяжкості злочини поділяються на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі.

Злочином невеликої тяжкості визнається злочин, за який законом передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше двох років, або інше, більш м'яке покарання.

Злочином середньої тяжкості визнається злочин, за який законом передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше п'яти років.

Тяжким злочином визнається злочин, за який законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк трінадцять років.

Особливо тяжким злочином визнається злочин, за який законом передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад десять років або довічне позбавлення волі.

Значення такої класифікації полягає насамперед в тому, що вона служитиме законодавцю основою для:

- встановлення відповідної санкції при криміналізації діяння;
- визначення підстав і правових умов застосування тих чи інших інститутів кримінального права.

Питання 3

Злочинність та її кримінально-правова характеристика

Поняття злочинності тісно пов'язане з поняттям злочину. Злочин – це індивідуальний акт поведінки людини, а злочинність – це явище масове, соціальне і історично-мінливе.

Злочинність – це відносно масове, історично мінливе, соціальне, самодетерміноване явище суспільства, має кримінальний характер і складається із всієї системи сукупності злочинів, скоєних в державі за певний період часу. Той факт, що злочинність являє собою органічне ціле, а не просту механічну суму її складників – окремих злочинів, – дозволяє розкрити певний структурний, якісний зміст її, виявити певні закономірності в її змінах.

Ці закономірності науково пізнавані і тому стають предметом соціального прогнозування злочинності. Злочинність – явище що прогнозується, а отже і піддається управлінню.

Співвідношення злочинності і злочинів – це діалектичний зв'язок одиничного, особливого і загального. Загальне – це об'єктивно існуюча спільність основних рис явищ, те, що повторюється багато в чому. Одиничне, на відміну від загального, ближче до категорії випадковості.

Злочинність, як загальне, що відображає найбільш суттєві закономірні риси окремих злочинів, а не випадкові ознаки, які мають значення лише для конкретного злочину. Знання діалектичного закону

про співвідношення одиничного і загального дозволяє розкрити основні ознаки злочинності.

Злочинність – збірне поняття, що характеризується: станом, рівнем, структурою, динамікою. Всі ці елементи злочинності знаходяться у взаємозв'язку і в діалектичній єдності.

Стан злочинності – це кількість скоєних конкретних злочинів, а також число осіб, що їх скоїли на певній території за конкретний період часу. Показники стану злочинності виражаються в абсолютних цифрах.

Рівень злочинності – це кількість злочинів, скоєних на певній території в певний період часу, обчислене на 1, 10, 100 тис. населення. Показники рівня злочинності виражаються в абсолютних цифрах.

Структура злочинності – характеризується цілим комплексом кількісних і якісних показників, що відносяться до розподілу скоєних злочинів по мірі їх суспільної небезпеки на особливо тяжкі, тяжкі, менш тяжкі і що не представляють великої суспільної небезпеки, а також аналіз групової, рецидивної злочинності, злочинності неповнолітніх і т.і.

Динаміка злочинності показує рух злочинних виявів загалом по району, місту, області, країні, її зростання або зниження за 5, 10 років і т.д.

Злочини та інші правопорушення причинно пов'язані з недосконалістю суспільних відносин. Тому статистичні відомості про протиправну поведінку є універсальними показниками соціального здоров'я суспільства. Вони служать надійною емпіричною базою при проведенні наукових досліджень і виробленні практичних рішень. У них мають потребу соціологи, політологи, психологи, економісти, педагоги і особливо юристи. Можливість для будь-якого фахівця аналізувати статичні дані про злочинність та інші правопорушення в зіставленні з іншими відомостями – соціальної і економічної статистики – дозволяє своєчасно виявити дисфункції тих чи інших суспільних відносин і виробити науково-обгрунтовані шляхи їх подолання. У цьому укладається головне призначення відкритої і всім доступної статистики злочинності.

При оцінці статичних даних важливо мати на увазі, що злочинності властива латентність, тобто певна частина злочинів по тих або інших причинах залишається поза обліком.

Вивчення злочинності та її причин дає можливість виробити науково-обґрунтовані рекомендації по посиленню боротьби з цим масовим антисоціальним явищем і його розвитком. Правильне розуміння цього складного негативного явища має важливе і практичне значення. Тільки на основі ретельного дослідження цих напрямів проблеми можна запропонувати взаємопов'язаний і взаємообумовлений комплекс заходів організованого, правового, економічного, ідеологічного характеру боротьби зі злочинністю, тобто визначити стратегію і тактику протидії щодо неї.

Завдання для самоконтролю:

1. Дайте поняття злочину за кримінальним правом України.
2. Пояснить відмінності між формальним, матеріальним та формально-матеріальним визначеннями злочину.
3. Перелічить ознаки злочину.
4. Розкажіть про ступень та характер суспільної небезпечності діяння.
5. Охарактеризуйте протиправність діяння як ознаку злочину.
6. Охарактеризуйте винність діяння як ознаку злочину.
7. Охарактеризуйте караність діяння як ознаку злочину.
8. Визначте відмінність злочину від інших правопорушень.
9. Перелічить види класифікації злочинів.
10. Вкажіть, які бувають злочини залежно від ступеня тяжкості.
11. Дайте поняття злочинності.
12. Розкрийте зміст понять: "стан злочинності", "рівень злочинності", "структура злочинності", "динаміка злочинності".

МОДУЛЬ 4

ЗА ТЕМОЮ

“СКЛАД ЗЛОЧИНУ”

Теоретичний мінімум з питань:

1. Поняття та значення складу злочину.
2. Ознаки складу злочину.
3. Види складів злочинів.
4. Склад злочину та кваліфікація злочину.

Питання I

Поняття та значення складу злочину

В кримінальному законі здебільшого не міститься поняття складу злочину, воно дається наукою кримінального права виходячи із законодавчого визначення основ кримінальної відповідальності, матеріального поняття злочину і теоретичного обособлення ознак складів конкретних злочинів. “Склад злочину – єдина підстава крім. відповідальності” – це та інші положення Кримінального кодексу вимагають того, щоб визначити, що склад злочину – це сукупність вказаних в законі об’єктивних та суб’єктивних ознак, які характеризують діяння як суспільно небезпечне і злочинне. Встановлення всіх ознак складу злочину означає визнання даного діяння згідно закону злочинним і кваліфікації його за відповідною статтею Особливої частині КК.

Термін "склад злочину" (*corpus delicti*) вперше ввів в 1581 р. Проспер Фарінацій. Поняття складу злочину, являючись науковою абстракцією, розкриває зміст загальних ознак, що характеризують об’єкт, об’єктивну сторону, суб’єкт та суб’єктивну сторону як необхідні елементи кожного злочину. Злочин і склад злочину – тісно зв’язані між собою, але самостійні явища. Перше – це винне, скоєне особою суспільне небезпечне діяння, друге – законодавче поняття про окремий вид злочину (або його різновид). Склад злочину визначається законом за

допомогою понять про сукупність технологічних, соціальних, психологічних та інших ознак злочину, його об'єкта та особи винного. Інші ознаки враховуються правосуддям при індивідуалізації відповідальності та покарання.

Для того, щоб правильно вирішити питання про підстави кримінальної відповідальності, недостатньо загального уявлення про злочин та думки про те, що було скоєно зловмисне вбивство, чи вбивство з необережності, крадіжка або грабіж. Кваліфікація злочину повинна здійснюватися на основі чітких і точних юридичних критеріїв, спираючись на які можна викрити специфічні риси, притаманні кожному виду злочинного діяння, визначити його зміст і тим самим відрізнити один злочин від іншого.

Розкриваючи зміст конкретних злочинів, вказуючи на їх індивідуальні особливості, склад злочину допомагає відмежувати одні види злочинів від інших. Від правильного з'ясування ознак складу злочину нерідко залежить рішення питання не тільки про те, до якого конкретного виду злочину відноситься діяння, скоєне особою, а відповідно і яка міра покарання може бути застосована до винного, але і питання про те, чи взагалі можна вважати злочином дії, скоєні такою особою. Оскільки мова іде про злочин, то думка про те, скоєно його чи ні, може бути обгрунтована тільки на основі норм закону, що характеризують цей злочин, тобто на основі складу злочину.

Як вже підкреслювалось, злочин та склад злочину достатньо близькі, взаємозв'язані, але не тотожні поняття. Злочин як вольовий акт поведінки людини, небезпечної для інтересів суспільства завжди є явищем реальної дійсності. Інша справа склад злочину. Являючи собою законодавчу характеристику даного виду злочину, він ніби відображає в нормі закону всі можливі випадки злочинів саме цього виду, скоєних або які можуть бути скоєні в реальній дійсності. Характеризуючи склад злочину окремого виду, законодавець узагальнює і відображає в нормі закону злочин в типовій формі, включаючи в законодавчу характеристику лише найбільш суттєві, загальні, які типово належать даному злочину, риси та ознаки.

Отже, для того, щоб визнати діяння конкретним злочином, а особу, що скоїла таке діяння – особою, що вчинила даний злочин, потрібно встановити, що скоєне містить всі ті ознаки, які законодавець відносить до суттєвих, характеризуючи склад злочину.

Склад злочину – це сукупність встановлених у кримінальному законі юридичних ознак (об’єктивних і суб’єктивних), що визначають вчинене суспільно небезпечне діяння як злочинне.

Визнаючи головну функцію складу злочину – бути підставою кримінальної відповідальності, закон не розкриває поняття складу. Це визначене в теорії і практиці кримінального права. Про склад злочину говориться лише застосовно до визначення відповідальності особи, яка добровільно відмовилась від злочину. Така відповідальність настає у тому випадку, “якщо фактично скоєне ним діяння не містить ознак іншого складу злочину”. Частіше, ніж в кримінальному законі, міститься вказівка на склад злочину в кримінально-процесуальному законодавстві, наприклад в нормах про припинення кримінальної справи за відсутності складу злочину, про вирок та інше. Закон застосовує поняття “склад злочину” однозначно: що міститься в діянні.

Таким чином, склад злочину – це система об’єктивних та суб’єктивних елементів діяння, ознаки яких, як правило, передбаченні в диспозиції кримінально-правової норми. Як всяка система, тобто цілісна єдність, склад злочину складається з ряду взаємозв’язаних підсистем та їх елементів. Відсутність хоча б однієї підсистеми або елемента складу злочину веде до розпаду системи, тобто відсутності складу злочину в цілому.

Елементи складу злочину – це компоненти, первісні складові системи “склад злочину”. Вони входять в чотири підсистеми складу злочину: об’єкт, об’єктивна сторона, суб’єкт, суб’єктивна сторона.

Підсистема “об’єкт”, який розуміється як об’єкт злочину і об’єкт кримінально-правової охорони, включає в себе суспільні відносини, соціальні інтереси. Їх перелік дається в КК, його задачах, в найменуваннях розділів особливої частини КК. Інша ознака об’єкта, як підсистеми складу злочину, зв’язана з суттю об’єкта як мішені злочинного посягання, збитковістю соціальних інтересів. Об’єкти складу злочину, а не інші об’єкти, потерпають від посягань.

Підсистема складу “об’єктивна сторона” включає в себе елементи з описаними в диспозиціях кримінального закону ознаками діяння, тобто дії чи бездії, що посягає на той чи інший об’єкт, і завдає йому шкоди. До неї відносяться також атрибути зовнішніх актів діяння, як місце, спосіб, обстановка, знаряддя, місце скоєння злочину та ін.

Підсистема складу “суб’єкт злочину” описує такі ознаки, як фізичні якості злочинця – його вік, психічне здоров’я (осудність). В де-

яких складах злочину суб'єктом злочину виступає спеціальна особа, наприклад посадова особа, військовослужбовець.

Нарешті, четверта, остання *підсистема складу* “*суб'єктивна сторона*”, включає такі елементи, як вина, мотив, ціль, емоційний стан (наприклад афект).

Всі чотири підсистеми з чотирма елементами складу злочину органічно взаємозв'язані і взаємодіють. Детально підсистеми складу злочину та їх взаємозв'язок ми розглянемо в наступних лекціях.

Склад злочину – це юридична модель злочинної поведінки, сукупність юридичних ознак, тобто ознак, встановлених лише законом, які характеризують діяння з об'єктивної та суб'єктивної сторони.

Питання 2

Ознаки складу злочинів

В загальноприйнятому понятті під ознакою будь-чого розуміється прикмета, риса, за допомогою котрих можна визначити, організувати будь-що. Коли мова йде про склад злочину, можна і потрібно говорити про сукупність визначених, законом встановлених ознак. Вказуючи певні ознаки, законодавець в конкретній нормі кримінального закону відображає той чи інший конкретний злочин, встановлюючи тим самим відповідний склад злочину.

Не слід, однак, ототожнювати склад злочину і диспозицію кримінально-правової норми. В диспозиціях, як правило, знаходять відображення найхарактерніші для даного складу злочину ознаки. В тих випадках, коли в диспозиції відсутні ознаки, що характеризують той чи інший елемент злочину, вони виконуються за рахунок положень, вміщених у Загальній частині.

Детальна характеристика ознак складу злочину буде дана в наступних темах. При з'ясуванні загальних питань складу злочину необхідна, хоча б попередня і коротка характеристика.

Об'єкт злочину – це ті суспільні відносини, які кримінальний закон захищає від злочинних посягань, тобто ті блага, які охороняються кримінальним законом і яким завдається, чи може завдатися шкода в результаті такого діяння.

Об'єктивна сторона злочину – це характер дії чи бездіяльності винного, а також наслідки, що знаходяться в причинному зв'язку з ді-

янням. Законодавець іноді відносить до ознак об'єктивної сторони засіб, місце скоєння злочину і деякі інші обставини.

Наприклад, при вбивстві об'єктивна сторона характеризується діянням, смертю потерпілого, причинним зв'язком між діянням та наслідком.

Суб'єкт злочину – це особа, яка може нести кримінальну відповідальність за скоєне злочинне діяння. Згідно теорії кримінального права України суб'єктом злочину може бути тільки фізична особа, визнана осудною (психічно здоровою) або обмежено осудною і яка досягла повного віку до моменту скоєння злочину (загальне правило 16 років і в вказаних законом випадках – 14 років).

Ознаки, що характеризують суб'єкта злочину, вказані в нормах Загальної частини і вони обов'язкові для всіх складів злочинів, а тому не відображаються в диспозиціях статей Загальної частини.

До *суб'єктивної сторони злочину* відносяться ознаки складу, що характеризують психічне ставлення суб'єкта до скоєного ним діяння і його наслідків, тобто його вину. Суб'єктивна сторона деяких злочинів пропонує в якості обов'язкової ознаки мотив і ціль діяння (наприклад, корисні мотиви при розкраданні).

В юридичній літературі застосовано до загального вчення про склад злочину ознаки складу злочину прийнято ділити на основні (загальні, обов'язкові) і спеціальні (додаткові, факультативні).

Обов'язковими ознаками називають ознаки, притаманні всім без виключення складам злочинів. Наявність обов'язкових ознак складу злочину являє собою якби той необхідний мінімум, без якого діяння в загалі не може бути віднесене до злочинного. Відсутність в скоєному хоча б одного з вказаних ознак виключає можливість притягнення до кримінальної відповідальності за відсутність в діях особи складу злочину.

До **факультативних ознак** в теорії кримінального права відносять ті ознаки, за допомогою яких законодавець, конструюючи окремі склади злочину, підкреслює особливості окремих елементів злочину. Так, за допомогою факультативних ознак законодавець в ряді випадків характеризує суб'єкта злочину не просто як осудну фізичну особу, яка досягла необхідного віку (це основні ознаки), але додає інші конкретизуючи його риси, наприклад, посадова особа, військовослужбовець і т. д.

Елементи складу злочину, тобто його компоненти, складові частини, поділяються на обов'язкові і факультативні. До числа обов'язкових входять такі елементи, які неможливо застосувати для наявності складу кожного злочину. Це такі елементи, які утворюють в своїй цілісності (системи) ту мінімально достатню і необхідну суспільну небезпеку, яка являється кримінально караною. Відсутність хоча б одного з таких елементів означає відсутність всієї системи складу злочину. Такими елементами є: об'єкт злочину, в об'єктивній стороні складу це дія (бездія), шкідливі наслідки (збитки), зв'язані з дією причинним зв'язком, в суб'єкті – елементи з ознаками осудної фізичної особи визначеного віку, в суб'єктивній стороні – вина в формі умислу та необережності.

Факультативні елементи складу злочину в підсистемі “об'єкт” – це предмет, в підсистемі “об'єктивна сторона” – час, місце, обстановка, знаряддя та інші обставини зовнішнього скоєння злочинного діяння, в підсистемі “суб'єкт” це спеціальні ознаки, що звужують коло суб'єктів злочину за тими чи іншими якостями (частіше всього в зв'язку з професіональною діяльністю суб'єкта) в підсистемі “суб'єктивна сторона” це, наприклад, емоційний стан.

Говорячи про розподіл елементів складу на обов'язкові і факультативні, слід мати на увазі визначену умовність цього розподілу. Він придатний, коли визначається сама принципова природа цих елементів: чи можливий в принципі без них сконструйований склад злочину або ні. Але цей поділ при застосуванні до кожного конкретного складу злочину втрачає своє значення, тому як кожен елемент складу, якщо він вказаний в кримінально-правовій диспозиції, є для даного складу злочину обов'язковим, рівнозначним з всіма іншими елементами.

Склад злочину описується в нормах як загальної, так і особливої частини КК. Загальною частиною регламентуються підсистеми та елементи всіх складів злочинів без їх конкретизації. Це як раз обов'язкові елементи складу. Такі діяння – дія чи бездія, що завдали збитків, осудний та досягнувший визначеного віку суб'єкт, зразковий перелік об'єктів та вина в формі прямого умислу чи необережності. Деталізація їх застосовно до відповідних складів злочинів передбачається нормами особливої частини КК.

Факультативні елементи складів, що виражають і конкретизують специфіку відповідних складів злочинів, занесені в диспозиції кримінально-правових норм Особливої частини КК. Наприклад, в особливої

частині крадіжка сформульована як “таємне викрадення чужого майна”. В складі крадіжки названі діяння (викрадення), засіб (таємне), і предмет (чуже майно). Перший елемент обов’язковий, два інші за своєю природою факультативні. Але, коли вони вказані в диспозиції кримінально-правової норми як елементи складу злочину крадіжки, то вони всі троє рівно обов’язкові. Решта елементів складу крадіжки, що відносяться до об’єкта, суб’єктивної сторони, суб’єкта передбачені в загальній частині КК. Суть поділу кримінального законодавства на Загальну і Особливу частини, а такий поділ є світовою практикою, полягає в тому, що за діалектикою взаємозв’язку загального і особливого, єдині для всіх ознаки описуються в Загальній частині, а специфічні – в Особливій.

Питання 3 Види складів злочинів

Усі різновиди складів злочинів можуть бути класифіковані за певними критеріями. Ними служать, по-перше, характер і ступінь суспільної небезпеки злочинів, по-друге, прийоми описування складу, ознак, його елементів, іншими словами, за конструкцією складу в диспозиції кримінально-правової норми.

За характером і ступенем суспільної небезпеки злочину склади злочину поділяються на основні, з обтяжуючими ознаками (кваліфіковані склади), та з пом’якшуючими ознаками (привілейовані склади). В основному складі диспозиції закону описує елементи складу (основного) типової, середньої суспільної небезпеки. Іноді, такий склад опиняється єдиним, без наступної диференціації (наприклад, склад державної зради).

За другим критерієм, прийомами описування, в диспозиції кримінально-правової норми склади поділяються на два види: простий і складний. *Простий* склад такий, в якому всі елементи однорідні, тобто один об’єкт, одна форма вини, один наслідок. У *складних складах* можливі такі варіанти ускладнення складу:

а) подвоєння елементів (наприклад, два об’єкта посягання, дві форми вини, два наслідки);

б) тривалість процесу скоєння злочину (що тривають злочини і продовжувані злочини);

в) альтернативність елементів, що кваліфікують злочин (наприклад, у вбивстві при кваліфікуючих ознаках за елементами мотиву, засобу скоєння, кількості потерпілих);

г) з'єднання в одному складі кілька простих складів (складні злочини: наприклад, хуліганство може об'єднувати тілесні пошкодження, образи, знищення майна).

Наприклад, простим є склад злочину "Умисне вбивство" (ч .1 ст. 115 КК):

- а) один об'єкт посягання – життя;
- б) одна дія і наслідки – смерть;
- в) одна форма вини – умисел.

Складним, що має в об'єктивній стороні дві або більше дії є, наприклад, склад злочину "Незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами" (ст. 263 КК): кілька вказаних в диспозиції видів діянь і кожне з них утворює закінчений самостійний склад цього злочину.

Складним, що має дві різні форми вини, тобто таким складом злочину, який характеризується подвійністю вини – до різних за характером тяжкості злочинних наслідків винний має різне психічне ставлення – до одних умисне, до інших – необережне, є, наприклад, "Умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого" (ч. 2 ст. 121 КК). В цьому складі вказані дві форми вини – умисел відносно тяжких тілесних ушкоджень і необережність відносно настання смерті.

За **конструкцією** склади злочинів розподіляються на:

а) матеріальні – в яких злочинні наслідки є обов'язковою ознакою складу злочину (викрадення, вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень, знищення майна тощо).

б) формальні – в яких злочинні наслідки не є обов'язковою ознакою складу злочину (хабарництво, дезертирство і т. ін.).

в) усічені (укорочені) склади злочину мають особливу конструкцію: це такий склад злочину, в якому момент його завершення, закінчення перенесено на початкову стадію вчинення злочину.

Наприклад, розбій (ст.187 КК) вважається закінченим з моменту нападу, а не з моменту заволодіння викраденим майном, бандитизм вважається закінченим з моменту початку створення банди і т. ін.

У злочинах з усіченими складами треба відрізнити момент закінчення складу злочину і момент закінчення злочину взагалі, які не збігаються: склад злочину може бути закінчений, а злочин може продовжуватися. Практично це має важливе значення для тих випадків, коли після закінчення складу злочину сам злочин ще може продовжуватися, і до його вчинення можуть приєднатися інші особи, які повинні визнаватися співучасниками, але важко визначити чи співвиконавцями цього злочину чи пособниками (ст. 27 КК).

В літературі визначають такі **функції складу злочину**:

- а) фундаментальна функція;
- б) процесуальна;
- в) розмежувальна;
- г) гарантійна.

Фундаментальна функція означає, що склад злочину є законною, єдиною, необхідною і достатньою підставою кримінальної відповідальності.

Процесуальна функція складу злочину – склад встановлює головні межі, кордони розслідування. Найважливіше завдання розслідування – це обставини, які вказували би на ознаки складу злочину.

Розмежувальна функція складу злочину – склад відокремлює злочинне діяння від незлочинного. За допомогою ознак відокремлюється також один склад злочину від іншого, проводиться відмежування одного складу злочину від іншого (наприклад, відмінність, різниця крадіжки та грабежу).

Гарантійна функція складу злочину – точне встановлення ознак складу злочину є гарантією від незаконного притягнення до відповідальності особистості. Вона полягає в тому, що встановлення ознак складу дає можливість правильної кваліфікації скоєного, тобто гарантує законність. Гарантійна функція – передвісник одноманітного застосування закону.

Встановлення того, що фактичні ознаки скоєної особою дії чи бездіяльності співпадають з ознаками відповідного складу злочину, означає, що людина скоїла даний злочин і відповідно є умови кримінальної відповідальності за даний злочин. Лише за допомогою встановлення ознак складу злочину, можливо правильне вирішення питання про те, чи є, чи не є скоєне особою діяння умовою для кримінальної відповідальності. В цьому розумінні значення складу злочину полягає

в тому, що він (а точніше – скоєне діяння, що попадає під його ознаки) є єдиною умовою відповідальності за кримінальним правом.

Розкриваючи зміст конкретних злочинів, вказуючи на їх індивідуальні особливості, склад злочину допомагає відрізнити одні види злочинів від інших.

Від правильного розуміння ознак складу злочину нерідко залежить вирішення питання, не тільки про те, до якого конкретного виду злочину належать діяння, скоєні особою, а відповідно і міра покарання може бути застосована до винного, можна чи ні вважати дії злочинними, скоєні такою особою. Оскільки мова йде про злочин, то думка про те, чи скоєний він чи ні, може ґрунтуватися тільки на умові норм закону, що характеризують цей злочин, значить на умові складу злочину.

Відповідно до чинного кримінального та кримінально-процесуального законодавства, при існуванні складу злочину має бути порушена кримінальна справа. Також кримінальна справа не може бути порушена, якщо відсутні ознаки складу злочину. Якщо їх відсутність виявляється вже після порушення кримінальної справи, то вона має бути закритою на стадії попереднього слідства, а якщо таке з'ясувалось в суді, то суд виносить виправдувальний вирок. Таке значення складу злочину в практичній правозастосовчій діяльності.

Збір і дослідження доказів є невід'ємною частиною попереднього слідства. Від того, наскільки повно, всебічно і кваліфіковано буде зібрано та досліджено докази, багато залежить якість кримінальної справи, законність і обґрунтованість притягнення винних до кримінальної відповідальності. Однією з основних умов, що забезпечують роботу збирання і дослідження доказів є правильна організація, чітке планування, активна взаємодія з спеціалістами та громадськістю. При визначенні кола питань, що полягають перевіряти необхідно виходячи з вимог, що визначають предмет доказування у кримінальній справі, дослідження яких дозволило б зробити обґрунтовані висновки про наявність чи відсутність події, злочину (часу, місця, способу та ін. обставинах скоєння злочину), а також про винність певної особи, про характер і розміри завданої шкоди, про наявність обставин, що пом'якшують, або обтяжують відповідальність.

Питання 4

Склад злочину і кваліфікація злочинів

Значення складу злочину полягає в тому, щоб бути підставою кримінальної відповідальності. Це означає, що особа в діянні якої є склад злочину, або іншими словами, особа, що виконала склад злочину, підлягає і притягується до кримінальної відповідальності органами слідства, прокуратури та суду, а сама особа повинна нести таку відповідальність.

Встановлення в діях особи складу злочину правоохоронними органами, називається *кваліфікацією злочину*. Остання являє собою встановлення відповідальності (ідентифікацію) скоєного особою ознакам складу злочину, передбаченого в диспозиції кримінально-правової норми. *Перший етап кваліфікації злочину* виражається в повному і об'єктивному встановленні фактичних обставин скоєного діяння. На цьому етапі відбувається збір і оцінка у кримінальній справі, що підтверджують наявність, або відсутність складу злочину в діянні особи.

Фактичні обставини скоєного дуже багатообразні і багаточисельні. В цілому їх можна поділити на відомі вже групи обов'язкових і факультативних елементів складів злочину. Неповнота і недоказаність обов'язкових елементів складів злочинів виключає наявність складу і тягне припинення порушеної кримінальної справи, або винесеного виправдовувального вироку. Без встановлення фактичних обставин діяння, відповідним обов'язковим елементом складу припиняється подальший процес кваліфікації злочинів. Обставини, що відносяться до факультативних елементів складу, по-перше, виконують роль доказу обов'язкових елементів (наприклад, встановлення мотиву сприяє визначанню форми вини), по-друге, використовуються в подальшому при з'ясуванні покарань як пом'якшуючі або обтяжуючі обставини. Так, для доказування факту скоєної крадіжки має значення місце і час її скоєння. Якщо ж встановлено, що крадіжка скоєна в умовах суспільного лиха, то покарання особі в межах санкції підвищеного, бо ці факультативні для складу і для кваліфікації злочину обставини мають значення як обтяжуючі відповідальність покарання.

Другий етап кваліфікації злочину полягає у встановленні кримінально-правової норми, яка описує відповідний склад злочину. Такий вибір кримінально-правової норми не виражається тільки в формальному відборі норми, а включає в себе перевірку відповідності норм, її

дії в просторі і часі, необхідність її правильного тлумачення. Не пересвідчившись відповідності тексту норми, яка обирається для кваліфікації діяння, не можна правильно кваліфікувати злочин.

Третій етап кваліфікації злочину включає в себе зіставлення складу фактично скоєного з складом злочину, описаного в відбірній нормі. Якщо в результаті такого зіставлення буде встановлено ідентичність ознак першого і другого, процес кваліфікації закінчується. Його підсумок: в діянні особи вміщено склад злочину, а значить є всі підстави для притягнення її до кримінальної відповідальності, і обов'язки особи цю відповідальність нести.

Правильна, безпомилкова кваліфікація злочину реалізує вимоги принципу законності про те, що не має злочину без вказування про це в законі.

Проблема кваліфікації злочинів в навчальній літературі найчастіше розглядається відносно кваліфікації конкретних злочинів, тобто більше як розділ Особливої частини Кримінального права. Тому в навчальній літературі (в Особливій частині підручників) “Кваліфікація злочину” розглядається більш докладно. При кваліфікації злочинів використовують (на них посилаються в обвинувачуваних висновках та вироків) такі норми Загальної частини Кримінального кодексу: про підготовку до злочину і посягання на злочин, співучасть в злочині, про сукупність злочинів. Більше норм загальної частини КК беруть участь в кваліфікації злочину при встановленні відсутності злочину. Наприклад, процес кваліфікації злочинів закінчується висновком про відсутність складу злочину на другому етапі, коли встановлюється, що прийнятий новий закон, що відміняє кримінальну відповідальність за дане діяння.

Відсутність складу злочину при малозначності діяння фіксується з посиланням на норму про таке діяння. Аналогічну роль виконують норми про обставини, що виключають злочинність діяння, про добровільну відмову.

Кваліфікація злочину – це насамперед певний процес вирішення питання, якою саме статтею кримінального закону передбачено скоєний особою злочин.

Кваліфікація злочину - це є встановлення точної відповідальності між ознаками фактично скоєного суспільно- небезпечного діяння і ознаками злочину, передбаченого кримінально-правовою нормою. Встановлення такої відповідальності передбачає ретельне вивчення

фактичних обставин справи, з'ясування змісту відповідної кримінально-правової норми і співстановлення передбачених в ній ознак складу злочину з ознаками фактично скоєного діяння.

Кваліфікація злочину здійснюється за відповідною статтею особливої частини, що передбачає склад злочину, під ознаки якого підпадає кваліфікований злочин. В необхідних випадках діяння кваліфікуються не тільки за статтею особливої частини, але і за відображаючими характер скоєного статтями Загальної частини. Так, у випадку скоєння умисного вбивства без обтяжуючих чи пом'якшуючих обставин діяння винного повинно кваліфікуватись за відповідною статтею КК. Якщо ж мало місце тільки посягання на (злочин) вбивство (наприклад, стріляв, та не потрапив в жертву) – кваліфікація скоєного повинна бути здійснена за допомогою посилання на статтю Загальної частини (що визначає умови відповідальності за посягання) і на статтю Особливої частини. Відповідно при кваліфікації дій, що утворюють склад співучасті у вбивстві, повинна вказуватись стаття Загальної частини (що встановлює правила відповідальності за співучасть) і стаття Особливої частини КК.

Правильна кваліфікація злочину гарантує притягнення до кримінальної відповідальності з дотриманням вимог законності, вірно відображає характер суспільної небезпеки скоєного злочину і злочинця, є необхідною передумовою правильного призначення покарання.

Основні вимоги до кваліфікації:

- кваліфікація злочину повинно бути чіткою і повною;
- не можна навмисно застосувати тяжкий закон, який передбачає за діяння призначення більш суворого покарання (так звана кваліфікація з запитом);
- не можна тлумачити кримінальний закон з розпоширенням, якщо це не йде на користь обвинуваченому;
- якщо є сумнів в точності кваліфікації (якщо цей сумнів не можна усунути), кваліфікація настає за більш м'яким кримінальним законом.

Завдання для самоконтролю:

1. Дайте поняття складу злочину.
2. Вкажіть, з яких підсистем складається склад злочину.
3. Охарактеризуйте (коротко) підсистеми об'єкту, об'єктивної сторони, суб'єкту, суб'єктивної сторони.
4. Пояснить зміст понять "основні (обов'язкові) ознаки (елементи) складу злочину" та "факультативні ознаки (елементи) складу злочину".
5. Розкажіть про класифікацію складів злочину.
6. Охарактеризуйте формальні, матеріальні та усічені склади злочину.
7. Назвіть, які функції виконує склад злочину.
8. Вкажіть, в чому полягає кваліфікація злочину.
9. Дайте загальну характеристику етапам кваліфікації злочину.
10. Перерахуйте основні вимоги до кваліфікації злочину.

МОДУЛЬ 5

ЗА ТЕМОЮ

“ОБ’ЄКТ ЗЛОЧИНУ”

Теоретичний мінімум з питань:

1. Поняття об’єкту злочину. Предмет злочину.
2. Види об’єктів злочину.

Питання 1

Поняття об’єкту злочину

В науці кримінального права домінуючою є точка зору, згідно з якою об’єктом будь-якого злочину є суспільні відносини. Висновок про те, що об’єктом злочину є суспільні відносини, ґрунтується також й на аналізі чинного законодавства (наприклад, ст.ст.1, 3, 11, 109-114, 255-261, 266, 267, 293-296, 338, 439 КК України).

Однак в деяких статтях КК найчастіше містяться вказівки не на загальні соціальні взаємини, а на окремі елементи суспільних відносин, які охороняються кримінальним законом (наприклад, ст.ст.115-145, 147-156, 185-229 КК), або на різноманітні правові норми, що регулюють відповідні суспільні відносини (наприклад, ст.ст.146, 157-184, 230, 231 КК та ін.).

Проте, так чи інакше загальним **об’єктом** будь-якого злочину завжди виступають суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом. Кримінально-правова охорона об’єкта має загальний, повний і постійний характер, тому об’єктом злочинів є не будь-які суспільні відносини, а лише ті з них, які поставлені під охорону кримінального закону. Природно, що при цьому йдеться тільки про найважливіші, найбільш значущі для інтересів суспільства і держави суспільні відносини, яким злочинні посягання можуть завдати значної шкоди.

Відносини, до складу яких входить матеріальний предмет (майно, ліс, дикі тварини, водоймища тощо), називають матеріальними. Інший предмет мають нематеріальні відносини. В таких відносинах його місце, а точніше, функції предмета, займають (виконують) вже інші соціальні відносини (наприклад, державна влада або духовні блага).

Поряд з предметом суспільних відносин необхідно виділяти й предмет злочину як самостійну ознаку складу злочину. Предмет суспільних відносин і предмет злочину — це різні правові явища. Предмет відносин — це структурний елемент суспільних відносин. Предмет злочину, який існує поряд з об'єктом, є самостійною факультативною ознакою складу злочину. Кожний з цих предметів володіє своїми, лише йому притаманними ознаками, виконує свою соціальну роль, а також має різне правове призначення.

Предметом злочину слід вважати будь-які речі матеріального світу, з певними властивостями яких кримінальний закон пов'язує наявність в діях особи ознак конкретного складу злочину.

З цього визначення випливає, що до предмета злочину необхідно відносити лише певні речі, а не будь-які цінності. Таке рішення обумовлено тим, що законодавець, описуючи той чи інший злочин, найчастіше вказує саме на певні речі, а точніше, на їх ознаки, властивості. Так, у всіх статтях, які встановлюють відповідальність за розкрадання, підкреслюється, що предметом цього злочину є лише майно (ст.ст. 185–198 КК України).

Крім того, предмет злочину — це така ознака злочину, яка завжди названа безпосередньо в самому кримінальному законі. У цьому разі він виступає як необхідна ознака складу злочину. Так, відповідно до ст. 246 КК предметом незаконної порубки лісу може бути лише дерева і чагарники у лісах, захисних та інших лісових насадженнях.

Тому предмет злочину є не постійною (необхідною), а факультативною ознакою складу злочину. Однак висновок про те, що предмет є факультативною ознакою складу злочину, потребує певного уточнення. Коли ми говоримо, що предмет є факультативним, то йдеться не про конкретний склад, а про так зване загальне поняття складу злочину. Це означає, що він притаманний не будь-якому складу злочину. У конкретному ж складі, коли він вказаний (передбачений) безпосередньо в законі, ця ознака є обов'язковою, і він повинен бути встановлений для правильної кваліфікації злочину. Більш того, в разі, коли пре-

дмет є обов'язковою ознакою, саме він найчастіше встановлюється раніше, ніж усі інші, і нерідко за допомогою отриманих про нього даних з'ясовується решта ознак злочину.

Законодавець по-різному описує ознаки предмета злочину в кримінальному законодавстві. Вибір того чи іншого способу (заходу) для законодавчого визначення предмета злочину багато в чому залежить від самого характеру злочину, а також від індивідуальних властивостей його предмета. Так, в багатьох випадках у самому кримінальному законі вказано лише на певний вид предметів, і тому будь-який з предметів даного виду має однакове значення для кримінальної відповідальності.

Іноді законодавець безпосередньо в самому законі дає приблизний або вичерпний перелік предметів злочину, прагне максимально визначити їх в диспозиції кримінально-правової норми. Так, в ст. 354 КК міститься вказівка на те, що під незаконною винагородою у значному розмірі слід розуміти незаконну винагороду, яка в два і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

У ст. 310 КК зазначається, що предметом цього злочину є снотворний мак чи коноплі. В разі, коли диспозиція статті КК про відповідальність за певний злочин має бланкетний характер, такий перелік наводиться в тих нормативних актах, до яких відсилає сам закон. Так, перелік наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів які є предметом злочину, передбаченого ст.ст. 305, 307 –309 КК, встановлено не безпосередньо в самому законі, а в іншому нормативному акті.

Аналіз зазначених у чинному законодавстві предметів злочину свідчить, що ті чи інші речі, а також цінності найчастіше за все виділяються законодавцем як предмет з урахуванням особливого правового режиму, викликаного їх корисними або шкідливими властивостями, а також з урахуванням їх економічного призначення. Саме ці ознаки (властивості) предметів і є тими обставинами, з приводу яких або шляхом впливу на які вчиняється злочин.

До таких предметів необхідно віднести порнографічні предмети (ст.301 КК), зброю, бойові припаси та вибухово небезпечні речовини (ст.ст.410 КК та ін.) З приводу корисних властивостей речей вчиняється більшість корисливих злочинів, і тому саме вони виділяються законодавцем як предмети відповідних злочинів (гроші, дорогоцінні метали, твори мистецтва та інші товари). Відзначені, як і деякі інші власти-

вості тієї чи іншої речі, викликають необхідність надання їй певної правової значущості в конкретному складі злочину.

Предметом суспільних відносин справедливо називають усе те, з приводу чого або у зв'язку з чим існують і самі ці відносини. Тому предметом суспільних відносин можуть виступати передусім різного роду фізичні тіла, речі (природні об'єкти, різні товари або предмети, які не мають ознак товару), а також сама людина. Наприклад, в об'єкті такого злочину, як викрадення або підміна дитини (ст. 148 КК), остання є лише предметом відносин, що охороняються кримінальним законом, а їх суб'єктами виступають батьки цієї дитини.

Усі суспільні відносини залежно від особливостей їх предмета необхідно підрозділяти на дві групи — матеріальні і нематеріальні.

Іноді збігаються предмети злочину і предмети відносин, як, наприклад, майно у злочинах крадіжка та інших злочинах проти власності (ст.ст. 185—198 КК). Напроти, не збігається предмет злочину з предметом суспільних відносин, наприклад, у складі злочинів, відповідальність за які встановлено в ст. 338 КК. В цих випадках предмет є обов'язковою, але самостійною ознакою складу злочину, оскільки він не входить до складу суспільних відносин, які охороняються законом.

Слід мати на увазі, що предмет злочину як самостійна ознака злочину завжди стоїть поряд з об'єктом. Саме об'єкт і предмет у сукупності утворюють самостійний елемент складу злочину, однак якщо об'єкт злочину є обов'язковою ознакою складу злочину, то предмет — факультативною.

Предмет відрізняється від об'єкта ще й тим, що йому не завжди завдається шкода. Якщо шкода, заподіяна об'єкту, завжди носить соціальний характер, то предмету злочину внаслідок суспільно небезпечного посягання насамперед завдається фізична шкода, яка викликає певні негативні соціальні зміни в об'єкті. Шкода предмету як матеріальній речі завдається, коли злочин здійснюється шляхом його знищення, пошкодження або видозмінення.

Страждає предмет злочину і при вчиненні таких злочинів, як знищення або пошкодження майна, незаконне полювання (ст. 248 КК), незаконне заняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом (ст.249 КК) та ін. Разом з тим при вчиненні деяких злочинів предмет не зазнає шкоди. Це має місце тоді, коли злочин здійснюється шляхом створення (виготовлення) заборонених до виробництва

предметів або шляхом безпосереднього посягання на інший елемент суспільних відносин, які охороняються кримінальним законом.

Поряд з предметом суспільних відносин і предметом злочину правомірним є виділення й такого поняття, як предмет злочинного впливу.

Під предметом злочинного впливу слід розуміти елемент суспільних відносин, котрі охороняються кримінальним законом, який піддається безпосередньому злочинному впливу і якому, отже, в першу чергу завдається шкода.

Тому таким предметом може бути суб'єкт, сам соціальний зв'язок, а також предмет суспільних відносин. Встановлення предмета злочинного впливу в кожному конкретному злочині полегшує з'ясування «механізму» заподіяння шкоди самому об'єкту, а також сприяє встановленню розміру і характеру наслідків суспільне небезпечного діяння.

Отже, стосовно до потреб кримінального права поняття предмету живиться у таких значеннях:

- 1) предмет суспільних відносин, які охороняються;
- 2) предмет злочину;
- 3) предмет злочинного впливу.

Питання 2

Види об'єктів злочину

В науці кримінального права широко поширеною є триступнева класифікація об'єктів "по вертикалі" (загальний, родовий та безпосередній). Ця система класифікації цілком відповідає потребам практики, вельми логічна, бо вона ґрунтується на співвідношенні філософських категорій "загального", "особливого" та "окремого".

"Загальним" є вся сукупність суспільних відносин (загальний об'єкт), які охороняються кримінальним законом, "особливим" — окремі однорідні за своїми властивостями групи цих відносин, які охороняються певною сукупністю кримінально-правових норм (родовий об'єкт), "окремим" — конкретні суспільні відносини, які охороняються певною кримінально-правовою нормою від певного злочинного посягання (безпосередній об'єкт). Така класифікація дає змогу визначити об'єкти кримінально-правової охорони на різних рівнях їх узагальнення.

Так, **загальний об'єкт** утворює сукупність суспільних відносин, які поставлені під охорону чинного кримінального законодавства. У цю сукупність входять різноманітні відносини (мирне співіснування держав, економічна і політична основа держави, власність, система господарства, життя, здоров'я та інші інтереси особи тощо).

Під **родовим (груповим) об'єктом** розуміється об'єкт, яким охоплюється певне коло тотожних або однорідних за своєю соціально-політичною і економічною сутністю суспільних відносин, які через це охороняють єдиним комплексом взаємопов'язаних, кримінально-правових норм.

Основою такої класифікації суспільних відносин визнається та чи інша сфера державного або суспільного життя. Тому як такі об'єкти необхідно визнавати відносини власності, існуючу систему господарства, відносини, які забезпечують належний громадський порядок, громадську безпеку та ін.

Значення родового об'єкта злочину полягає насамперед у тому, що він дає змогу класифікувати усі злочини і кримінально-правові норми, які встановлюють відповідальність за їх вчинення. Саме ця його властивість була покладена в основу побудови Особливої частини кримінальних кодексів, що дозволило законодавцю в цілому вірно об'єднати в межах однієї глави кримінального кодексу норми, в яких встановлюється відповідальність за посягання на тотожні або однорідні суспільні відносини. Так, до глави 6 Особливої частини КК України "Злочини проти власності" включені норми, в яких встановлюється відповідальність за злочинні посягання на суспільні відносини, які покликані забезпечити недоторканість власності. До глави 7 Особливої частини КК України "Злочини у сфері господарської діяльності" включені норми про відповідальність за посягання на існуючу в нашій державі систему господарства.

Найбільш істотне значення як для правотворчої, так і для правозастосовчої діяльності має **безпосередній об'єкт злочину**, під котрим слід розуміти конкретні суспільні відносини, які поставлені законодавцем під охорону певного кримінального закону і яким завдається шкода злочином, що підпадає під ознаки даного складу.

З цього визначення насамперед випливає, що безпосереднім об'єктом, так само як загальним і родовим, можуть бути визнані лише суспільні відносини, а не будь-які блага і цінності. Отже, на якому б рів-

ні узагальнення ми не розглядали об'єкт злочину, ним завжди виступають суспільні відносини, охороняючись якими кримінальним законом.

Однак питання про те, які суспільні відносини можуть бути визнані об'єктом конкретного злочину, вирішується не наукою кримінального права, а тільки законодавцем шляхом прийняття або скасування того чи іншого кримінального закону. Завдання ж науки кримінального права і судової практики полягає в тому, щоб встановити ті суспільні відносини, які визначені законодавцем як безпосередній об'єкт злочину, і розкрити їх дійсний зміст.

Слід зазначити, що законодавець лише у деяких випадках вказує на безпосередній об'єкт у самому кримінальному законі. У більшості ж випадків у кримінальному законі відсутні будь-які вказівки щодо безпосереднього об'єкта конкретного злочину, і тоді для його з'ясування необхідний ретельний соціально-політичний і юридичний аналіз складу певного злочину.

У теорії кримінального права широке поширення одержала також класифікація безпосередніх об'єктів злочинів "по горизонталі". Сутність цієї класифікації полягає в тому, що на рівні безпосереднього об'єкта виділяються основний (головний) та додатковий об'єкти. Необхідність такої класифікації виникає тоді, коли один і той же злочин одночасно завдає шкоди кільком суспільним відносинам (наприклад, при розбої (ст. 187 КК) — відносинам власності та здоров'ю людини).

Основний безпосередній об'єкт злочину завжди входить до складу родового об'єкта злочину. Тому його з'ясування дає змогу правильно визначити місце тієї чи іншої кримінально-правової норми в системі Особливої частини КК. З другого боку, встановлення цього об'єкта в конкретно вчиненому злочині дозволяє визначити ту кримінально-правову норму, за якою належить кваліфікувати скоєне суспільне небезпечне діяння. Тому цей об'єкт є визначальним як при виборі місця для тієї чи іншої норми в системі Особливої частини, так і для кваліфікації вчиненого "багатооб'єктного" (назвемо його так умовно) злочину.

Додатковим безпосереднім об'єктом є ті суспільні відносини, посягання на які не становить суспільної сутності цього злочину, але якому заподіюється або виникає загроза заподіяння шкоди поряд з основним об'єктом. Таким додатковим об'єктом можуть бути лише відносини, поставлені законодавцем під охорону кримінального закону,

або, іншими словами, відносини, визначені як такий об'єкт самим законодавцем.

Додатковий безпосередній об'єкт може бути двох видів: необхідний (обов'язковий) або факультативний (необов'язковий).

Додатковий необхідний (обов'язковий) об'єкт — це такий об'єкт, який у даному складі злочину існує завжди, у будь-якому разі вчинення певного злочину, тобто це такі суспільні відносини, які в інших випадках заслуговують на самостійну кримінально-правову охорону, але в разі вчинення даного злочину їм обов'язково заподіюється шкода. Так, у складі розбою основним безпосереднім об'єктом є власність, а додатковим необхідним — особа.

Додатковий факультативний об'єкт — це такий об'єкт, який при вчиненні певного злочину може існувати, бути присутнім поряд з основним, а може й не існувати, бути відсутнім (наприклад, відносини власності, здоров'я громадян при хуліганстві та ін.). Встановлення того, що внаслідок певного злочинного посягання шкода була також завдана факультативному безпосередньому об'єкту, за усіх інших рівних умов є свідченням більшої суспільної небезпеки вчиненого діяння і повинно ураховуватися при призначенні покарання.

Додатковий безпосередній об'єкт, так само як і основний безпосередній об'єкт, має важливе значення для визначення соціально-політичної сутності вчиненого злочину, встановлення тяжкості наслідків, які настали або могли настати. Ця властивість додаткового об'єкта часто використовується законодавцем для виділення кваліфікованих складів злочину (наприклад, перевищення влади або службових повноважень, якщо воно супроводжувалося насильством, застосуванням зброї або болісними і такими, що ображають особисту гідність потерпілого діями), або для утворення самостійних складів злочину (наприклад, розбою).

Класифікація безпосередніх об'єктів "по горизонталі" має велике не тільки пізнавальне, а й практичне значення для кваліфікації злочинів. Значення це полягає в тому, що діяння кваліфікують лише за головним безпосереднім об'єктом. Тому практично дуже важливо з усіх об'єктів, які внаслідок певного злочину зазнають шкоди, виділити головний. Виділити головний і додатковий безпосередні об'єкти у вчиненому діянні — одне з важливих завдань кваліфікації злочину. Якщо не проводити такого розрізнення між кількома безпосередніми об'єк-

тами, то в деяких випадках неможливо правильно кваліфікувати діяння. Саме тому припускаються помилки при відмежуванні і кваліфікації, зокрема, хуліганства і злочинів проти особи.

Оскільки факультативний безпосередній об'єкт посягання не є обов'язковою ознакою складу злочину і не завжди впливає на кваліфікацію діяння, хоч значною мірою підвищує суспільну небезпечність посягання і тяжкість заподіяної злочином шкоди, то було б доцільно завжди вказувати факультативний об'єкт як одну з кваліфікуючих ознак складу злочину.

Завдання для самоконтролю:

1. Дайте поняття об'єкту злочину.
2. Охарактеризуйте загальний об'єкт кримінально-правової охорони.
3. Порівняйте поняття: "предмет суспільних відносин", "предмет злочину", "предмет злочинного впливу".
4. Дайте загальну характеристику класифікації об'єктів злочину.
5. Поясніть зв'язок між загальним, родовим та безпосереднім об'єктами злочину.
6. Вкажіть особливості різновидів додаткових об'єктів злочину.

МОДУЛЬ 6

ЗА ТЕМОЮ

“ОБ’ЄКТИВНА СТОРОНА ЗЛОЧИНУ”

Теоретичний мінімум з питань:

1. Поняття об’єктивної сторони злочину та її значення.
2. Суспільно небезпечне діяння.
3. Суспільно небезпечні наслідки.
4. Причинний зв’язок між діянням і настанням суспільно небезпечних наслідків.
5. Факультативні ознаки об’єктивної сторони злочину.

Питання 1

Поняття об’єктивної сторони злочину і її значення

Об’єктивну сторону злочину утворюють ознаки, що характеризують його із зовнішньої сторони.

До них відносяться:

- суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність);
- суспільно небезпечні наслідки (злочинний результат);
- причинний зв’язок між суспільно небезпечним діянням і суспільно небезпечними наслідками;
- спосіб, знаряддя і засоби, місце, час і обстановка вчинення злочину.

Таким чином, **об’єктивна сторона злочину** – це зовнішня сторона злочину (зовнішнє вираження) злочину.

Кримінальне право України визнає злочином не самі по собі ідеї або думки людини, реалізація яких становить небезпеку для особистості, суспільства і держави, а лише суспільно небезпечне діяння, що

порушує кримінально-правові норми. Об'єктивна сторона злочину є тому головним критерієм в оцінці намірів і цілей злочинця, в оцінці його суб'єктивної сторони. Відповідно до цього при розслідуванні або судовому розгляді кримінальної справи в першу чергу встановлюється об'єктивна сторона злочину, робиться висновок про наміри, мотиви і цілі особи, що учинила суспільно-небезпечне діяння, заборонене кримінальним законом. Без ознак об'єктивної сторони питання про суб'єктивну сторону не виникає, тому що остання існує тільки в зв'язку з першою.

Важливість об'єктивної сторони злочину для кримінальної відповідальності в тому, що саме цей елемент складу злочину є фундаментом усієї конструкції складу злочину і кримінальної відповідальності, свідчить той факт, що в диспозиціях статей Особливої частини КК України законодавець частіше усього вказує саме ознаки об'єктивної сторони злочину.

Усі ознаки об'єктивної сторони злочину з точки зору закріплення їх в диспозиціях статей Особливої частини КК можна поділити на дві групи:

- 1) обов'язкові (необхідні);
- 2) факультативні.

До обов'язкових ознак належить діяння у формі дії або бездіяльності. Без діяння, інакше кажучи, без конкретного акту суспільно-небезпечної поведінки людини, не можна вчинити жодного злочину.

Діяння завжди або безпосередньо вказується в диспозиції статті Особливої частини КК, або однозначно впливає з її змісту і, таким чином, є обов'язковою ознакою будь-якого складу злочину. Тому встановлення ознак такого діяння (дії чи бездіяльності) є обов'язковим за кожною кримінальною справою.

До факультативних ознак об'єктивної сторони складу злочину належать:

- суспільно-небезпечні наслідки;
- причинний зв'язок між діянням і суспільно-небезпечними наслідками;
- місце;
- час;
- обставини вчинення злочину;
- спосіб вчинення злочину;
- засіб та знаряддя вчинення злочину.

Ці ознаки хоча фактично притаманні злочину як явищу реальної дійсності, але не завжди вказуються в законі як ознаки конкретного складу злочину. Отже зазначені ознаки об'єктивної сторони складу злочину є не обов'язковими, а факультативними.

Значення об'єктивної сторони. По-перше, об'єктивна сторона є елементом складу злочину і входить до підстави кримінальної відповідальності.

По-друге, ознаки об'єктивної сторони складу злочину багато в чому визначають суспільну небезпеку злочину. Характер діяння, спосіб його вчинення, місце, час, обставини вчинення злочину, тяжкість наслідків, що настали, є найважливішими показниками суспільної небезпеки як соціальної якості злочину. Крім того, наприклад, тяжкість наслідків спосіб вчинення злочину багато в чому визначають тяжкість покарання, яке встановлено в санкціях статей особливої частини КК за відповідні злочини.

По-третє, об'єктивна сторона злочину має важливе значення для правильної кваліфікації злочину. Аналіз об'єктивної сторони дає змогу встановлювати інші елементи та ознаки складу злочину: об'єкт, якому заподіюється шкода даним злочином, відповідну форму вини, мотив, мету злочину, які не завжди вказуються в диспозиціях статей особливої частини КК, і, таким чином, правильно кваліфікувати скоєне.

По-четверте, об'єктивна сторона має важливе значення для розмежування злочинів, а також відокремлення злочинних діянь від незлочинних. Так, крадіжка, грабіж, розбій (суміжні злочини) розрізняються між собою за способом вчинення.

По-п'яте, урахування ознак об'єктивної сторони дозволяє суду в кожному конкретному випадку правильно визначити характер та ступінь суспільної небезпеки злочину і згідно з цим призначити покарання, відповідне скоєному.

Між суспільно небезпечним діянням і суспільно небезпечним наслідком існує причинний зв'язок.

Питання 2

Суспільно небезпечне діяння

Злочинне діяння є найважливішою ознакою об'єктивної сторони. Діяння може мати форму дії або бездіяльності.

З фізичної сторони дією є активна поведінка людини. Дія завжди виявляється в рухах тіла, але не зводиться лише до них, тому що головної для злочинної дії є не фізична, а соціальна характеристика, у якості якої виступає його суспільна небезпека. Суспільно небезпечною є дія, що заподіює шкоду об'єктам, що охороняються карним законом, або ставить їх під безпосередню погрозу заподіяння шкоди. Якщо дії не суспільно небезпечні, то вони не можуть бути визнані злочинними і не можуть спричинити кримінальної відповідальності. Відповідно до ч. 2 ст. 11 КК України не може бути злочином діяння, яке "через мало-значність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяло і не могло заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі".

Щоб мати кримінально-правовий характер, дія повинна бути обов'язково вольовою. Не має кримінально-правового характеру активне поведіння людини, допущене нею під впливом непереборного фізичного примуса з боку іншої особи або інших осіб. Для того, щоб фізичний примус виключав кримінальну відповідальність, необхідно, щоб діяння відбувалося усупереч волі особи, що діє по примусі. Не може, наприклад, відповідати за ушкодження чужої речі особа, яку зумисне штовхнули, щоб вона ушкодила цю річ.

Якщо фізичний примус не виключав для особи можливість діяти по своїй волі, то вона не звільняється від кримінальної відповідальності, проте застосоване до неї насильство при цьому розглядається як обставина, що пом'якшує відповідальність при призначенні покарання.

Кримінально-правове значення має і психічний примус. Психічний примус (насильство) звичайно не виключає вольового характеру дії, і тому він по загальному правилу не виключає кримінальної відповідальності особи, що скоїла під його впливом передбачене законом суспільно небезпечне діяння. Водночас як і фізичний, психічний примус признається обставиною, що пом'якшує кримінальну відповідальність.

Психічний примус може виключати кримінальну відповідальність особи, що діяла під його впливом, лише тоді, коли ця особа діяла в стані крайньої необхідності. Наприклад, касир, що під погрозою негайного позбавлення його життя передає злочинцям гроші, звільняється від кримінальної відповідальності, тому що життя людини дорожче будь-яких матеріальних цінностей.

Таким чином, кримінально-правова дія являє собою суспільно небезпечну, вольову й активну поведінку людини.

Як було уже відзначено, злочин з об'єктивної сторони може бути зроблено не тільки шляхом дії, але і шляхом бездіяльності.

Під кримінально-правовою *бездіяльністю* розуміється суспільно небезпечне, вольове і пасивне поводження. Воно полягає в не вчиненні особою тих дій, що вона повинна була і могла вчинити в силу покладених на неї обов'язків. Пасивність поводження особи – це не фізична її характеристика, а соціальна.

Обов'язок особи діяти може виникати з різноманітних підстав.

По-перше, із вказівки закону. Наприклад, ст.164 КК України накладає відповідальність за ухилення від сплати аліментів на утримання дітей.

По-друге, обов'язок діяти може виникнути в силу обраної професії. Наприклад, лікар у відповідності зі своєю професією зобов'язаний надавати допомогу хворим, і неналежне виконання цього обов'язку без поважних причин спричиняє кримінальну відповідальність (ст. ст. 131, 137 КК України).

По-третє, такий обов'язок може виникнути в силу прийнятих на себе зобов'язань. Так, особа, що визвалася стежити за малолітньою дитиною (опікун чи піклувальник), буде відповідати в карному порядку, якщо через недбале, неухажне відношення особи до виконання цього обов'язку дитина загине (ст.166 КК України).

Як і кримінально-правова дія, бездіяльність носить кримінально-правовий характер лише тоді, коли вона є вольовою. Пасивне поводження, позбавлене вольового характеру, не спричиняє за собою кримінальної відповідальності. Тому так само, як і при дії, кримінальна відповідальність за бездіяльність не наступає, якщо вона знаходиться цілком під впливом непереборного фізичного примуса. Так, охоронець не може відповідати за те, що не перешкодив розкраданню ввіреного під його охорону майна, якщо злочинці зв'язали його і позбавили можливості пручатися або звати на поміч. Психічне насильство при бездіяльності розглядається і як пом'якшувальна обставина при призначенні покарання.

Не має кримінально-правового характеру і пасивне поводження людини, припущене нею під впливом непереборної сили природи. Під непереборною силою розуміється такий вплив об'єктивних чинників (стихійних сил природи, тварин, хворобливих процесів), у силу котрих

людина позбавлена можливості фізично діяти. Непереборна сила виключає кримінальну відповідальність тому, що особа не в змозі перебороти перешкоди на шляху до виконання лежачого на неї обов'язку діяти.

Проте поняття непереборної сили не є абсолютно незмінним. Конкретне рішення цього питання залежить від установлення кола обов'язків особи тих вимог, що обов'язкові для неї у визначеній ситуації. Наприклад, пожежа є непереборною силою для звичайного громадянина, у зв'язку з чим його не можна притягти до карної відповідальності за залишення особи в будинку, що горить. Проте для пожежного за фахом ця обставина не може виключати відповідальності.

Питання 3 **Суспільно небезпечні наслідки.**

Показником, що характеризує злочин, є наслідки. Злочинні наслідки можуть бути класифіковані в такий спосіб: майнова, моральна, фізична й інша шкода, що заподіюється злочинами суспільним відносинам, а також усі витрати суспільства на боротьбу з цим соціально-негативним явищем.

Існують дві основні групи злочинних наслідків:

- 1) матеріальні;
- 2) нематеріальні.

У свою чергу, матеріальні наслідки підрозділяються на наслідки майнового характеру і заподіяння шкоди життю і здоров'ю громадянина.

Так, характер і тяжкість тілесних ушкоджень визначається судово-медичною експертизою на основі Правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затверджених наказом Міністерства охорони здоров'я України № 6 від 17 січня 1995 р. і зареєстрованих Міністерством юстиції України 26 липня 1995 р. під № 255/791'.

Нематеріальні наслідки також підрозділяються на наслідки, пов'язані з порушенням суспільного порядку або діяльності організацій і підприємств і порушень честі і гідності громадян, їх особистих або майнових прав.

У реальній дійсності будь-які злочини, у тому числі і формальні, завжди спричиняють якісь шкідливі зміни в навколишній дійсності у

об'єктах, що охороняються карним законом. Проте ці зміни і наслідки не включені до складу формальних злочинів і при вирішенні питання про наявність або відсутність діяння не приймаються до уваги. У цьому випадку наслідки можуть мати кримінально-правове значення, але не для визначення складу злочину, а як обставини, що пом'якшують або обтяжують провину при призначенні покарання.

Так, наслідки лежать за межами усічених складів таких небезпечних злочинів, як розбій (ст. 187 КК), вимагання (ст. 189 КК). При іншій конструкції складів таких злочинів, як матеріальних, то самі злочини рахувалися б зробленими лише при настанні визначених наслідків – заволодіння майном. Зрозуміло, така конструкція не відповідає інтересам охорони особистості і могла б ускладнити боротьбу з цими небезпечними злочинами.

Питання 4 **Причинний зв'язок між діянням** **і настанням суспільно небезпечних наслідків.**

Причинний зв'язок є ознакою об'єктивної сторони матеріальних злочинів. Мова про відповідальність особи за небезпечні наслідки, що наступили (при наявності, зрозуміло, вини) може піти тільки тоді, коли вони знаходяться в причинному зв'язку з суспільно небезпечною дією або бездіяльністю. При відсутності причинного зв'язку кримінальна відповідальність за настання шкідливих наслідків виключається.

Об'єктивний характер причинних зв'язків має важливе значення для кримінального права. Слідчі органи і суд при розслідуванні і судовому розгляді кримінальної справи встановлюють не якийсь уявлений зв'язок між суспільно-небезпечним поведінням особи і шкідливими наслідками цього поведіння, а об'єктивний, існуючий поза свідомістю слідчого і суду, причинний зв'язок.

Причинний зв'язок має місце лише тоді, коли діяння виступає необхідною умовою, без якої неможливо настання наслідку (*conditio sine qua non...*).

З цього випливають такі найважливіші *вимоги*:

- причина (діяння) в часі повинна передувати наслідку. Однак зовнішньої (часової) залежності в послідовному розвитку по-

дій недостатньо, адже відомо, що “після цього” не завжди означає “внаслідок цього”;

- причина (діяння) не тільки повинна передувати наслідку в часі, а й викликати його. Відомо, що причинний зв’язок за своєю сутністю є зв’язком генетичним (зв’язок породження). Тут діяння завжди повинно викликати (породжувати) настання суспільно небезпечних наслідків.
- причинний зв’язок має місце лише у разі, коли діяння є головною (визначальною) умовою настання суспільно небезпечного наслідку. Це правило вельми важливо урахувувати в ситуаціях, коли в причинний рядок втручаються різні додаткові сили, умови та чинники – дії інших осіб, різні процеси (патологічні, біологічні ін.), тобто має місце кілька (множинність) чинників, що тією чи іншою мірою сприяють настанню суспільно небезпечних наслідків.

Діяння перебуває в причинному зв’язку з наслідком, коли воно з неминучістю породжує цей наслідок. Йдеться про те, що діяння з урахуванням його характеру та інтенсивності (стрімкості), а також місця, часу, обставин, засобів вчинення злочину, особливостей його об’єкта і предмета створює реальну можливість настання наслідків.

Необхідний причинний зв’язок слід відрізнити від випадкового причинного зв’язка. Необхідний причинний зв’язок відображає закономірності розвитку об’єктивного світу, коли причина сама в собі містить реальну можливість настання наслідку. При необхідних причинних зв’язках людина, пізнаючи об’єктивний світ, здатна передбачати розвиток природного ходу явищ. Вчиняючи ті чи інші дії, що із закономірністю викликають настання наслідків, вона здатна передбачити настання цих наслідків. Ось чому необхідний причинний зв’язок має кримінально-правове значення, і наслідки, що сталися від дії (бездіяльності) особи за наявності її умислу або необережності, ставляться їй за вину.

На відміну від цього випадкові причинні зв’язки не відображають закономірностей розвитку подій. Вони є наслідком випадкового пересічення причинно-наслідкових ланцюжків (іноді багатьох). Тут діяння з урахуванням об’єктивно-предметних умов містить лише абстрактну можливість настання суспільно небезпечних наслідків.

Умови на відміну від причини, – це явища, що самі по собі не можуть безпосередньо породити інше явище (слідство), але, супрово-

джуючи причини і впливаючи на них, забезпечують визначений їхній розвиток. Умови іноді грають значну роль у розвитку причинного зв'язку. Вони можуть забезпечити дію причини, тобто сприяти настанню слідства, але можуть і гальмувати розвиток причинного зв'язку. Причина ж, на відміну від умови, із внутрішньою закономірністю породжує визначені наслідки. Причиною, а не умовою, відповідна подія є лише тоді, коли встановлено, що відповідний наслідок викликаний саме даним, а не іншим явищем, Останнє ж вирішується на основі визначення того, є зв'язок між аналізованими подіями необхідним або випадковим.

Необхідним зв'язок є в тому випадку, коли він обумовлений розвитком даного діяння, властивими йому особливостями і тією конкретною ситуацією, у якій воно відбувається. *Випадковий зв'язок* признається тоді, коли наслідок не є результатом внутрішнього розвитку визначеного діяння, а викликається іншими причинами й обставинами. Причинний зв'язок досліджується і виявляється саме такий, який він реально був в об'єктивній дійсності.

Встановлення причинного зв'язку необхідно не тільки при вчиненні суспільно небезпечного діяння, але і при суспільно небезпечній бездіяльності. В окремих випадках в КК України прямо вказується на необхідність причинного зв'язку між бездіяльністю і шкідливими наслідками. Згідно із ст. 367 (службова недбалість) передбачена кримінальна відповідальність у тому числі і за невиконання та не належне виконання посадовою особою своїх обов'язків.

Питання 5

Факультативні ознаки об'єктивної сторони злочину

Інші ознаки об'єктивної сторони факультативні, тобто для одних складів злочинів вони є ознаками їхньої об'єктивної сторони, а для інших – не є. Наприклад, для складів заподіяння шкоди здоров'ю (ст.121-128 КК) байдуже місце вчинення злочину, і кримінальна відповідальність за ці злочини настає незалежно від того, де вони зроблені. Проте ця ознака (місце) є обов'язковим для встановлення, наприклад, складу умисного знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави (ст.252 КК).

Факультативні ознаки об'єктивної сторони, навіть коли вони не є ознаками відповідного складу злочину, не впливають на його кваліфі-

кацію, проте мають важливе матеріально-правове значення, істотно впливаючи на призначення покарання. У ряді випадків вони виступають у якості обставин, що пом'якшують або обтяжують відповідальність винного при призначенні покарання. Наприклад, обставинами, що обтяжують відповідальність, є такі ознаки об'єктивної сторони, як суспільно небезпечний наслідок ("настання тяжких наслідків у результаті вчинення злочину"), засіб злочину ("вчинення злочину з особливою жорстокістю, знущанням, а також муками для потерпілого"), обстановка вчинення злочину ("вчинення злочину в умовах надзвичайного положення") і ін.

Факультативні ознаки об'єктивної сторони завжди мають важливе доказове значення по кримінальній справі. Всі вони є необхідною фізичною характеристикою будь-якого злочину. Кримінальна справа не може рахуватися розкритою, якщо, наприклад, не встановлене місце і час вчинення злочину (хоча стосовно до окремого складу вони можуть і не мати значення для кваліфікації). Тому всі ознаки об'єктивної сторони злочину незалежно від своєї "обов'язковості" або "факультативності" у кримінально-правовому змісті входять у предмет доведення по будь-якій кримінальній справі.

Місце вчинення злочину – це визначена територія, на якій вчинено злочин. Наприклад, ст.248 КК передбачає покарання за незаконне полювання на території заповідника, заказника або в зоні екологічного бідування або в зоні надзвичайної екологічної ситуації.

Час вчинення злочину як ознака складу злочину – це визначений тимчасовий період, під час якого може бути зроблений злочин. Наприклад, такий злочини, як перешкодження здійсненню виборчих прав або роботі виборчих комісій (ст.157 КК) припускають учинення їх у визначений час – виборів в органи державної влади й органів місцевого самоврядування або референдуму, а також час підведення їхніх результатів.

Обставини вчинення злочину – це ті об'єктивні умови, при яких відбувається злочин.

Обставини вчинення злочину можуть безпосередньо вплинути на наявність суспільної небезпеки діяння і їх ступінь. Тому в ряді випадків законодавець конструює об'єктивну сторону злочину, вводячи в неї характеристику обставин вчинення злочину, і в цьому випадку вони є ознакою складу. Наприклад, ст.432 КК передбачає кримінальну відповідальність за мародерство. І в цьому випадку зазначені умови – бойо-

ві дії – перетворюються в необхідну ознаку об'єктивної сторони злочину.

Засоби та знаряддя вчинення злочину – це ті знаряддя і пристосування, за допомогою яких був зроблений злочин. У тих випадках, коли відповідні засоби і знаряддя підвищують його суспільну небезпеку, вони включаються законодавцем у число ознак об'єктивної сторони складу злочину.

Під способом вчинення злочину розуміються ті прийоми і методи, що використовував злочинець для вчинення злочину.

Чинне кримінальне законодавство України часто конструє диспозиції статей Особливої частини КК у залежності від опису способу вчинення злочину. Так, в ст.185 КК вказується конкретний спосіб вчинку – таємна крадіжка. Інколи із формулювання диспозиції може впливати, що вчинення злочину можливо будь-яким способом (наприклад, ст.135 КК про відповідальність за залишення в небезпеці).

У тих випадках, коли місце, час, обстановка, засоби і знаряддя, а також спосіб вчинення злочину не є ознаками об'єктивної сторони складу злочину, вони можуть враховуватися як пом'якшуючі або обтяжуючі відповідальність обставини при призначенні покарання або мати важливе доказове значення у кримінальній справі.

Завдання для самоконтролю:

1. Дайте поняття об'єктивної сторони злочину.
2. Перелічте ознаки, що відносяться до об'єктивної сторони злочину (обов'язкові та факультативні).
3. Розкажіть про значення об'єктивної сторони злочину.
4. Охарактеризуйте діяння як ознаку об'єктивної сторони.
5. Вкажіть, що є кримінально-правовою бездіяльністю.
6. Згадайте, з чого виникає обов'язок особи діяти певним чином.
7. Розкрийте зміст поняття "непереборна сила".
8. Дайте загальну характеристику злочинних наслідків.
9. Перелічте вимоги до причинного зв'язку злочинних наслідків із діянням особи.
10. Вкажіть, чим відрізняються необхідний та випадковий причинні зв'язки.
11. Порівняйте поняття "умови" і "причини".

12. Поясніть, що таке "місце вчинення злочину", "час вчинення злочину", "обставини вчинення злочину", "засоби та знаряддя вчинення злочину", "спосіб вчинення злочину".
13. Назвіть злочини, передбачені розділом II Особливої частини КК, які можуть бути вчинені тільки шляхом дії.
14. Вкажіть злочини, передбачені розділом II Особливої частини КК, які можуть бути вчинені шляхом дії і бездіяльності.
15. Перелічте злочини, передбачені розділом II Особливої частини КК, які можуть бути вчинені лише шляхом бездіяльності.
16. Назвіть статті розділів VI, VII Особливої частини КК, у яких ознаками об'єктивної сторони злочину зазначені місце, час, спосіб, обстановка вчинення злочину.
17. В яких статтях розділу VI Особливої частини КК зазначено певний спосіб вчинення злочину як ознаку його об'єктивної сторони?
18. В яких статтях розділу II, VI, IX Особливої частини КК зазначено знаряддя і засоби вчинення злочину як ознаку його об'єктивної сторони?
19. Які з передбачених розділами IV—VII Особливої частини КК злочини є триваючими, продовжуваними і складними (складеними)?

МОДУЛЬ 7

ЗА ТЕМОЮ

“СУБ’ЄКТ ЗЛОЧИНУ”

Теоретичний мінімум з питань:

1. Поняття і види суб’єкту злочину.
2. Поняття неосудності та її критерії. Обмежена осудність.
3. Відповідальність за злочини, вчинені у стані сп’яніння.
4. Спеціальний суб’єкт злочину.

Питання 1

Поняття і види суб’єктів злочину

Згідно ст. 18 КК України, суб’єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до Кримінального кодексу може настати кримінальна відповідальність.

З цього визначення випливає, що суб’єктом злочину може бути тільки фізична особа, тобто людина. Цей висновок фактично закріплений в ст.ст. 6, 7 КК, бо тут визначається, що кримінальну відповідальність можуть нести громадяни України, іноземні громадяни або особи без громадянства. Не можуть бути визнані суб’єктом злочину юридичні особи (підприємства, установи, громадські організації та ін.). Тому, якщо, наприклад, на якому-небудь підприємстві внаслідок порушення правил охорони праці загинули люди, відповідальність за ст. 175 КК несе не підприємство, а конкретні винні в цьому службові особи.

Як випливає з наведеного визначення, суб’єктом злочину може бути тільки особа, яка досягла встановленого кримінальним законом віку, з якого можливо притягнення до кримінальної відповідальності. Таким чином, вік особи визначається саме на момент вчинення злочину. Тому дуже важливо в процесі розслідування справи встановити

точний вік особи (число, місяць, рік народження). В разі, коли відсутні документи, що підтверджують це, необхідно провести судово-медичну експертизу.

Вчинення будь-якого суспільно небезпечного діяння особою, яка не досягла до моменту вчинення злочину необхідного віку, свідчить, що немає суб'єкта злочину і немає його складу, а тому виключається і сама кримінальна відповідальність.

Стаття 22 КК встановлює **вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність**: кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років.

Особи, що вчинили злочини у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності лише за умисне вбивство (статті 115-117), посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави (статті 112, 348, 379, 400, 443), умисне тяжке тілесне ушкодження (стаття 121, частина 3 статей 345, 346, 350, 377, 398), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (стаття 122, частина 2 статей 345, 346, 350, 377, 498), диверсію (стаття 113), бандитизм (стаття 257), терористичний акт (стаття 258), захоплення заручників (статті 147 і 349), згвалтування (стаття 152), насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (стаття 153), крадіжку (статті 185, частина 1 статей 262, 308), грабіж (статті 186, 262, 308), розбій (стаття 187, частина 3 статей 262, 308), вимагання (статті 189, 262, 308), умисне знищення або пошкодження майна (частина 2 статей 194, 347, 352, 378, частини 2 та 3 статті 399), пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів (стаття 277), угон або захоплення, залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна (стаття 278), незаконне заволодіння транспортними засобами (частини 2 та 3 статті 289), хуліганство (стаття 296).

Обов'язковою ознакою суб'єкта злочину є також осудність. Злочин може вчинити тільки осудна особа. У кримінальному законі (ч. 1

ст. 19 КК) дається поняття осудності: **осудною** визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними.

Отже, зміст осудності містить здатність особи в момент вчинення злочину правильно усвідомлювати фактичні ознаки самого діяння (об'єктивні ознаки діяння, обстановку, час і місце його вчинення) і його суспільне небезпечні наслідки, а також здатність свідомо керувати своїми вчинками. Тут свідомість і воля поєднані між собою і визначають характер поведінки особи в конкретній ситуації.

Питання про осудність (неосудність) особи виникає тільки у зв'язку із вчиненням нею злочину. Саме щодо нього необхідно з'ясувати здатність особи оцінювати протиправний характер дій, що вчиняються, його суспільну небезпечність, здатність усвідомлювати суспільно небезпечні наслідки та керувати своїми діями.

Осудною може бути визнана не тільки психічно здорова людина, а й така, яка страждає на які-небудь психічні захворювання, але за умови, що в момент вчинення суспільно небезпечного діяння вона усвідомлювала свої дії і могла керувати ними. Таким чином, осудність є передумовою вини особи. А вина особи, в свою чергу, є обов'язковою умовою кримінальної відповідальності і покарання.

Викладене дає підстави для висновку, що осудність є не тільки фактичною, а й юридичною передумовою відповідальності тому, що осудність, як і кримінальна відповідальність, а також винність, реалізується (закріплена) у нормах права.

Разом з тим сукупність таких ознак, як вік і осудність, є підставою для визнання суб'єкта злочину елементом складу злочину.

Суб'єкта, якому притаманні загальні ознаки, прийнято називати загальним суб'єктом злочину. Значення цього поняття полягає в тому, що воно дозволяє виділити ознаки і загальне поняття спеціального суб'єкта.

Питання 2

Поняття неосудності та її критерії.

Обмежена осудність

Поняття неосудності є похідним від поняття осудності, бо воно виступає як його антипод. Особа, яка перебуває у стані неосудності,

не підлягає кримінальній відповідальності за вчинене суспільно небезпечне діяння, оскільки вона не є суб'єктом злочину.

У ч. 1 ст. 19 КК дається законодавче визначення поняття осудності з якого випливає, що осудною визнається така особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними.

У ч. 2 ст. 19 КК визначається, що "не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільне небезпечного діяння перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недомства або іншого хворобливого стану психіки".

Наведено в законі сукупність ознак, що характеризують неосудність, прийнято називати формулою неосудності. Причому до цієї формули неосудності включені як медичні, так і юридичні ознаки (критерії). У науці кримінального права така формула отримала найменування змішаної формули неосудності.

Поєднавши у цій формулі медичні та юридичні ознаки, законодавець ввів тим самим визначення неосудності у чіткі, суворо окреслені законом рамки. Визначені у законі ознаки є однаково обов'язковими як для експертів, так і для юристів при вирішенні питання про осудність особи.

Із наведеного визначення випливає також й те, що осудність або, навпаки, неосудність визначається тільки на момент вчинення особою суспільне небезпечного діяння і тільки у зв'язку з ним. Недопустимо за межами такого діяння ставити питання про неосудність чи осудність особи. Ця вимога повною мірою відноситься як до психічно здорових людей, так і до тих, хто страждає на різні психічні захворювання.

Як вже відзначалося, у законі поняття неосудності визначається за допомогою двох критеріїв: медичного (біологічного) і юридичного (психологічного).

Медичний критерій визначає усі можливі психічні захворювання, що суттєво впливають на свідомість і волю людини. У ч. 2 ст. 19 КК виділяються чотири види психічних захворювань:

- а) хронічне психічне захворювання;
- б) тимчасовий розлад психічної діяльності;

- в) недоумство;
- г) інший хворобливий стан психіки.

Встановлення медичного критерію ще не дає підстав для висновку про неосудність особи в момент вчинення нею суспільно небезпечного діяння. Наявність медичного критерію є лише свідомством наявності однієї з двох необхідних ознак неосудності.

Юридичний критерій неосудності виражається в нездатності особи в момент вчинення нею суспільно небезпечного діяння усвідомлювати свої дії або керувати ними внаслідок душевної хвороби. Отже, він включає до себе ознаки, що визначають тяжкість захворювання, глибину ураження психіки, ступінь впливу психічного захворювання на здатність усвідомлювати характер діяння, що вчиняється, або керувати своїми вчинками. У цьому проявляється нерозривний зв'язок медичного і юридичного критеріїв, що й зумовило необхідність закріпити в ст. 19 КК змішану формулу неосудності.

У ст. 19 КК юридичний критерій неосудності виражений двома ознаками:

- а) інтелектуальним – особа не могла усвідомлювати своїх дій;
- б) вольовим – особа не могла керувати своїми діями.

Під "своїми діями" тут розуміється не будь-яка поведінка душевнохворого, а тільки ті його суспільно небезпечні дії (бездіяльність), які передбачені певною статтею КК.

Особа може бути визнана неосудною, якщо встановлені одна з медичних і одна з юридичних ознак. Тому наявність лише медичного критерію не дає підстав для визнання особи неосудною, бо неосудність визначається тільки зазначеним сполученням медичного і юридичного критеріїв.

Неосудність як і осудність – поняття юридичне. У зв'язку з цим висновок про осудність чи неосудність особи по конкретній справі робить суд, спираючись на результати судово-медичної експертизи. Згідно з КПК для визначення психічного стану підозрюваного чи обвинуваченого за наявності у справі даних, що викликають сумніви стосовно їх осудності, обов'язково призначення експертизи. Однак цей висновок, як і будь-який висновок експерта взагалі не є обов'язковим для органів попереднього розслідування, прокурора і суду, а підлягає оцінці. Вони можуть не погодитись з висновком судово-психіатричної експертизи, але така незгода має бути вмотивована у відповідному процесуальному документі.

Відповідно до прямої вказівки закону (ст. 19 КК) особа, яка визнана неосудною, не підлягає кримінальній відповідальності, незалежно від тяжкості вчиненого нею суспільне небезпечного діяння. До таких осіб можуть бути застосовані тільки примусові заходи медичного характеру. Такі заходи не є кримінальним покаранням, однак на відміну від звичайного психіатричного лікування є примусовими і спрямовані як на лікування хворих, так і на охорону суспільства та держави від можливого повторення ними нових суспільне небезпечних діянь.

Обмежена осудність. Вперше законодавець зазначив кримінальну відповідальність за обмежену осудність (стаття 20 КК): підлягає кримінальній відповідальності особа, визнана судом обмежено осудною, тобто така, яка під час вчинення злочину через наявні у неї психічний розлад не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними. Визнання особи обмежено осудною вираховується судом при призначенні покарання і може бути підставою для застосування примусових заходів медичного характеру.

Обмежена осудність – це психопатологічний стан людини, який значно ослаблює здатність особи до розуміння характеру вчинюваного нею діяння і контролю за своєю поведінкою, характеризується медичним та юридичним критеріями.

Медичний критерій вказує на наявність певного психічного розладу: різного роду психопатії, невротичні розлади, розлади особистості, залишкові явища черепно-мозкових травм, розумова відсталість.

Юридичний критерій обмеженої осудності складається з двох ознак – інтелектуальної (нездатність повною мірою усвідомлювати свої дії чи бездіяльність) та/або вольової ознаки (нездатність повною мірою керувати ними).

Такі суспільно небезпечні хвороби як хронічний алкоголізм, наркоманія і токсикоманія, теж здатні викликати стан обмеженої осудності, але в цьому разі суд не може визнати людину обмежено осудною. Особа, яка хворіє суспільно небезпечними хворобами має інший правовий статус і підпадає під дію ст.96 КК щодо можливості застосування до такої особи примусового лікування. Тому хоч у випадках, наприклад, стану абстиненції у наркологічно хворій людині, такі особи можуть бути визнані неосудними, в будь-яких випадках вони не можуть бути визнані обмежено осудними.

Питання 3

Відповідальність за злочини, вчинені в стані сп'яніння

Пияцтво є тим соціальним злом, що прямо пов'язане зі злочинністю. Кримінологічні дослідження свідчать, що під впливом пияцтва вчиняється 40-45% усіх злочинів, а такі тяжкі злочини, як вбивство, тяжкі тілесні ушкодження, грабежі та розбої, у 70-80% випадків вчиняються у стані сп'яніння. Звичайно, ступінь сп'яніння при вчиненні злочинів різний. Нерідко особи, які вчинили злочини у стані сильного сп'яніння, посилаються на те, що зовсім не пам'ятають, як вчинили злочин і чим були обумовлені їх дії. Дійсно, зловживання спиртними напоями, як і наркотичними засобами, знижує самоконтроль людини, розвиває моральну нестійкість, корисливі та агресивні мотиви, при цьому з'являється нерозбірливість у виборі засобів для досягнення різних антисоціальних цілей. Мозок людини, отруєний алкоголем, завжди дає негативні перебої у своїй діяльності. У зв'язку з цим й виникає питання про осудність і неосудність особи, яка вчинила злочин у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, і про правомірність притягнення її до кримінальної відповідальності.

У ст. 21 КК це питання вирішене досить чітко: "Особа, яка вчинила злочин в стані сп'яніння, внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів, або інших одурманюючих речовин, підлягає кримінальної відповідальності". Таким чином, за загальним правилом, стан сп'яніння не звільняє особу від кримінальної відповідальності. Така позиція закону має принципово важливе значення для профілактики і попередження злочинів, що вчиняються на ґрунті пияцтва.

Цей висновок ґрунтується на тому, що при звичайному фізіологічному сп'янінні відсутній медичний критерій, а тому немає підстав для визнання особи неосудного. При простому сп'янінні не настають істотні зміни у психічній діяльності, характерні для психічного захворювання. Необхідно ураховувати й те, що такі особи самі добровільно доводять себе до стану сп'яніння, добре розуміючи негативний вплив спиртних напоїв і наркотичних засобів на здоров'я людини. Вони завжди передбачають характер своєї можливої дії у етапі сп'яніння та можливі наслідки. Практика свідчить й про те, що навіть у стані сильного сп'яніння особа не втрачає повною мірою здатності усвідомлювати характер дій, що вчиняються, і керувати ними.

Отже, при вчиненні злочинів у стані сп'яніння у більшості випадків відсутній не тільки медичний, а й юридичний критерій неосудності. Більш того, у таких випадках питання осудності особи настільки очевидно, що немає необхідності призначати судово-психіатричну експертизу.

У судовій практиці, хоча й рідко, але зустрічаються випадки, коли на ґрунті хронічного алкоголізму виникають тяжкі захворювання – біла гарячка, алкогольний галюциноз та ін. Під впливом таких захворювань людина може вчинити суспільне небезпечне діяння у стані, коли вона не усвідомлює своїх дій або не може керувати ними. У цих випадках на підставі ст. 19 КК особа визнається неосудною і не підлягає кримінальній відповідальності.

Таке захворювання як патологічне сп'яніння може виникнути не тільки у злісних алкоголіків, а й навіть у тих, хто не страждає на алкоголізм. На практиці зустрічаються випадки, коли під впливом різних несприятливих обставин (фізичного чи психічного виснаження, нервових перевантажень та інших несприятливих обставин) навіть при незначному вживанні алкоголю настають такі сильні розлади психіки, що особа не усвідомлює своїх дій або не може керувати ними. Такі особи за висновком судово-психіатричної експертизи визнаються неосудними.

Враховуючи підвищену небезпечність осіб, які вчиняють злочини у стані сп'яніння, у п. 13 ч. 1 ст. 67 КК закріплено, що ця обставина є такою, що обтяжує відповідальність особи. Зазначена обтяжуюча обставина не впливає на кваліфікацію вчиненого злочину, однак ураховується при індивідуалізації покарання винному.

Необхідно вказати, що стан сп'яніння може бути викликаний не лише алкоголем, а й наркотичними засобами або іншими одурманюючими речовинами. При цьому мова йде про так зване фізіологічне сп'яніння, яке в узагальненому правовому понятті є психічним станом особи в момент вчинення злочину, викликаним вживанням алкоголю, наркотичних засобів або одурманюючих речовин і характеризується послабленням інтелектуальної і вольової сфери психічної діяльності людини і тому може бути такою ознакою діяння, що підвищує суспільну небезпечність вчиненого і посилює відповідальність особи.

Питання 4

Спеціальний суб'єкт злочину

Згідно ч. 2 ст. 18 КК спеціальний суб'єкт злочину – "є фізична осудна особа, що вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа".

Отже, ознаки спеціального суб'єкта завжди доповнюють загальне поняття, і тому вони завжди є додатковими. До їх числа можна віднести такі ознаки, як службова особа, лікар, працівник транспорту, військовослужбовець, рецидивіст та ін.

У більшості випадків ознаки спеціального суб'єкта прямо зазначені у кримінальному законі. Так, в статтях КК про злочини у сфері службової діяльності (ст.ст. 364-370) прямо зазначається, що вони можуть бути вчинені тільки службовими особами (посадовими особами). Більш того, у примітки 1 ст. 364 КК дається законодавче визначення поняття службової особи. Також у ст. 375 КК зазначається, що відповідальність за цей злочин настає лише за винесення суддями завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови.

В інших же випадках в самому законі ознаки спеціального суб'єкта хоча прямо і не зазначаються, але вони безпосередньо впливають з його змісту. Так, у ст. 371 КК прямо не зазначено, хто є суб'єктом ознаки незаконного арешту, затримання або приводу. Однак шляхом тлумачення закону неважко встановити, що суб'єктом зазначеного злочину можуть бути лише ті працівники правоохоронних органів або суду, які наділені правом здійснювати арешт, затримання або привід.

Найчастіше на ознаки спеціального суб'єкта законодавець вказує при описуванні основного складу злочину. У ч. 1 ст. 114 КК передбачене, що суб'єктом шпигунства може бути тільки іноземний громадянин або особа без громадянства, а у ст. 117 КК прямо зазначається, що відповідальність за умисне вбивство під час пологів або зараз же після пологів несе тільки мати новонародженої дитини.

Нерідкими є й випадки, коли ознаки спеціального суб'єкта використовуються законодавцем при описуванні кваліфікованих (особливо кваліфікованих) складів злочинів. Так, у ч. 3 ст. 368 КК встановлюється відповідальність за одержання хабаря особою, яка займає особливо відповідальне становище.

Викладене дозволяє зробити висновок, що ознаки спеціального суб'єкта певною мірою є обмежувальними, бо вони визначають, що той чи інший злочин може вчинити не будь-яка особа, а тільки та, яка має такі ознаки. Тому особи, які не мають таких ознак, не можуть нести відповідальність за конкретним кримінальним законом, бо вони не є суб'єктами його складу.

Такі особи або взагалі не несуть кримінальної відповідальності, або відповідають за злочини, які може вчинити будь-яка особа (загальний суб'єкт). Так, якщо у вбивстві дитини разом з матір'ю новонародженої дитини беруть участь й інші особи, то вони несуть відповідальність не за ст. 117, а за ст. 115 КК.

Завдання для самоконтролю:

1. Дайте поняття суб'єкту злочину.
2. Вкажіть вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність.
3. Порівняйте поняття "осудність", "неосудність", "обмежена осудність", "стан сп'яніння".
4. Охарактеризуйте медичні та юридичні критерії неосудності.
5. Назвіть кримінально-правові наслідки визнання особи неосудною.
6. Назвіть кримінально-правові наслідки визнання особи обмежено осудною.
7. Розкажіть про відповідальність особи, що вчинила злочин в стані сп'яніння.
8. Вкажіть ознаки спеціального суб'єкту злочину.

МОДУЛЬ 8

ЗА ТЕМОЮ

“СУБ’ЄКТИВНА СТОРОНА ЗЛОЧИНУ”

Теоретичний мінімум з питань:

1. Поняття і значення суб’єктивної сторони злочину.
2. Поняття, значення та види вини.
3. Мотив і мета злочину.
4. Помилка та її значення для кримінальної відповідальності

Питання 1

Поняття і значення суб’єктивної сторони злочину

Суб’єктивна сторона злочину — це внутрішня сторона злочину, тобто психічна діяльність особи, що відображує ставлення її свідомості і волі до суспільно небезпечного діяння, котре нею вчиняється, і до його наслідків.

Зміст суб’єктивної сторони складу злочину характеризують певні юридичні ознаки. Такими ознаками є вина, мотив та мета вчинення злочину. Вони тісно пов’язані між собою, проте їх зміст і значення у кожному випадку вчинення злочину неоднакові. Вина особи — це основна, обов’язкова ознака будь-якого складу злочину, вона визначає саму наявність суб’єктивної сторони і значною мірою її зміст. Відсутність вини виключає суб’єктивну сторону і тим самим склад злочину.

Проте в багатьох злочинах суб’єктивна сторона потребує встановлення мотиву і мети, що є її факультативними ознаками. Вони мають значення обов’язкових ознак лише в тих випадках, коли названі в диспозиції закону як обов’язкові ознаки конкретного злочину. Встановлення всіх ознак суб’єктивної сторони — це завершальний етап у констатації складу злочину як єдиної підстави кримінальної відповідальності. Тому з’ясування суб’єктивної сторони має важливе **значення**.

По-перше, вона виступає обов'язковим елементом будь-якого складу злочину, а її наявність чи відсутність дає можливість відмежувати злочинне діяння від незлочинного.

По-друге, суб'єктивна сторона істотно впливає на кваліфікацію злочинів і дозволяє відмежовувати тотожні злочини за об'єктивними ознаками, наприклад, умисне вбивство (ст. 115 КК) від вбивства через необережність (ст. 119 КК).

По-третє, зміст суб'єктивної сторони істотно впливає на ступінь тяжкості вчиненого злочину, ступінь суспільної небезпечності особи суб'єкта і тим самим на призначення покарання.

У ст. 62 Конституції України закріплений важливий принцип, відповідно до якого кримінальна відповідальність настає лише тоді, коли буде доведено вину особи у вчиненні злочину. Це конституційне положення знайшло своє втілення в КК України. Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (ч. 2 ст. 2 КК). Законодавче закріплення цього положення є важливою гарантією додержання законності в діяльності правоохоронних органів і суду.

Положення ст. 2 КК знайшли своє подальше закріплення в ст. 23 КК, де вперше в нашому законодавстві наведено загальне визначення поняття вини, і в статтях 24 і 25 КК, що визначають поняття умислу та необережності і називають їх види. Більш детально ознаки суб'єктивної сторони конкретизуються в нормах Особливої частини КК. Це свідчить про недопустимість у нашому праві об'єктивного ставлення за вину, тобто відповідальності особи за вчинене суспільне небезпечне діяння і його наслідки без встановлення вини. Таким чином, законодавство України закріплює форми вини і вказує на те, що їх конкретний прояв можливий лише у вчиненні суспільне небезпечного діяння.

Вина — це не тільки обов'язкова ознака суб'єктивної сторони, а й передумова кримінальної відповідальності і покарання.

Питання 2

Поняття, значення та види вини

Загальне поняття вини вироблено наукою кримінального права і закріплено в КК. Згідно з ст. 23 КК вина — це психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої Кримінальним кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності.

Зміст вини — сукупність свідомості (інтелектуальний момент), волі (вольовий момент) та їх співвідношення. Зміст вини – перший найбільш важливий елемент у понятті вини. Однак сам по собі зміст не дає повної характеристики вини.

Важливе значення в понятті вини мають і такі її елементи, як форма і ступінь вини.

Форми вини — це зазначені в кримінальному законі сполучення певних ознак свідомості і волі особи, що вчиняє суспільно небезпечне діяння. У сполученні таких ознак і виражається психічне ставлення особи до діяння і його наслідків. Чинне кримінальне законодавство виділяє дві форми вини — умисел (ст. 24 КК) і необережність (ст. 25 КК). Умисел і необережність мають свої види. Умисел може бути прямим і непрямим, а необережність існує у виді злочинної самовпевненості та злочинної недбалості. Поза цими конкретними видами вина відсутня.

Ступінь вини — завершальний елемент поняття вини. Це оціночна, кількісна категорія. Вона багато в чому визначає тяжкість вчиненого діяння і небезпечність особи винного. Ступінь вини має практичне значення, тому що реалізація кримінальної відповідальності і призначення конкретного покарання багато в чому залежать від того, з прямим чи непрямим умислом вчинено злочин, який вид умислу мав місце — заздалегідь обдуманий чи такий, що виник раптово, який вид необережності допустила особа і в чому це проявилось.

При встановленні вини та її змісту в кожному випадку слід виходити із її об'єктивного існування в реальній дійсності. Тому вина підлягає доказуванню на попередньому слідстві і в судовому розгляді на підставі аналізу всіх зібраних у справі доказів. Вона входить до змісту предмета доказування по кожній справі.

Встановлення вини, її форми і виду — необхідна умова правильної кваліфікації злочину. Значення вини полягає і в тому, що наше кримінальне право виходить із принципу суб'єктивного ставлення за вину. Відсутність вини особи у вчиненні конкретного суспільно небезпечного діяння виключає суб'єктивну сторону, а відтак, склад злочину і підставу кримінальної відповідальності. Зміст вини, її форми і види істотно впливають і на визначення міри покарання за вчинене.

Умисел та його види

Закон розрізняє два види умислу: прямий і непрямий.

Прямий умисел — це таке психічне ставлення до діяння і його наслідків, при якому особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання (ч. 2 ст. 24 КК).

Непрямий умисел — це такий умисел, при якому особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання (ч. 3 ст. 24 КК).

Таким чином, **загальне визначення поняття умислу**, полягає в тому, що особа усвідомлювала суспільне небезпечний характер свого діяння, передбачала його суспільне небезпечні наслідки і бажала або свідомо припускала їх настання. При вчиненні конкретних злочинів можливі різноманітні поєднання інтелектуальних і вольових ознак. Це співвідношення і лежить в основі розмежування в законі і на практиці умислу на прямий і непрямий.

Прямий умисел. Інтелектуальні ознаки прямого умислу полягають в усвідомленні суспільно небезпечного характеру свого діяння і передбаченні його суспільно небезпечних наслідків. Хоча ці поняття і належать до однієї інтелектуальної сфери психічної діяльності, але вони є різними за своїм змістом.

У св і д о м л е н н я суспільне небезпечного характеру діяння містить у собі не тільки розуміння фактичної сторони того, що вчиняється, всіх обставин, що характеризують об'єктивні ознаки складу злочину, а й розуміння соціального значення діяння, його соціальної шкідливості.

П е р е д б а ч е н н я означає, що у свідомості даної особи склалося певне уявлення про можливі або неминучі наслідки свого діяння. При цьому передбачення тут носить конкретний характер. Особа має чітке уявлення про розвиток причинного зв'язку, тобто про те, що саме від її конкретного діяння настануть або можуть настати конкретні суспільно небезпечні наслідки.

Вольова ознака прямого умислу — це бажання настання передбачуваних наслідків своєї дії чи бездіяльності. Частіше за все особа прагне в цьому разі досягти якої-небудь мети, задовольнити ту чи іншу потребу.

Непрямий умисел. У св і д о м л е н н я при непрямому умислі є аналогічним усвідомленню в умислі прямому. П е р е д б а ч е н н я при непрямому умислі має свою розпізнавальну особливість. Як і при прямому умислі, воно носить конкретний характер. Особа в цьому разі

чітко усвідомлює, що саме її конкретна дія чи бездіяльність може спричинити конкретний суспільно небезпечний наслідок, і тим самим передбачає загалом розвиток причинного зв'язку між діянням і можливим наслідком. Проте цей наслідок особа передбачає лише як можливий результат свого діяння.

Передбачення неминучості настання наслідку при непрямому умислі виключається. Воля особи в цьому разі не спрямована на досягнення суспільно небезпечного наслідку. Саме в цьому і полягає розпізнавальна особливість передбачення наслідків при непрямому умислі.

Особливість *вольової ознаки* полягає у відсутності бажання настання суспільно небезпечного наслідку. Незважаючи на передбачення такого наслідку, особа не відчуває потреби в його досягненні. Тут має місце ситуація, при якій особа, не спрямовуючи свою волю на досягнення наслідку, все ж таки свідомо допускає його настання. Частіше за все таке свідоме допущення виражається в байдужому ставленні до наслідків. В окремих випадках свідоме допущення суспільно небезпечних наслідків може проявитися в безпідставному розрахунку на їх ненастання. В подібних випадках прийнято говорити про розрахунок на «навмання».

Особливості умислу в злочинах з формальним складом. Відомо, що злочини з формальним складом визнаються закінченими з моменту вчинення діяння і не потребують настання і встановлення яких-небудь наслідків такого діяння (погроза вбивством — ст.129 КК та ін.). Структура цих складів злочинів така, що матеріальні наслідки тут лежать за межами необхідних ознак об'єктивної сторони, а відтак, і складу злочину. Проте ця обставина не виключає умисної вини. У таких складах непотрібно визначати психічне ставлення особи до наслідків. Воно тут переноситься на саме діяння, вчинення якого є моментом закінчення злочину.

Інтелектуальна ознака умислу в цих випадках включає лише усвідомлення суспільно небезпечного характеру свого діяння. А вольова ознака умислу обмежується бажанням вчинення конкретної дії чи бездіяльності. Таким чином, злочини з формальним складом можуть бути вчинені лише з прямим умислом.

Інші види умислу.

В межах прямого і непрямого умислу в теорії і на практиці виділяють й конкретні їх види, що мають значення при юридичній оцінці і кваліфікації деяких злочинів. Вони характеризуються додатковими розпізнавальними ознаками: часом виникнення, спрямованістю, конкретизацією бажаного наслідку та ін.

За часом виникнення і формування відрізняють умисел заздалегідь обдуманий і такий, що виник раптово.

При заздалегідь обдуманому умислі мотив і мета вчинити злочин і його безпосередня реалізація відокремлені між собою певним проміжком часу, протягом якого винний розробляє план вчинення злочину, обмірковує його деталі, обирає спосіб, час і місце вчинення. Подібні обставини звичайно свідчать про підвищену антисоціальність суб'єкта.

Важливою рисою умислу, що виник раптово, є його швидкоплинність, тобто раптова поява, поєднана з негайною реалізацією зовні. Злочин тут вчиняється особою відразу з виникненням умислу. Частіше за все приводом до цього є протиправні дії самого потерпілого, внаслідок чого така ситуація розглядається як обставина, що пом'якшує покарання (п.7 ст. 66 КК). Проте така оцінка не є наслідком лише раптовості виникнення умислу. Вирішальне значення тут мають протиправні дії або тяжка образа з боку потерпілого, що ініціюють (провокують) умисел і лежать в основі його виникнення.

Залежно від спрямованості і ступеня конкретизації бажаних наслідків умисел прийнято розмежовувати на визначений (конкретизований) і невизначений (неконкретизований).

Визначений умисел характеризується чіткою конкретизацією наслідків діяння в передбаченні винного. Суб'єкт тут передбачає конкретні наслідки і бажає їх або свідомо допускає. Водночас конкретизацію наслідків не можна зводити в усіх випадках до чітко формальних параметрів. Діапазон їх відносно широкий. Саме тому визначений умисел в одних випадках може бути *простим*, коли винний передбачає і бажає настання одного конкретизованого наслідку, досягнення певної мети, наприклад, смерті потерпілого при пострілі впритул, або *альтернативним*, коли особа передбачає і однаково бажає або свідомо допускає настання одного із двох чи більшого числа, але індивідуально визначених наслідків. Так, при заподіянні проникаючого ножового поранення грудної клітини потерпілого винний однаковою мірою передбачає і бажає настання смерті потерпілого або заподіяння йому тяжкого тілесного ушкодження.

Невизначений умисел відрізняється від альтернативного визначеного умислу тим, що при передбаченні можливості настання шкідливих наслідків тут відсутня їх індивідуальна визначеність. У особи немає чіткого уявлення про характер і тяжкість можливих наслідків. Суб'єкт у цьому разі бажає або свідомо допускає настання шкідливих наслідків тим чи іншим інтересам, але про те, якою фактично буде ця шкода, не має чіткого уявлення. Так, при нанесенні ударів кулаком винний не передбачає, які саме тілесні ушкодження будуть заподіяні потерпілому: легкі, середньої тяжкості або навіть тяжкі. Але у подібних випадках він передбачає спричинення будь-якого за ступенем тяжкості тілесного ушкодження потерпілому і бажає або свідомо допускає його настання. Злочин у таких випадках кваліфікується за фактично заподіяними наслідками.

Необережність та її види

Необережність поряд з умислом — це основна форма вини у кримінальному праві. У ч. 1 ст. 25 КК зазначені два види необережності: злочинна самовпевненість та злочинна недбалість.

Згідно з ч. 2 ст. 25 КК *необережність є злочинною самовпевненістю*, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легко-важно розраховувала на їх відвернення.

За ч. 3 ст. 25 *необережність є злочинною недбалістю*, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити.

Злочинна самовпевненість, як і інші види вини, характеризується двома ознаками — інтелектуальною і вольовою. Інтелектуальна ознака злочинної самовпевненості відображена у законі вказівкою на ставлення суб'єкта до суспільно небезпечних наслідків. На відміну від визначення умислу закон не містить характеристики психічного ставлення особи до вчиненого нею діяння (дії, бездіяльності). Особа, діючи (не діючи) певним чином і усвідомлюючи фактичну сторону свого діяння, не оцінює свою поведінку як суспільно небезпечну, оскільки нейтралізує небезпеку (у своїй свідомості) обставинами, котрі здатні, на її думку, запобігти можливості настання суспільно небезпечних наслідків.

Передбачення особою можливості настання суспільно небезпечних наслідків. Говорячи про цю сферу інтелектуальної діяльності суб'єкта, слід

значити, що особа, діючи самовпевнено, передбачає як фактичні ознаки можливих наслідків своєї дії (бездіяльності), так і її суспільне небезпечний характер. Діючи (не діючи) злочинно самовпевнено, суб'єкт передбачає, що діяння, подібні до вчиненого ним, взагалі-то призводять до суспільне небезпечних наслідків, однак упевнений, що вчинена саме ним дія (бездіяльність) не повинна спричинити таких наслідків.

Вольова ознака злочинної самовпевненості полягає в тому, що особа легковажно розраховує на відвернення суспільне небезпечних наслідків. При злочинній самовпевненості вона розраховує на цілком реальні, певні обставини, котрі за своїми властивостями, зв'язками мають здатність відвернути настання наслідків. Це її власні, особисті якості (досвідченість, майстерність), дії інших осіб, фізичні або хімічні закони, вплив обстановки, сили природи тощо. Розрахунок же на втручання обставин, що в момент вчинення діяння були відсутні, а їх прояв не є закономірним, виключає самовпевненість.

У слідчій та судовій практиці особливі труднощі викликає *відмежування самовпевненості від непрямого умислу*, тому що і за інтелектуальними, і за вольовими ознаками ці види вини мають певну схожість. Так, і при злочинній самовпевненості, і при непрямому умислі особа передбачає можливість настання суспільне небезпечних наслідків. Разом з тим, якщо при злочинній самовпевненості особа передбачає абстрактну можливість настання наслідків, то при непрямому умислі — реальну конкретну можливість їх настання. У цьому випадку наслідки передбачаються нею досить чітко.

За вольовою ознакою відмінність злочинної самовпевненості від непрямого умислу полягає в тому, що при злочинній самовпевненості воля особи спрямована на відвернення можливості настання суспільно небезпечних наслідків. Однак в результаті цей розрахунок виявляється помилковим. При непрямому ж умислі особа свідомо допускає настання суспільно небезпечних наслідків.

Злочинна недбалість відрізняється від інших видів вини (прямого і непрямого умислу, злочинної самовпевненості) тим, що особа не передбачає настання суспільне небезпечних наслідків.

Інтелектуальна ознака злочинної недбалості характеризується відсутністю в особи усвідомлення суспільної небезпечності здійснюваної нею дії (або бездіяльності), а також відсутністю передбачення можливості настання суспільне небезпечних наслідків. *Непередбачення можливості настання наслідків* свідчить про зневажливе

ставлення особи до суспільних інтересів, її недостатню передбачливість при здійсненні службових обов'язків, при виконанні спеціальних правил, які регулюють ту чи іншу професійну діяльність, при додержанні загальноновизнаних норм людського спілкування.

Об'єктивний критерій злочинної недбалості базується на вимогах персональної відповідальності суб'єкта. Цей критерій означає обов'язок конкретної особи передбачити можливість настання суспільно небезпечних наслідків при здійсненні нею дій, які потребують додержання певних заходів обережності. Це можуть бути як елементарні (прості) заходи, які виникають у процесі безпосереднього спілкування людей один з одним, так і складні, наприклад, вимоги безпеки при здійсненні професійної діяльності. Відсутність обов'язку для особи передбачити можливість настання суспільно небезпечних наслідків (об'єктивного критерію) означає відсутність в її діяльності злочинної недбалості.

Суб'єктивний критерій визначається через встановлення фактичної можливості особи передбачити зазначені в законі наслідки. Цю можливість необхідно пов'язувати, по-перше, з індивідуальними якостями особи (вік, освіта тощо); по-друге — з тією конкретною обстановкою, в якій діяла дана особа.

Вольова ознака злочинної недбалості полягає у тому, що особа, маючи реальну можливість передбачити суспільно небезпечні наслідки своєї поведінки, не мобілізує свої психічні здібності для того, щоб здійснити вольові дії, необхідні для запобігання таким наслідкам, хоча ситуація давала достатню інформацію для цього, а за своїми особистими якостями особа могла сприйняти і усвідомити цю інформацію та прийняти вірне рішення.

"Випадок". Від злочинної недбалості слід відрізнити "випадок" ("казус"). "Випадок" у судовій практиці зустрічається нерідко, а актуальність питань, які з ним пов'язані, досить висока, оскільки йдеться про наявність або відсутність вини у кожному випадку.

"Випадок" у правовій літературі розглядається як самостійний вид психічного ставлення до суспільно небезпечних наслідків. Він має місце тоді, коли наслідки, що настали, перебувають у причинному зв'язку з дією (або бездіяльністю) особи, котра, однак, не тільки не передбачила можливості їх настання, а й не могла їх передбачити. "Випадок" виключає вину в поведінці особи. На відміну від недбалості "випадок" харак-

теризується відсутністю суб'єктивного критерію, який у поєднанні з об'єктивним визначає необережність як вид вини.

"Випадок" ("казус") виключає кримінальну відповідальність за відсутністю складу злочину (зокрема вини) в поведінці особи.

Змішана форма вини

Відповідно до ст. 23 КК вина може бути виражена тільки у формі умислу або необережності. При цьому одні злочини можуть бути тільки умисними (крадіжка — ст. 185 КК), другі — тільки необережними (службова недбалість — ст. 367 КК), треті — як умисними, так і необережними (вбивство — статті 115, 119 КК). Проте наука кримінального права на підставі аналізу деяких статей Особливої частини КК розробила поняття змішаної форми вини (іноді її називають складною, або подвійною, формою вини).

Змішана форма вини являє собою різне психічне ставлення особи у формі умислу і необережності до різних об'єктивних ознак одного і того ж злочину.

При змішаній формі вини щодо одних ознак складу злочину має місце умисел (прямий чи непрямий), щодо інших — необережність (злочинна самовпевненість чи злочинна недбалість). Питання про змішану форму вини виникає в тих складах злочину, в яких об'єктивна сторона за своїм характером є складною. Можна виділити дві групи злочинів зі змішаною формою вини.

Перша — це злочини, в яких діяння, що становить собою порушення яких-небудь правил безпеки, саме по собі, у відриві від наслідків є адміністративним чи дисциплінарним правопорушенням, і тільки настання суспільно небезпечних наслідків, причинне пов'язаних з діянням, робить все вчинене злочином.

До таких злочинів належать, наприклад, порушення вимог законодавства про охорону праці, якщо воно спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки (ч. 2 ст. 271 КК); порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особою, яка керує транспортним засобом, якщо такі діяння спричинили смерть потерпілого або заподіяли тяжке тілесне ушкодження (ч. 2 ст. 286 КК) та ін. У цих злочинах порушення правил може бути як умисним, так і необережним, але ставлення до наслідків виражається тільки в необережності: злочинній самовпевненості або злочинній недбалості. Тому, коли винний порушує

правила умисно, і має місце змішана форма вини: щодо діяння — умисел, а щодо наслідків — необережність.

У другій групі злочинів складність об'єктивної сторони полягає в тому, що передбачене законом умисне діяння спричиняє два різних наслідки: перший (найближчий) є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони, другий (віддалений) — кваліфікуючою ознакою. В цих злочинах відповідно до закону щодо діяння і щодо першого, обов'язкового наслідку суб'єктивна сторона виражається в умислі (прямому чи непрямому), а щодо другого (кваліфікованого) наслідку — тільки в необережності (злочинної самовпевненості або злочинної недбалості). До таких злочинів належить, наприклад, умисне тяжке тілесне ушкодження, яке спричинило смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК) та ін. Так, якщо проаналізувати суб'єктивну сторону умисного тяжкого тілесного ушкодження, яке спричинило смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК), то щодо діяння (наприклад, удару ножем) і заподіяння тяжкого тілесного ушкодження у винного може бути тільки умисел (прямий чи непрямий), а щодо другого наслідку — смерті потерпілого — лише необережність (злочинна самовпевненість або злочинна недбалість).

При наявності змішаної форми вини слід вирішити питання про те, яким у цілому є злочин, вчинений винним, — умисним або необережним. Вирішення цього питання залежить від того, яка об'єктивна ознака конкретного складу злочину є найважливішою для визнання діяння злочином і оцінки ступеня його суспільної небезпечності.

У першій групі злочинів зі змішаною формою вини, в яких діяння саме по собі не є злочином, а стає ним тільки за умови, що воно спричинило тяжкі наслідки, вирішальне значення має необережне ставлення до цих наслідків. Саме воно і визначає віднесення цих злочинів у цілому до необережних.

У другій групі злочинів, де щодо діяння і найближчого (обов'язкового) наслідку передбачається умисел (прямий чи непрямий), а щодо віддаленого — необережність, злочин у цілому визнається умисним, тому що саме умисне ставлення до діяння і найближчого наслідку визначає спрямованість злочину, його суспільну небезпечність.

Значення змішаної форми вини полягає в тому, що вона дає можливість:

- 1) конкретизувати ступінь суспільної небезпечності злочину;
- 2) визначити правильну кваліфікацію;
- 3) відмежувати близькі за об'єктивними ознаками складу злочинів.

Питання 3

Мотив і мета злочину

Вина, будучи обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину, не вичерпує її змісту. Важливу роль у характеристиці суб'єктивної сторони грають також мотив і мета злочину.

Мотив — це внутрішнє спонукання, рушійна сила вчинку людини, що визначає його зміст і допомагає більш глибоко розкрити психічне ставлення особи до вчиненого.

Мета — це уявлення про бажаний результат, якого прагне особа, що визначає спрямованість діяння. Мотив і мета як психічні ознаки характерні для будь-якої свідомої вольової поведінки людини. В їх основі лежать потреби, інтереси людини. Однак, коли йдеться про мотив і мету злочину, їх зміст визначається антисоціальною спрямованістю.

На відміну від вини мотив і мета в структурі суб'єктивної сторони є *факультативними ознаками*, тобто такими, які в характеристиці суб'єктивної сторони різних злочинів можуть відігравати різну роль. Залежно від законодавчого опису суб'єктивної сторони конкретних злочинів мотив і мета можуть виконувати роль:

- 1) обов'язкових кваліфікуючих (особливо кваліфікуючих) ознак або
- 2) ознак, що пом'якшують чи обтяжують покарання.

Обов'язковими ознаками мотив і мета виступають у тих випадках, коли законодавець передбачає їх у диспозиціях статей: або прямо вказує на них, або вони однозначно впливають із характеру діяння. Так, у диспозиції ст. 364 КК прямо зазначені корисливі мотиви або інші особисті інтереси як обов'язкові ознаки суб'єктивної сторони зловживання владою або службовим становищем. У ст. 185 КК закон прямо не називає корисливий мотив і корисливу мету, але саме діяння — крадіжка, визначена як таємне викрадення чужого майна, внутрішньо вимагає їх як обов'язкові.

Якщо законодавець передбачає конкретний мотив або мету як обов'язкову ознаку складу злочину, то відсутність їх у конкретному випадку виключає цей злочин. Так, якщо при здійсненні певних дій відсутній хуліганський мотив, то склад хуліганства, передбачений у ст. 296 КК, відсутній. Не може бути шахрайства (ст. 190 КК) без корисливих мотиву і мети.

Оскільки певні мотиви і мета впливають на ступінь тяжкості злочину, законодавець може вказати їх у деяких складах як *кваліфікуючі або особливо кваліфікуючі ознаки*, тобто такі, що підвищують (збільшують) суспільну небезпечність певного складу. Так, простий склад умисного вбивства, передбачений у ч. 1 ст. 115 КК, являє собою умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині незалежно від мотивів і мети. Однак, якщо це вбивство вчиняється з корисливих чи хуліганських мотивів або з помсти за виконання потерпілим свого службового або громадського обов'язку, то воно визнається більш тяжким (кваліфікованим), передбаченим у відповідних пунктах ч. 2 ст. 115 КК.

Разом з тим певні мотиви і мета можуть зменшувати суспільну небезпечність, тяжкість конкретних складів злочинів, тому законодавець відносить їх до так званих привілейованих, тобто з пом'якшуючими обставинами. Наприклад, вбивство при перевищенні меж необхідної оборони (ст. 118 КК) належить до вбивств при пом'якшуючих обставинах, тому що його мотивом є захист від суспільно небезпечного посягання.

Якщо в статтях Особливої частини КК не зазначені мотиви і мета ні як обов'язкові, ні як кваліфікуючі ознаки, то вони на кваліфікацію не впливають і можуть впливати лише на призначення покарання: як пом'якшуючі або як обтяжуючі його. Відповідно до ч. 2 ст. 66 КК мотиви, що не носять низького характеру, можуть враховуватися судом як такі, що пом'якшують покарання, наприклад, неправильно зрозумілі інтереси служби, жалість, захист від суспільно небезпечного посягання, тоді як вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 67 є обставиною, що обтяжує покарання.

Питання 4 **Помилка та її значення** **для кримінальної відповідальності**

Кримінальне право базується на принципі винної відповідальності особи за вчинене нею діяння. Вина передбачає правильне адекватне відображення у свідомості суб'єкта як фактичних, так і юридичних ознак злочину. Однак у житті зустрічаються випадки, коли особа, вчиняючи конкретне діяння, помиляється в його фактичних ознаках (у характері об'єкта чи предмета діяння, наслідків, причинного зв'язку) або неправильно оцінює його правову природу, юридичні властивості. В цих

випадках у свідомості особи формується помилкове уявлення про об'єктивну дійсність. Це може бути викликано різними об'єктивними і суб'єктивними обставинами, при яких вчиняється діяння, і по-різному впливати на вирішення питання про вину особи і її кримінальну відповідальність. У цих випадках і виникає питання про помилку та її значення для кримінальної відповідальності.

КК не містить спеціальних норм про помилку. Поняття помилки, її види і значення визначаються наукою кримінального права і практикою на основі аналізу таких понять, як суб'єктивна сторона, вина, умисел, необережність, "випадок" ("казус").

Під **помилкою** в кримінальному праві розуміється неправильне уявлення особи про юридичні властивості або фактичні ознаки вчинюваного нею діяння. Залежно від змісту обставин, що неправильно сприймаються суб'єктом, розрізняють два види помилки: юридичну і фактичну.

Юридична помилка *полягає в неправильному уявленні особи про юридичні властивості вчиненого, його правову характеристику.* Саме тому юридичну помилку ще інакше називають помилкою в праві. Отже, при юридичній помилці особа може помилятися в злочинності чи незлочинності вчиненого нею діяння, його кваліфікації, виді чи розмірі покарання, передбаченого законом за це діяння.

Відповідно юридична помилка поділяється на три види:

- а) помилку в злочинності діяння;
- б) помилку в кваліфікації злочину;
- в) помилку у виді і розмірі покарання.

Помилка в злочинності діяння, в свою чергу, може бути двоякого роду: вона полягає в тому, що особа вважає своє діяння злочинним, а в дійсності закон його таким не визнає; або, навпаки, діяння за законом є злочином, а особа вважає, що воно незлочинне. У другому випадку, коли діяння за законом визнається злочином, а особа вважає його правомірним, незлочинним, вина і кримінальна відповідальність у принципі не виключаються.

Помилка в кваліфікації злочину також відображує незнання чи недостатню поінформованість особи про чинний кримінальний закон. Наприклад, вчиняючи відкрите без насильства викрадення чужого майна, особа вважає, що таке діяння кваліфікуватиметься за ст. 185 КК як крадіжка, тоді як воно підпадає під ознаки ст. 186 КК (грабіж). Тут особа правильно усвідомлює суспільну небезпечність вчиню-

ваного, знає про його заборону кримінальним законом, але помиляється в кваліфікації і тому повинна нести відповідальність за ст. 186 КК.

Так само вирішується питання і при наявності помилки в характері покарання, тобто при неправильному уявленні особи про вид і розмір покарання, що загрожує їй за законом за вчинений злочин.

Помилка особи в юридичних ознаках, за загальним правилом, не впливає на кримінальну відповідальність та покарання.

Фактична помилка — це неправильне уявлення особи про фактичні об'єктивні ознаки вчинюваного нею діяння. При фактичній помилці особа правильно оцінює юридичну, правову характеристику певного діяння як конкретного злочину, проте помиляється у його фактичних ознаках.

Залежно від того, у змісті яких саме об'єктивних ознаках помиляється особа, розрізняють такі види фактичної помилки:

- а) помилку в об'єкті;
- б) помилку в характері діяння (дії або бездіяльності);
- в) помилку в причинному зв'язку;
- г) помилку в особі потерпілого.

Помилка в об'єкті полягає в неправильному уявленні особи про характер тих суспільних відносин, на які посягає її діяння. Особа спрямовує своє діяння на заподіяння шкоди одному об'єкту, але внаслідок її помилки шкода фактично заподіюється іншому об'єкту. У більшості випадків помилка в об'єкті пов'язана з помилкою особи в предметі злочину, а через неї — в його об'єкті. Так, особа, бажаючи викрасти наркотичні засоби, проникає до аптеки і викрадає, як вона вважає, наркотичні засоби, в дійсності ж з'ясовується, що викрадені ліки не є наркотичними засобами.

Оскільки об'єкт є елементом складу, що насамперед визначає характер суспільної небезпечності злочину та його правильну кваліфікацію, неправильне уявлення особи про об'єкт впливає на її вину і відповідальність: особа відповідає за спрямованістю умислу. Однак внаслідок того, що фактично шкода тому об'єкту, який передбачався, не була заподіяна, відповідальність має наставати за замах на цей злочин.

Помилка в характері діяння може бути двоякого роду. По-перше, вона може виражатися в помилці особи щодо наявності в її дії або бездіяльності фактичних ознак, що утворюють об'єктивну сторону конкретного складу злочину; по-друге — в помилці щодо відсутності в її діянні таких ознак.

У першому випадку суб'єкт, вчиняючи певне діяння (дію чи бездіяльність), вважає, що воно становить собою фактичну ознаку об'єктивної сторони конкретного складу злочину, тоді як в дійсності цього немає. В другому випадку — при помилковому уявленні особи про відсутність в діянні фактичних ознак, що утворюють об'єктивну сторону конкретного складу злочину, — умисел на вчинення злочину відсутній. Відповідальність можлива лише за необережний злочин, якщо вчинення такого діяння з необережності передбачене КК і якщо буде встановлено, що особа повинна була і могла передбачити помилковість свого висновку про відсутність в її діянні ознак об'єктивної сторони.

Третя фактична помилка — у розвитку причинного зв'язку — становить собою неправильне уявлення про дійсний розвиток причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням і суспільно небезпечними наслідками. Для вирішення питання про вину особи правильна оцінка нею причинного зв'язку має істотне значення, тому що останній є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони злочинів з матеріальним складом. При цьому слід урахувати, що кримінальне право не вимагає, щоб особа усвідомлювала причинний зв'язок у всіх деталях і особливостях. Потрібно тільки, щоб особа усвідомлювала розвиток причинного зв'язку в загальних рисах. Тому помилка особи саме в цих загальних рисах впливає на форму вини і відповідальність, тоді як помилка в деталях такого впливу не має.

Помилка в причинному зв'язку виключає відповідальність особи за злочинний наслідок, що настав, якщо має місце істотна розбіжність між тим, що передбачався, і фактичним розвитком причинного зв'язку.

Помилка в особі потерпілого полягає в заподіянні шкоди одній людині, помилково сприйнятій за іншу, і в такому разі на відповідальність не впливає.

Помилку в особі потерпілого необхідно відрізнити від деяких випадків помилки в об'єкті, зовнішньо схожих з помилкою в особі. Наприклад, особа, бажаючи помститися судді, який постановив рішення не в її інтересах, чекає його ввечері на вулиці і спричиняє тяжке тілесне ушкодження. Однак виявляється, що вона помилилася і прийняла за суддю іншу людину. У цьому випадку хоча шкода заподіяна здоров'ю іншої людини, але помилка була не в особі потерпілого, а в об'єкті: винний спрямовував свої дії не тільки проти здоров'я, а й на заподіяння шкоди нормальній діяльності правосуддя.

Від помилки в особі потерпілого необхідно також відрізнити *випадки відхилення дії або удару*, що зовні схожі на цю помилку, але не є нею. При відхиленні дії суб'єкт спрямовує свої дії на заподіяння шкоди одній особі, але з причин, які від нього не залежали (а не внаслідок його помилки), шкода заподіюється іншій особі.

При відхиленні дії, на відміну від помилки в особі потерпілого, відповідальність повинна наставати:

по-перше, за спрямованістю умислу;

по-друге, за заподіяння шкоди іншій особі з непрямым умислом чи з необережності, залежно від конкретних обставин справи.

Завдання для самоконтролю:

1. Дайте поняття суб'єктивної сторони злочину.
2. Вкажіть, що складає зміст суб'єктивної сторони злочину.
3. Згадайте значення суб'єктивної сторони злочину.
4. Дайте поняття вини як ознаки суб'єктивної сторони злочину.
5. Вкажіть, що складає зміст вини як ознаки суб'єктивної сторони злочину.
6. Охарактеризуйте форми вини і ступінь вини.
7. Дайте загальну характеристику умислу і необережності.
8. Поясніть, яке значення для притягнення до кримінальної відповідальності особи має встановлення змішаної форми вини.
9. Порівняйте ознаки прямого та непрямого умислу, непрямого умислу та злочинної самовпевненості.
10. Укажіть особливості умислу в злочинах з формальним складом.
11. Опишіть, які види умислу виділяють в теорії кримінального права.
12. Згадайте, що таке "випадок" з точки зору кримінального права.
13. Визначте, що таке "мотив злочину" і "мета злочину".
14. Дайте поняття помилки, перелічте її види.
15. Поясніть, яке значення має помилка для кримінальної відповідальності.

МОДУЛЬ 9

ЗА ТЕМОЮ

“ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ ЗЛОЧИННІСТЬ ДІЯННЯ”

Теоретичний мінімум з питань:

1. Поняття і види обставин, що виключають злочинність діяння.
2. Поняття необхідної оборони, умови її правомірності. Уявна оборона.
3. Крайня необхідність, умови її правомірності.
4. Умови правомірності спричинення шкоди при затриманні особи, що вчинила злочин.
5. Поняття фізичного та психічного примусу.
6. Виконання наказу або розпорядження. Діяння, пов’язане з ризиком.
7. Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації.

Питання 1

Поняття і види обставин, що виключають злочинність діяння

Згідно кримінального права України, злочином вважається лише таке діяння, якому належать ознаки суспільної небезпеки, протиправності, винуватості і караності. Відсутність хоча б однієї з цих ознак означає відсутність злочину.

За деяких обставин діяння за своїми зовнішніми рисами, особливо по заподіянню шкоди подібні до злочину, насправді не є суспільно небезпечними і протиправними.

До таких обставин кримінальне законодавство України відносить:

- необхідну оборону (ст. 36 КК);
- уявну оборону (ст.37 КК);
- заходи по затриманню особи, що вчинила злочин (ст. 38 КК);
- крайню необхідність (ст. 39 К. К.);
- фізичний або психічний примус (ст.40 КК);
- виконання наказу або розпорядження (ст.41 КК);
- діяння пов'язане з ризиком (ст.42 КК);
- виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст.43 КК).

За наявності обставин, що виключають суспільну небезпечність чи протиправність діяння, воно під час вчинення є правомірним і, як правило, суспільне корисним. Існує лише формальна відповідність його ознак ознакам злочину. Закон або дозволяє, або зобов'язує вчинити таке діяння. Тому обставини, що виключають суспільну небезпечність чи протиправність діяння, це самостійний інститут кримінального права. Цю групу обставин ми і розглянемо в лекції.

Критерієм віднесення тих чи інших діянь до обставин, що виключають злочинність діяння, слід визнати правомірність дій при їх вчиненні, оскільки за наявності вказаних обставин завжди відсутня протиправність діяння, а в більшості випадків відсутня і його суспільна небезпечність. Ця особливість повинна знайти відображення і в найменуванні самого інституту: "Обставини, що виключають злочинність діяння".

Таким чином, **обставини, що виключають злочинність діяння**, — це умови, за наявності яких діяння, котрі своїми зовнішніми ознаками збігаються формально з ознаками діянь, передбачених кримінальним законом як злочини, є правомірними через припис закону про можливість, необхідність чи обов'язковість їх вчинення. Ознаки правомірності таких умов визначаються законом або вироблені судовою практикою та наукою кримінального права.

Питання 2

Поняття необхідної оборони і умови її правомірності. Уявна оборона

У ч.2 ст.36 КК України встановлено, що кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути суспільно

небезпечного посягання або звернення за допомогою до інших осіб чи органів влади.

Необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони (ч.1 ст.36 КК).

Для того, щоб необхідна оборона не була перевищена, необхідне дотримання певних умов. Для цього треба встановити: як вона задовольняє відповідному закону, тобто умовам правомірності, що відносяться до посягання та захисту.

Умовами правомірності необхідної оборони, які відносяться до посягання, є:

- суспільна небезпека посягання;
- його наявність;
- дійсність посягання.

Умовами правомірності необхідної оборони, які відносяться до захисту, є:

- заподіяння шкоди тому, хто посягає, а не іншим особам;
- відбиття посягання при захисті інтересів або прав того, хто захищається чи іншої особи, інтересів суспільства або держави від суспільно-небезпечного посягання;
- відповідність захисту характеру і небезпеці посягання: захист не повинен перевищувати межі необхідності.

Розглянемо ці умови.

Посягання повинно бути суспільно-небезпечним, тобто посягання при необхідній обороні повинно досягти суспільної небезпеки, злочину.

Посягання повинно бути наявним, тобто відбуватись в межах якогось часу. Наявність стану необхідної оборони з боку особи, на яку скоєно напад, тут не викликає сумнівів. Однак, було б не вірним обмежувати цей стан моментом початку нападу. Стан необхідної оборони виникає не тільки у самий момент суспільно небезпечного посягання, але й при наявності реальної погрози нападу. Саме наявність такої небезпеки і необхідності у зв'язку з цим термінового вживання заходів до

її усунення, є обґрунтуванням правомірності дій обороняючого, прийняття їм заходів оборони.

Проти нападу, що підготовлювався або передбачався, необхідна оборона неприпустима. Застосування різного виду захисних споруд, призначених для припинення посягання шляхом заподіяння фізичної шкоди нападаючому, протирічить нормам кримінального права. Маються на увазі такі заходи, як мінування входу до сховища, пропускання струму через огорожу з проволоки, улаштування автоматичних вражаючих механізмів типу капкан проти крадіжки автомобіля і т. і.

Заподіяння шкоди такого виду засобами і механізмами тягне відповідальність на загальних засадах. У випадках, коли особа при створенні захисних пристроїв не передбачала, але за обставин справи повинна була і могла передбачити ті чи інші шкідливі наслідки, відповідальність настає як за необережний злочин.

Не може йти мова про необхідну оборону у випадках, коли шкода спричиняється особі, дії якої не передбачають ні реальної, ні передбаченої небезпеки. У таких випадках відповідальність за спричинену шкоду настає на загальних засадах.

З припиненням посягання припиняється і стан необхідної оборони, а звідси відпадає і необхідність застосування оборонних заходів. Спричинення шкоди у таких випадках виступає вже не як акт необхідної оборони, а як акт помсти, самочинної розправи, що тягне відповідальність за спричинення шкоди на загальних засадах. Так само вирішується питання і у тих випадках, коли особа провокує напад для того, щоб використати його як привід для подальшої розправи. Згідно з ч.3 ст.36 КК перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає безпечності посягання або обставинці захисту.

Дійсність нападу означає, що він існує реально, не тільки в уявах особи. Фактична відсутність нападу виключає стан необхідної оборони. Якщо особа помилково вважає, що скоюється напад, вживає заходи захисту і спричиняє при цьому шкоду, то має місце уявна оборона. У тих випадках, коли обставини події дають особі підстави вважати, що скоюється реальний напад і вживаючи заходів захисту, вона не припускала і не могла припустити помилковості передбачень – кримінальна відповідальність за спричинення шкоди виключається. Відповідальність за шкоду спричинену у подібних випадках, може наступити лише тоді, коли особа перевищила межі оборони.

Розглянемо умови правомірності необхідної оборони, що на- жать до захисту.

Захист повинний відбуватись у *спричиненні тої чи іншої шкоди нападнику*, а не третім особам. Захист при необхідній обороні носить активний характер. Ушкодження при цьому може відбуватися у різних формах: знищення або пошкодження майна, нанесення ударів, побоїв, спричинення тілесних пошкоджень різної важкості, навіть позбавлення життя. Громадяни мають право застосовувати активні заходи, пов'язані зі спричиненням шкоди нападнику незалежно від того була можли- вість врятуватись бігом або іншим чином уникнути нападу.

Практиці відомі випадки, коли дії, спрямовані на спричинення шкоди нападнику, потерпілий насправді спричиняє шкоду не нападни- ку, а іншій особі, яка опинилась на місці подій. У подібних випадках питання про відповідальність за спричинення шкоди зовсім не винній людині вирішується в залежності від того, чи мала бути за обставина- ми справи насправді необережна провина.

Захист допускається при відбитті посягання на інтереси держа- ви, колективні інтереси, особу, права, і інтереси громадян.

Кримінальне законодавство визнає необхідну оборону не тільки за особами безпосередньо потерпілих від нападу але і за будь-яким громадянином, що став свідком подій. При цьому, якщо мова йде про здійснення акту необхідної оборони з метою захисту не самого оборо- няючого, а інших осіб, то прохання або згоди потерпілих на такий за- хист не потрібно.

Захист не повинний перевищувати меж необхідності. Згідно ст. 36 КК оборона стає правомірною лише у тому випадку, коли не було перевищено її меж. Але для кожного конкретного випадку існують свої межі необхідної оборони, що витікають з конкретних обставин справи. При цьому ураховується як об'єктивні так і суб'єктивні моменти. А са- ме:

- значимість блага що захищається,
- інтенсивність і несподіваність нападу,
- місце, час, обставини подій,
- реальність спричинення шкідливих наслідків,
- стан особи, що захищається.

Закон не вимагає щоб захист здійснювався такими ж засобами що і напад. Зважаючи обставини справи, при захисті вони можуть бути більш ефективними. Оборона визнається правомірною як у випадках

спричинення меншої або рівної шкоди порівнювано з тією, що мала бути спричинена нападником, так і у випадках змушеного нанесення більш тяжкої шкоди. Закон (ч. 5 ст.36 КК) дозволяє застосовувати зброю чи інші засоби незалежно від наслідків, якщо вона використовується для захисту від нападу озброєної особи, нападу групи осіб, попередження протиправного насильницького вторгнення до житла або іншого приміщення.

Важливо, щоб безперечним було співвідношення захисту, характеру і небезпеки посягання. Якщо таке співвідношення порушується, то оборонець відповідає за перевищення меж необхідної оборони.

Необхідна оборона – це правомірний захист від суспільно небезпечного посягання шляхом спричинення шкоди особі, що здійснює посягання. Дії, що стали актом помсти або самостійної розправи, не можуть розглядатись як вчинені у стані необхідної оборони.

Уявна оборона. Під уявною обороною в кримінальному праві розуміється спричинення ушкоджень особі, помилково визнаною злочинцем. У даному випадку посягання в дійсності відсутнє і воно існує лише в уявленні особи, що здійснює "оборонні" дії. Питання уявної оборони близько пов'язане з поняттям необхідної оборони, тому що при уявній обороні також як і при необхідній обороні людина керується лише одним наміром – відбити суспільно небезпечне посягання, тобто припинити злочинну діяльність винного.

Необхідно мати на увазі, що уявна оборона виключає кримінальну відповідальність лише у тих випадках, коли всі обставини події давали достатні підстави вважати особі, яка вжила засоби захисту, що мало місце реальне посягання і вона не усвідомлювала помилковість свого припущення.

Разом з тим, коли при уявній обороні особа спричинила потерпілому ушкодження, явно перевищуючі межі допустимого в умовах відповідного реального посягання, вона притягається до відповідальності за перевищення меж необхідної оборони.

Якщо з боку потерпілого не було ніяких дій, які помилково можна було сприйняти за суспільно небезпечний напад, стан уявної оборони виключається. Якщо нема уявного нападу, не може бути і уявної оборони. Ця обставина не завжди враховується при розслідуванні і розгляді у суді відповідної категорії кримінальних справ.

Уявну оборону не слід плутати з перевищенням меж необхідної оборони від реально існуючого суспільно небезпечного посягання, хоча б перевищення і було б пов'язане з помилковим уявленням захисника про характер і ступінь небезпеки нападу. На практиці зустрічаються випадки, коли злочинець вживає засобів нападу, яким не можна спричинити тих ушкоджень, що він погрожує. Умови і межі захисту від таких нападів визначаються в залежності від суб'єктивного уявлення обороняючого про характер і ступінь небезпеки, що загрожує, яке базується на сприйнятті тих конкретних обставин нападу, на які розраховував посягаючий, або про нереальність яких не знав не він, не обороняючий.

У випадках уявної оборони, в залежності від обставин справи, особа може відповідати або за необережні дії, або взагалі не підлягає притягненню до кримінальної відповідальності. Однак необхідно мати на увазі, що уявна оборона виключає кримінальну відповідальність лише у тих випадках, коли усі обставини події дають достатньо підстав вважати особу, що застосувала засоби захисту, що вона зазнала реального нападу і не усвідомлювала помилковості свого передбачення.

Для правильного вирішування питання про те, чи було допущено перевищення меж необхідної оборони при відбиванні уявного нападу, органи розслідування і суд повинні абстрагуватись від того факту, що напад був лише уявним, тобто передбачити, що уявний напад був реальним і встановити, чи вправі був той, хто захищався, спричинити те саме пошкодження і за тих самих умов, відбиваючи дійсний напад.

Перевищення меж необхідної оборони. Згідно ч.3 ст. 36 КК перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому хто посягає шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту. Якщо необхідна оборона виключає суспільно небезпеку і протиправність дії, є суспільно корисною, то перевищення меж необхідної оборони суспільно небезпечно, протиправне і тягне кримінальну відповідальність за ст.118 (умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця) та ст.124 КК (умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця).

Перевищення меж необхідної оборони має місце там, де особа дійсно знаходилась у стані необхідної оборони, але відбиваючи суспільно небезпечно посягання спричинила нападаючому шкоду, яка не виклика-

лась у даних умовах необхідністю. Між характером захисту і характером посягання не повинно бути явної невідповідності, а сама явна шкода, тобто очевидна невідповідність захисту характеру і небезпеці посягання, коли посягнення свідомо для того хто обороняється повинне бути відбите більш м'якими засобами, з причиненням нападаючому менш тяжкої шкоди, і утворює перевищення меж необхідної оборони.

Перевищення меж необхідної оборони можливо і при уявній обороні. Це один із видів фактичної помилки (помилка в об'єктивній стороні).

Питання 3 **Крайня необхідність.** **Умови її правомірності**

В кримінальному праві крайня необхідність означає таке положення, при якому небезпека, що загрожує державним, колективним і особистим інтересам, усувається шляхом спричинення ушкоджень іншим інтересам, що охороняються законом, якщо при цьому загрожуюча небезпека не могла бути усунена іншим шляхом, спричинення ушкодження здалось меншим ніж ушкодження відвернене.

Ч. 1 ст. 39 КК встановлює: "Не є злочином заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані **крайньої необхідності**, тобто для усунення небезпеки що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності.

Крайня необхідність являє собою виключний спосіб захисту держави, особистості, коли усунути загрозу, що виникла, іншими засобами не можливо. При крайній необхідності ушкодження спричиняється інтересам третіх осіб, непричетних до небезпеки, що виникла.

Умови правомірності крайньої необхідності, що належать до загрожуючої небезпеки, складаються з наступного:

Джерело небезпеки, що створює стан крайньої необхідності, може бути найрізноманітнішим: різні явища природи, дії машин і механізмів, інші обставини, що призводять до небезпеки життя і здоров'я людей або загрожують державним, суспільним і особистим інтересам.

Наявність небезпеки являє собою безпосередню загрозу для суспільних або індивідуальних інтересів. Загроза спричинення ушкоджень

цим інтересам в майбутньому або минула загроза його спричинення, не породжує стану крайньої необхідності.

Дії, вчинені у стані крайньої необхідності, можуть бути спрямовані на захист державних, громадських, особистих або інших осіб інтересів. Ушкодження при вчиненні дій у стані крайньої необхідності може бути спричинено інтересам третіх осіб, тобто осіб, що не мають відношення до створення небезпеки. Спричинення цього ушкодження повинно бути одним єдиним засобом від небезпеки. У даних випадках вона не могла бути усунена ніяким іншим засобом, крім як шляхом спричинення ушкоджень менш важливому об'єкту. У тих випадках, коли небезпеки можна уникнути іншим шляхом, без спричинення будь-якого ушкодження, але особа тим не менш таку шкоду спричиняє, її дії не можуть бути визнані правомірними. Відповідальність за такі ушкодження настає на загальних засадах.

Шкода, спричинена при здійсненні крайньої необхідності, повинна бути меншою порівняно зі шкодою відверненою. Сенс крайньої необхідності полягає в тому, що вона є засобом збереження більш цінного блага за рахунок менш цінного. Тому охорона інтересів шляхом спричинення ушкоджень інтересам, більш цінним, не усуває суспільної небезпеки і протиправності вчинених дій.

Ознаки крайньої необхідності:

1. Небезпека не може бути усунена ніяким іншим шляхом, крім спричинення ушкоджень за даних обставин.
2. Крайня необхідність – це єдиний засіб захисту від небезпеки.
3. При крайній необхідності шкода завжди спричиняється не джерелу небезпеки, а інтересам третіх осіб.
4. При крайній необхідності відбувається зіткнення двох правоохоронюваних інтересів.
5. Шкода, спричинена при крайній необхідності повинна бути меншою, ніж та, яка попереджується.

Відмінність необхідної оборони від крайньої необхідності:

1. При необхідній обороні джерело небезпеки – суспільно небезпечне посягання людини, при крайній необхідності – стихійні сили природи, напад тварини, механізми і т. і.

2. При необхідній обороні шкода спричиняється посягаючому, а при крайній необхідності – інтересам третіх осіб, юридичним особам, не причетним до виникнення небезпеки.
3. При крайній необхідності спричинення шкоди допускається в умовах неможливості уникнути небезпеки іншим шляхом, а при необхідній обороні за наявності суспільно небезпечного посягання – не має значення, чи була можливість у особи врятуватись від посягання втечею або зверненням за допомогою до представників влади чи інших осіб.
4. При крайній необхідності спричинена шкода повинна бути менш значною, ніж упереджена, а при необхідній обороні вона може бути і більш значною.
5. Необхідна оборона виявляється в активних діях, а крайня необхідність може бути проявлена і в бездіяльності.
6. Закон визначає поняття перевищення меж необхідної оборони і передбачає за нього кримінальну відповідальність, а перевищення меж крайньої необхідності не передбачає кримінальної відповідальності, у такому випадку мова йде просто про відсутність стану крайньої необхідності.

Питання 4

Умови правомірності спричинення шкоди при затриманні особи що вчинила злочин

В ч. 1 ст. 38 КК говориться: "Не визнаються злочинними дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила злочин, і доставлення її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи". Із закону ми бачимо, що він прирівнює затримання, якщо воно правомірне, до необхідної оборони.

Під затриманням злочинця розуміють вимушене короткострокове позбавлення його волі з метою доставлення в органи влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання.

Обставини, які визначають правомірність затримання злочинця, можна поділити на такі, що відносяться до факту здійснення злочину і здійснення самого процесу затримання.

Підставою для затримання особи є здійснення ним злочину. Злочин може бути як завершеним, так і незакінченим незалежно від винного причин. Якщо злочинцю завдається шкода під час суспільно небезпечного посягання з метою припинення злочину і доставлення винного в органи влади – скоєне охоплюється станом необхідної оборони, але закінчилось посягання і відпало право на необхідну оборону. І якщо після посягання злочинець намагається схватись або втекти, то виникає нове право – право на затримання. Для здійснення цього права особа повинна мати такі відомості, що не викликають сумніву в тому, що вона затримує саме злочинця.

Це можуть бути випадки коли:

– особа, захоплена за здійсненням злочину чи безпосередньо після нього;

– очевидці, в тому числі і потерпілі, прямо вказали на певну особу, як на злочинця;

– на підозрюваному або на його одязі, при ньому чи в його житлі знайдено сліди злочину.

Затримання злочинця безпосередньо після посягання дозволяє уникнути сумнівів в його особистості. Але тільки цим часом право на затримання злочинця не обмежується. Воно збережеться до тих пір, поки не витекли терміни давності притягання до кримінальної відповідальності, передбачені в ст. 49 КК (звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності).

Злочинця вправі затримувати не тільки працівники правоохоронних органів, але і громадяни.

При оцінці *правомірності затримання* потрібно враховувати спосіб затримання і особу злодія, межі, в яких можна допустити спричинення шкоди і мету затримання. Завдана при затримці шкода може бути як фізичною, так і матеріальною. При оцінці правомірності способу затримання враховується ступінь тяжкості здійсненого злочину і особа злочинця. Тут діє принцип прямої залежності: чим небезпечніше злочин, тим рішучішими можуть бути заходи по затриманню, і тим тяжча може бути спричинена йому шкода, як необхідний засіб його затримання. Важливі час, місце і обстановка затримання. Якщо небезпечний злочинець затримується вночі і в безлюдному місці, і до того ж він озброєний, то можна допустити завдання великої шкоди. Інша справа, якщо він затримується в день, на людній вулиці, коли виникає загроза безпеки інших громадян. Це теж треба враховувати.

Умови правомірності спричинення шкоди злочинцю при його затриманні:

1. Шкода може спричинитися тільки злочинцю, тобто особі, що скоїла суспільно небезпечні діяння, заборонені кримінальним законом.
2. Шкода може спричинитися тільки з метою доставлення злочинця до органів влади і припинення його злочинного посягання.
3. Застосування насилля повинно бути змушеною мірою, коли іншими, менш небезпечними засобами затримати злочинця неможливо.
4. Шкода, що спричиняється злочинцю, повинна відповідати характеру небезпеки, скоєного затриманим злочинцем.
5. Правові підстави застосування вогнепальної зброї працівниками міліції містяться в Законі України "Про міліцію".

У ході затримання злочинцю інколи може бути спричинено майнова шкода, але, як показує слідча і судова практика, ця шкода самотійній кримінально–правовій оцінці не підлягає. Таким чином, у зміст поняття кримінально–правового затримання входить тільки спричинення фізичних ушкоджень затриманому. Короткочасне і короткострокове позбавлення волі входить в поняття кримінально–процесуального і адміністративного затримання.

Питання 5 Поняття фізичного або психічного примусу

Стаття 40 Кримінального кодексу України ("Фізичний або психічний примус") встановлює: не є злочином дія або бездіяльність особи, яка заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, вчинена під безпосереднім впливом фізичного примусу, внаслідок якого особа не могла керувати своїми вчинками.

Питання про кримінальну відповідальність особи за заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо ця особа зазнала фізичного примусу, внаслідок якого вона зберігала можливість керувати своїми діями, а також психічного примусу, вирішується відповідно до положень статті 39 Кримінального кодексу (крайня необхідність).

При дії під впливом фізичного або психічного примусу відсутнє саме діяння, як вольова поведінка особи. Сам же прояв активності чи

пасивності людини в цих випадках об'єктивно буде суспільне небезпечним.

Вчинення дії чи бездіяльність при фізичному насильстві виключає кримінальну відповідальність лише в тих випадках, коли примусом воля особи була подавлена зовсім (особа була зв'язана і не мала можливості діяти, особа падає від сильного, потужного поштовху).

Дія чи бездіяльність під впливом психічного насильства взагалі кримінальну відповідальність не виключає. Дія чи бездіяльність виключає кримінальну відповідальність лише в випадках крайньої необхідності, тобто тоді, коли воно менш шкідливе, ніж психічне насильство. Наприклад, матеріально відповідальна особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона передала гроші чи майно злодіям, які загрожували їй вбивством.

Слід відрізнити фізичний або психічний примус в кримінально-правовому розумінні від інших схожих діянь. Так, примус до послуху є спеціальним видом виконання командиром обов'язків військової служби, а виконання обов'язків військової служби, в свою чергу, є різновидом виконання службових і професійних функцій. Примус до дії для виконання правового обов'язку, тобто примушення шляхом фізичного впливу особи, котра протизаконно виявляє бездіяльність, виконати правовий обов'язок, якщо її бездіяльність може призвести негайно до суспільно небезпечних наслідків, залежно від того, ким здійснюється такий примус, повинен розглядатись як окремий випадок здійснення свого права.

Питання 6

Виконання наказу або розпорядження Діяння пов'язане з ризиком. Умови правомірності.

Стаття 41 КК України встановлює загальне правило, згідно з яким особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо вона заподіяла суспільно небезпечну шкоду правоохоронюваним інтересам внаслідок виконання законного наказу чи розпорядження. А саме в ст.41 КК говориться: "Дія або бездіяльність особи, що заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, визнається правомірною, якщо вона була вчинена з метою виконання законного наказу або розпорядження".

Наказ або розпорядження є законними, якщо вони віддані відповідною особою в належному порядку та в межах її повноважень і за

змістом не суперечать чинному законодавству та не пов'язані з положенням конституційних прав та свобод людини і громадянина.

Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка відмовилася виконувати явно злочинний наказ або розпорядження. Особа, що виконала явно злочинний наказ або розпорядження, за діяння, вчинені з метою виконання такого наказу або розпорядження, підлягає кримінальній відповідальності на загальних підставах.

Якщо особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати злочинного характеру наказу чи розпорядження, то за діяння, вчинене з метою виконання такого наказу чи розпорядження, відповідальності підлягає тільки особа, що віддала злочинний наказ чи розпорядження. Статтею 60 Конституції України встановлено, що ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази. За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність

Наказ у кримінально-правовому розумінні — це звернена до конкретної особи чи групи осіб вимога посадової особи органу управління чи громадського формування з охорони громадського порядку вчинити чи утриматися від вчинення певної дії. Віддання наказу та обов'язок його виконання повинні ґрунтуватися на законі чи інших нормативних актах. Обов'язковому виконанню підлягає лише законний наказ. Законним треба вважати наказ, який:

- відданий компетентним органом чи посадовою особою;
- відданий у межах компетенції цього органу чи посадової особи;
- відданий із дотриманням необхідної форми і порядку його віддання;
- ґрунтується на законі чи іншому нормативному акті;
- не передбачає вчинення протиправних дій.

Перші три умови стосуються форми віддання наказу, дві останні — його змісту. При цьому наказ, незаконний за формою, може бути законним за змістом, і навпаки. Проте і в першому, і в другому випадках наказ у цілому є незаконним.

За виконання злочинного наказу, якщо його злочинний характер усвідомлювався як особою, що його віддала, так і особою, котра його виконала, кримінальній відповідальності підлягають обидві ці особи. При цьому особа, яка виконала наказ, є виконавцем відповідного злочину, а дії особи, яка віддала злочинний наказ, мають кваліфікуватися як підмовництво до вчинення злочину чи як його організація, тобто за

загальним правилом: за статтею КК, за якою кваліфіковані дії виконавця, і додатково — за відповідною статтею розділу 6-го КК.

Наступною обставиною, що виключає злочинність діяння, є **діяння, пов'язане з ризиком**.

Стаття 42 КК України встановлює: "Не є злочином діяння (дія або бездіяльність), яке заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо це діяння було вчинене в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільне корисної мети.

Ризик визнається виправданим, якщо мету, що була поставлена, не можна було досягти в даній обстановці дією (бездіяльністю), не поєднаною з ризиком, і особа, яка допустила ризик, обґрунтовано розраховувала, що вжиті нею заходи є достатніми для відвернення шкоди правоохоронюваним інтересам.

Ризик не визнається виправданим, якщо він завідомо створював загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи інших надзвичайних подій."

Під ризиком треба розуміти вчинення дій, що формально співпадають з ознаками діяння, передбаченого кримінальним законом, але спрямовані на досягнення соціально корисного результату, одержання якого в звичайних умовах поєднане зі значними матеріальними чи іншими затратами або взагалі неможливе. При вчиненні дій в умовах ризику мають дотримуватися загальні умови правомірності, особливо ті, що пов'язані з необхідністю отримання згоди особи, життя чи здоров'я якої ставиться під ризик.

Ризик визнається виправданим, якщо за інших обставин не можна досягнути відповідної мети і якщо запобіжні заходи відвернення шкоди були достатніми.

Питання 7

Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації

Не є злочином вимушене заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам особою, яка відповідно до закону виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою попередження чи розкриття їх злочинної діяльності.

Особа, зазначена у частині першій статті 43 КК, підлягає кримінальній відповідальності лише за вчинення у складі організованої групи чи злочинної організації особливо тяжкого злочину, вчиненого умисно і поєднаного з насильством над потерпілим, або тяжкого злочину, вчиненого умисно і пов'язаного з спричиненням тяжкого тілесного ушкодження потерпілому або настанням інших тяжких або особливо тяжких наслідків.

Особа, яка вчинила злочин, що передбачений частиною другою цієї статті, не може бути засуджена до довічного позбавлення волі, а покарання у виді позбавлення волі не може бути призначене їй на строк, більший, ніж половина максимального строку позбавлення волі, передбаченого законом за цей злочин.

Чинне кримінальне законодавство передбачає виконання професійних чи службових функцій з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації як самостійну обставину, що виключає суспільну небезпечність чи протиправність діяння, — такою її визнають судова практика і теорія кримінального права, а правомірність дій визначається законодавчими та іншими нормативними актами, які регулюють відповідні види професійної чи службової діяльності.

Отже кримінальний закон не визнає злочином участь у діяльності злочинної групи (організації) з метою її викриття.

Особа, яка вимушено під час участі у злочинній групі (організації) вчинила особливо тяжкий злочин умисно з застосуванням насильства до потерпілого чи заподіянням йому тяжких тілесних ушкоджень підлягає кримінальній відповідальності за цей злочин. Але така особа не може бути засуджена до довічного позбавлення волі і покарання їй призначається на половину санкції відповідної статті Особливої частини кодексу.

У пункті 8 ст. 8 Закону “Про оперативно-розшукову діяльність” працівникам міліції надається право “здійснювати проникнення в злочинну групу негласного працівника оперативного підрозділу або особи, яка співробітничала з ним, із збереженням в таємниці достовірних даних щодо їх особистості. Зазначені особи не несуть відповідальності, якщо вони діяли в стані необхідної оборони або крайньої необхідності.” В ст.12 цього ж закону зазначено “Не несе відповідальності працівник оперативного підрозділу який заподіяв шкоду правам, свободам людини, інтересам держави під час здійснення ОРД, перебуваю-

чи у стані необхідної оборони, професійного ризику, а так само у зв'язку із затриманням особи, в діях якої є ознаки злочину.”

Завдання для самоконтролю:

1. *Перелічте, які обставини кримінальне законодавство України відносить до таких, що виключають злочинність діяння.*
2. *Дайте поняття необхідної оборони.*
3. *Охарактеризуйте умови правомірності необхідної оборони.*
4. *Назвіть критерії, за якими визначаються межі необхідності при необхідній обороні.*
5. *Порівняйте ознаки необхідної оборони з ознаками уявної оборони.*
6. *Дайте поняття крайньої необхідності.*
7. *Охарактеризуйте умови правомірності крайньої необхідності.*
8. *Укажіть ознаки, за якими відрізняються необхідна оборона і крайня необхідність.*
9. *Назвіть умови правомірності спричинення шкоди при затриманні особи, що вчинила злочин.*
10. *Дайте поняття фізичного та психічного примусу.*
11. *Вкажіть умови правомірності виконання наказу або розпорядження.*
12. *Визначте, коли діяння, пов'язане з ризиком, не є правомірним.*
13. *Розкажіть, за яких умов виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації виключає кримінальну відповідальність за злочини, що скоєні в складі такого злочинного угруповання*

МОДУЛЬ 10

ЗА ТЕМОЮ

“СТАДІЇ ЗЛОЧИНУ”

Теоретичний мінімум з питань:

1. Поняття стадії здійснення умисного злочину. Закінчений злочин.
2. Приготування до злочину.
3. Замах на злочин.
4. Добровільна відмова від злочину. Діяльне каяття.

Питання 1

Поняття стадії здійснення умисного злочину. Закінчений злочин

Злочин, як один з різновидів людської діяльності здійснюється в часі та просторі проходячи стадії від початку до завершення.

Стадії вчинення умисного злочину — це певні етапи його здійснення, які істотно відрізняються між собою ступенем реалізації умислу, тобто характером діяння і моментом його припинення.

У зв'язку з тим, що кримінальне право визнає злочином тільки суспільне небезпечне діяння (дію чи бездіяльність), кожна стадія вчинення злочину повинна являти собою саме таке діяння. Тому не є стадіями вчинення злочину той або інший стан свідомості особи, її думки, їх формування та прояв. Не підлягає кримінальній відповідальності виявлення умислу, тобто виявлення в словах, міміці, жестах, письмово і конклюдентних, тобто тих, що відповідають словам, діям, наявність у особі умислу на здійснення злочину. Виявлення умислу не суспільно-небезпечне, тому що саме по собі не є стадією здійснення злочину, так як не допомагає досягнення злочинного результату. На-

проти, виявивши приступний намір особа представляє органам влади можливість застосування по відношенню до нього виховально-профілактичні засоби, щоб не допустити здійснення злочину.

Виявлення умислу не слід змішувати зі злочинами у вигляді погроз здійснення тяжкого злочину: погрози представникам влади, погрози у корисливих цілях під час грабежу і розбою і т.д. її безпосередня суспільна небезпека складається в завданні психологічної шкоди потерпілим, їх травмуванні у тих чи інших цілях. До стадії здійснення тяжких злочинів (частіше всього вбивства і тілесні ушкодження), якими суб'єкт погрожує потерпілому, погроза не має відношення. Це ще не діяння, в якому об'єктивується умисел. Тільки суспільне небезпечні діяння можуть бути заборонені кримінальним законом під загрозою покарання, тільки вони можуть розглядатися як стадії вчинення злочину.

Стадії вчинення злочину відрізняються між собою й моментом закінчення злочинного діяння. Воно може бути закінчено винним, але його вчинення може і не вдатися і тому припинитися на попередніх етапах (готування чи безпосереднього вчинення злочину).

Першою стадією здійснення злочину є готування дії, створення умов здійснення злочину. Це придбання знарядь і засобів злочину, створення групи, розробка плану, вивчення обстановки подальшого здійснення злочину, слідкування за потерпілим та інші дії. Чим складніше злочини, тим обгрунтовані підготуванні до нього дії.

При готуванні до злочину та незакінченому замаху на нього умисел винного повністю не реалізований, об'єктивна сторона не розвинена, шкода об'єкту не заподіяна саме з причин, що не залежали від волі винного. В закінченому ж злочині умисел реалізується повністю, об'єктивна сторона виконується, об'єкту завдається шкода.

Готування і замах на злочин можливі тільки тоді, коли винний діє з прямим умислом, тобто він розуміє, передбачає і бажає (настання суспільне небезпечного результату, який є необхідним признаком даного складу злочину (смерть — при вбивстві, заволодіння чужим майном — при крадіжці, діями його інтересах — при дачі хабаря).

Не може розглядатися як стадія скоєння злочину, так зване винайдення умислу, тобто наявність у особі свого наміру скоїти злочин в наступному часі. Винайдення умислу може проявлятися усно, письмово, за посередництвом жестів або символічних знаків. Разом з тим во-

но не являє з себе ніякої дії, не є станом злочинної діяльності і не тягне за собою відповідальність, тобто не створює умов наступного скоєння злочину.

Стадія виконання складу злочину є рішальною для досягнення злочинного результату, досягнення мети мотивованої і сумісної злочинної діяльності. Настання злочинних наслідків складає третю останню стадію злочину. Злочин є закінченим (ст.13 КК) при настанні наслідків, які входять до його складу. В деяких складах злочинні закінчення припадає на створення небезпеки життю і здоров'ю громадян, наприклад залишення в небезпеці потерпілого. Створення загрози, небезпеки шкоди в цих випадках на стадіях незакінченого злочину, а закінчений склад. Наступ в результаті реалізації створеної небезпеки матеріального або фізичної шкоди складає кваліфікований вид даного складу чи інших більш тяжких злочинів.

Однак злочинна діяльність далеко не завжди проходить усі три стадії: приготування, замах і закінчений злочин. Злочинний намір, який виник, часто реалізується безпосередньо в закінченому злочині, минаючи стадії приготування і замаху. Наприклад: громадянин зайшов до магазину, щоб подивитися на товар, але обставини склалися так, що товар залишився без нагляду з боку продавця і у громадянина раптово виник умисел на скоєння крадіжки цього товару, що він здійснив негайно.

В ст.13 КК визначено – *закінченим злочином* визначається діяння, яке містить усі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК. У закінченому злочині існує єдність об'єктивної і суб'єктивної сторін. Тут винний повною мірою реалізував умисел, завершив діяння, виконав уся дії, що становлять об'єктивну сторону складу злочину, заподіяв шкоду об'єкту. Закінчені злочини сформульовані в диспозиціях Особливої частини КК.

Момент закінчення злочину є різним залежно від конструкції складу злочину, опису ознак злочинного діяння в законі. Законодавець використовує три види конструкції складів злочинів. У зв'язку з цим розрізняють злочини з матеріальним, формальним та усіченим складом.

Злочин з матеріальним складом вважається закінченим з того моменту, коли настав вказаний в диспозиції статті КК суспільне небезпечний наслідок. Так розкрадання, знищення та пошкодження майна є закінченим з моменту спричинення майнової (матеріальної) шкоди

власності, вбивство – з моменту позбавлення життя іншої людини, настання її смерті.

Якщо умисел винного був направлений на скоєння злочину з матеріальним складом, а злочинний результат, передбачений законом не настав з незалежних від нього причин, це незакінчена злочинна діяльність – приготування до злочину, або замах на нього. Якщо не настали вказані в диспозиції статті КК суспільне небезпечні наслідки, то може йтися про готування до злочину або замах на нього.

Злочини, в момент закінчення яких переноситься законодавцем на більш ранню стадію, коли суспільне небезпечна дія ще спричинила шкоду об'єкту кримінально-правової охорони, а лише створила реальну небезпеку такого спричинення, називаються злочинами з скороченим (усіченим) складом. Скороченим являється склади злочинів: шпіонаж, пропаганда війни, бандитизм, розбій і деякі інші.

Злочин з формальним складом визнається закінченим з моменту вчинення самого діяння незалежно від настання суспільне небезпечних матеріальних наслідків.

Злочини з усіченим складом — це різновид злочинів з формальним складом. Тому вони є закінченими також з моменту вчинення самого діяння. Особливість їх полягає в тому, що момент закінчення злочину переноситься законодавцем на попередню стадію, тобто на стадію готування чи замаху. По суті в усічених складах законодавець в Особливій частині КК передбачає відповідальність за замах, а іноді й за готування як за окремі самостійні закінчені злочини. До такої конструкції законодавець вдається по найнебезпечнішим діянням з метою посилення боротьби з ними на ранніх стадіях.

При вчиненні злочину з усіченим складом винна особа, як правило, не зупиняється на стадії юридично закінченого складу злочину, не припиняє його, а виконує подальші діяння, які охоплюються цим же складом злочину, спрямовані на той же об'єкт, і завдає йому шкоди.

Питання 2

Готування до злочину

Стаття 14 КК вказує, що *готуванням до злочину* визнається підшукування або пристосування засобів чи знарядь або інше умисне створення умов для вчинення злочину, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, які не залежали від волі винної особи.

При готуванні до злочину дії винного ще безпосередньо не спрямовані на об'єкт і не ставлять його в безпосередню небезпеку. Суб'єкт ще не виконує того діяння, яке є необхідною ознакою складу злочину. З об'єктивної сторони готування може проявлятися в різноманітних діях, але загальним для них є те, що усі вони передбачають створення умов для вчинення закінченого злочину. Про те він не доводиться до кінця з причин, що не залежали від волі винного. Наприклад, останнього затримали органи влади чи інші обставини перешкодили завершити злочин.

З суб'єктивної сторони готування до вчинення злочину можливе лише з прямим умислом, тобто винний усвідомлює, що він створює умови з метою вчинення певного злочину і бажає створити такі умови. При цьому винний має намір не обмежуватися лише готуванням, а вчинити такі дії, які призведуть до закінчення злочину, але йому не вдається реалізувати свій умисел.

Відповідно до ч. 1 ст. 14 КК готування до злочину проявляється:

- а) у підшуканні засобів чи знарядь для вчинення злочину;
- б) у пристосуванні засобів чи знарядь для вчинення злочину;
- в) в іншому умисному створенні умов для вчинення злочину.

Підшукування засобів чи знарядь для вчинення злочину — це будь які дії з придбання, отримання, тимчасового запозичення, купівля, знайдення засобів чи знарядь для вчинення злочину. Під засобами вчинення злочину слід розуміти предмети матеріального світу, які застосовуються при вчиненні злочину. Вони або необхідні для вчинення злочину, або полегшують чи прискорюють його здійснення (наприклад, підроблені документи для розкрадання тощо).

Знаряддя вчинення злочину — це предмети, призначені для безпосереднього виконання дій, що утворюють об'єктивну сторону складу закінченого злочину, наприклад, зброя, відмічка тощо. Пленум Верховного Суду України в постанові від 25 грудня 1992 р. №12 "Про судову практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності" роз'яснив: "Під знаряддям злочину стосовно корисливих посягань на приватну власність належить розуміти такі предмети чи технічні засоби, які умисно використовуються їх власником чи особами, у співучасті з якими він вчиняв злочин, для викрадення майна чи заволодіння ним, а також для полегшення вчинення чи приховування злочину".

Засоби та знаряддя вчинення злочину можуть бути призначені тільки для досягнення злочинної мети (наприклад, отрута, виготовлена для вбивства) або рівною мірою використовуватися й для інших потреб (наприклад, папір та фарба – для фальшивомонетництва і живопису).

Пристосуванні засобів чи знарядь для вчинення злочину – це будь які дії по приготуванню або зміні предметів, внаслідок чого вони стають придатними або більш зручними до відповідного застосування.

Нарешті, *інше умисне створення умов вчинення злочину* – це різноманітні дії, що створюють можливість для вчинення злочину (наприклад, підготовка місця здійснення злочину, усунення перешкод, змова, підшукування співучасників тощо). Підшукування і пристосування засобів чи знарядь для вчинення злочину також охоплюються поняттям створення умов для вчинення злочину, але, урахувавши їх поширення, законодавець виділяє їх у самостійні види готування до злочину.

Готування до злочину характеризується такими ознаками:

- а) здійснення приготувальних дій (бездіяльність).
- б) прямим наміром на здійснення тяжких і особливо тяжких злочинів.
- в) перерваністю їх до початку виконання складу злочину.
- г) за незалежних від винного обставин.

Готування до злочину (приготувальні дії) частіше всього зв'язано з забезпеченням елементів об'єктивної сторони складів злочинів:

- місця здійснення злочину;
- знарядь, засобів, способу злочину,
- з купівлею предметів злочину.

З суб'єктивної сторони підготовчі дії завжди навмисні, так як створюють умови для навмисного злочину. Створити умови для злочину без прямого наміру не можливо.

Під *виявленням умислу* розуміють прояв особою тим чи іншим способом (усно, письмово, шляхом діяння) наміру вчинити певний злочин. Відповідно злочином визнається суспільне небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), що посягає на об'єкт, який знаходиться під охороною закону, тому і початкова стадія вчинення злочину може бути проявлена лише в суспільно небезпечній дії чи бездіяльності. При виявленні умислу відсутня сама дія чи бездіяльність; тому виявлення

умислу не розглядається як стадія вчинення злочину і не тягне за собою кримінальної відповідальності.

Від виявлення умислу слід відрізнити такі самостійні злочини, як погроза вбивством, насильством чи знищенням майна. У цих випадках карається не самий умисел, а суспільне небезпечне діяння (погроза), навіть якщо у погрожуючого і не було наміру у подальшому виконати цю погрозу, бо тут заподіюється безпосередня шкода особі суспільній безпеці, громадському спокою тощо.

Питання 3 **Замах на злочин**

Відповідно до статті 15 КК *замахом на злочин* є вчинене особою з прямим умислом і безпосередньо спрямоване на вчинення злочину, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від волі винного.

Об'єктивними ознаками замаху є:

- вчинення діяння, безпосередньо спрямованого на здійснення злочину;
- не доведення злочину до кінця;
- незалежність причин не доведення злочину до кінця від волі.

Під діянням, безпосередньо спрямованим на вчинення злочину, слід розуміти таке діяння, що безпосередньо посягає на об'єкт, який знаходиться під охороною кримінального закону, створює безпосередню небезпеку заподіяння йому шкоди. Тут вже починається виконання об'єктивної сторони злочину, тобто вчиняється діяння, передбачені диспозицією певної статті. Особливої частини КК як обов'язкові ознаки об'єктивної сторони складу злочину.

Не доведення злочину до кінця вказує на незавершеність об'єктивної сторони злочину. Вона не одержує свого повного розвитку, тобто повною мірою не здійснена. Особа або не виконує усіх дій, що утворюють об'єктивну сторону (наприклад, вбивця не встиг нанести удар потерпілому чи натиснути на курок), або не настають наслідки, вказані в відповідній статті КК (наприклад, смерть потерпілому не настала через те, бо вбивця промахнувся чи завдав потерпілому лише незначне поранення).

Замах – це невдала спроба посягання на об'єкт, діяння винного не спричиняє шкоди об'єкту. Замах характеризується не доведенням злочину до кінця, з причин, не залежних від волі винного. Злочин припиняється, переривається, не завершується всупереч бажанню особи довести його до кінця.

Причини не доведення злочину до кінця можуть бути різноманітними (опір жертви, невміння користуватися зброєю, затримання злочинця тощо). Якщо злочин не доведено до кінця з власної волі особи, кримінальне караного замаху немає внаслідок добровільної відмови (ст.17КК). З суб'єктивної сторони замах на злочин можливий лише з прямим умислом.

Замах поділяється перш за все на закінчений і незакінчений. Цей поділ відбувався за суб'єктивним критерієм, тобто за ставленням самого винного до вчинених ним дій, його власним уявленням про ступінь виконання його діяння у вчиненні злочину.

Закінченим визнається замах, у якому суб'єкт зробив усе, що вважав за необхідне, для доведення злочину до кінця, але злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від волі винного. Цей замах не рідко називають невдалим. *Незакінченим є такий замах*, при якому винний не зробив всього, що вважав за необхідне для доведення злочину до кінця з причин, що не залежали від його волі.

Залежно від придатності об'єкта і засобів посягань розрізняють придатний замах і непридатний. Останній, у свою чергу, поділяється на замах на непридатний об'єкт і замах з непридатними засобами. Таким же може бути й непридатне готування.

Замах на непридатний об'єкт має місце тоді, коли об'єкт не володіє необхідними властивостями (ознаками) або зовсім відсутній, внаслідок чого винний і не може довести злочин до кінця. Особа допускає фактичну помилку, що і позбавляє її можливості довести злочин до кінця. Це, наприклад, викрадення предмета, який помилково прийнятий за бойові припаси.

Замах з непридатними засобами має місце тоді, коли винний направляє свої дії безпосередньо на скоєння злочину, але не досягає поставленої мети в результаті помилки дійсних властивостей засобів, які ним застосовуються для скоєння злочину. *Замах з непридатними засобами* є тоді, коли винний помилково чи через незнання застосовує такі засоби, за допомогою яких через їх об'єктивні властивості немож-

ливо закінчити злочин. При цьому засоби можуть бути як абсолют-но, так і відносно непридатними для заподіяння шкоди.

Поділ замаху на види має значення перш за все для призначення покарання. Закінчений замах за ступенем реалізації умислу, своїми ознаками ближче до закінченого злочину, і тоді він завжди більш небезпечний, ніж незакінчений замах. Між закінченим і незакінченим замахами існує різниця в ступені реалізації умислу і, виходячи з цього, у виконанні об'єктивної сторони злочину. У злочинах з матеріальними складами в закінченому замаху відсутня лише одна ознака об'єктивної сторони – суспільне небезпечний наслідок, хоча суб'єкт вже повністю здійснив діяння, достатнє для спричинення наслідку. При незакінченому ж замаху у злочинах з матеріальними складами не тільки відсутній суспільне небезпечний наслідок, а й не завершено, повністю не виконане саме діяння, яке може його спричинити.

Поділ замаху на закінчений і незакінчений має значення й при вирішенні питання про добровільну відмову від доведення злочину до кінця. Добровільна відмова при незакінченому замаху можлива завжди, а при закінченому замаху – лише в окремих випадках.

Поняттям злочину охоплюється не тільки закінчений злочин, а й готування до нього і замах на нього як суспільне небезпечне діяння. Коли готування до злочину або замах на злочин, що не є тяжким чи особливо тяжким, позбавленні суспільної безпеки, відповідальність за них виключається.

Із статті 2 КК однозначно випливає, що єдиною підставою кримінальної відповідальності є наявність у діянні особи складу злочину. Така ж підстава кримінальної відповідальності і за готування до злочину та замах на нього. Інакше кажучи, підставою відповідальності за готування до злочину і за замах на нього може бути лише встановлення в діянні особи складу злочину. При готуванні та замаху є склад незакінченого злочину, відповідно склад готування до злочину чи склад замаху на злочин.

Питання 4

Добровільна відмова від злочину.

Діяльне каяття

Положення про добровільну відмову впливають із ст. 22, 17 КК, котра встановлює, що “особа, яка добровільно відмовилася від дове-

дення злочину до кінця, підлягає кримінальній відповідальності лише в тому разі, коли фактично вчинене нею діяння містить склад іншого злочину. Добровільною відмовою є остаточне припинення особою за своєю волею готування до злочину, або замаху на злочин, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця.

Ознаками добровільної відмови є:

- а) остаточність відмови від доведення злочину до кінця;
- б) відмова від злочину з волі самої особи;
- в) наявність у особи усвідомлення можливості довести злочин до кінця.

Остаточність відмови означає дійсне і безповоротне припинення особою вчинення задуманого нею злочину і відсутність наміру продовжити його в майбутньому. Перерва у вчиненні злочину, його припинення, тим часова відмова від доведення його до кінця не створюють добровільної відмови від вчинення злочину, бо не припиняються погроза, небезпечність заподіяння шкоди об'єкту, який охороняється кримінальним законом.

Не є добровільною відмовою від вчинення злочину і відмова від повторення посягання, невдала спроба вчинення злочину, оскільки винним зроблено все, що він вважав за необхідне для вчинення злочину, але з незалежних від нього причин злочин не був доведений до кінця і, зокрема, не настали суспільне небезпечні наслідки в злочинах з матеріальним складом.

Друга ознака добровільної відмови – *це недоведення злочину до кінця з власної волі особи*. З цих причин не доводиться до кінця злочин і при вчиненні готування до нього. При добровільній відмові особа свідомо, з власної волі припиняє злочинну діяльність. Ініціатива добровільної відмови (прохання, умовляння або навіть погрози) може належати й іншим особам (наприклад, родичам або жертві), але остаточне рішення про припинення злочинної діяльності самостійно приймає особа, яка добровільно відмовляється від доведення злочину до кінця.

При наявності добровільної відмови особа може бути притягнена до кримінальної відповідальності, тільки у тому випадку, якщо фактично скоєне ним діяння містить склад іншого злочину.

Нарешті, важливою ознакою добровільної відмови є *наявність у особи усвідомлення можливості довести злочин до кінця*. Особа вважає що відсутні причини (обставини), які вона не в змозі подолати

(перемоги) для закінчення початого злочину, і їй вдасться в даних конкретних умовах його завершити. Мотиви добровільної відмови від доведення злочину до кінця можуть бути різні: усвідомлення аморальності діяння, розкаяння, бажання виправитися, страх перед відповідальністю, жалість, невиконаність вчинення злочину тощо. Вони (мотиви) не мають значення для визнання добровільної відмови і в цьому розумінні однозначні.

Добровільна відмова можлива тільки в незакінченому злочині, лише до моменту закінчення злочину, бо тільки в цьому разі особа може ліквідувати (припинити) створену нею небезпеку заподіяння шкоди об'єкту, який охороняється кримінальним законом. Добровільна відмова не має місця на стадії закінченого злочину, або є усі елементи складу злочину і відмовитися від завершеного посягання вже неможливо, воно не зворотне. Таким чином, поняття закінченого злочину й добровільної відмови від злочину є взаємовиключними.

На стадії готування до злочину відповідальна відмова можлива в усіх випадках, причому в формі простої (чистої) бездіяльності. Утримання від подальших дій по створенню умов для вчинення злочину припиняє небезпеку для об'єкта, який охороняється кримінальним законом, і виключає можливість вчинення злочину. При цьому можуть бути вчинені і якісь дії по ліквідації створених умов для вчинення злочину. Проте вони не обов'язкові й не мають значення для встановлення добровільної відмови (наприклад, особа знищує придатну зброю, пристосований засіб або знаряддя злочину).

На стадії незакінченого замаху на злочин добровільна відмова, як і при готуванні до злочину, можлива завжди. Тут також достатньо утримання від подальших дій, які безпосередньо були спрямовані на вчинення злочину.

На стадії закінченого замаху на злочин добровільна відмова можлива лише в тих випадках, коли між здійсненим діянням і ймовірним настанням суспільне небезпечних наслідків є деякий проміжок часу, в перебігу якого особа зберігає над розвитком причинного зв'язку, може втрутитись і запобігти настанню суспільне небезпечного наслідку. Добровільна відмова в цих випадках можлива лише шляхом активних дій.

Якщо вказаного проміжку часу між діянням і наслідком немає чи розвиток причинного зв'язку вже закінчився, добровільна відмова на

стадії закінченого замаху неможлива; тут може мати місце лише відмова від повноваження (повороту) спробу вчинити злочин.

Згідно із ст. 22, 17 КК добровільна відмова від злочину є самостійною підставою для виключення кримінальної відповідальності за незакінчений злочин, бо шляхом добровільної відмови особи припиняє створену нею небезпеку, не дає їй реалізуватися, перетворитися в фактичне заподіяння шкоди об'єкту, запобігає закінченню злочину.

Згідно з ч. 2 ст. 17 КК "особа, яка добровільно відмовилась від доведення злочину до кінця, підлягає кримінальній відповідальності лише в тому разі, коли фактично вчинене нею діяння містить склад іншого злочину". Звідси випливає, що особа, яка добровільно відмовилась від доведення злочину до кінця, не підлягає кримінальній відповідальності та вчинені нею готування до злочину чи дії, й безпосередньо спрямовані на вчинення злочину. Якщо в діяннях (діях, безпосередньо спрямованих на вчинення злочину, чи в готуванні до злочину), вчиненого особою до добровільної відмови, вже міститься склад іншого закінченого злочину, кримінальна відповідальність настає за це посягання, а за добровільно припинений злочин відповідальність виключається.

Під діяльним каяттям слід розуміти такі дії особи, які свідчать про засудження нею вчиненого злочину і про прагнення згладити його наслідки.

Об'єктивною ознакою діяльного розкаяння є певна активна поведінка особи, яка вчинила злочин, а суб'єктивною ознакою – засудження винним своїх дій (тому ці дії мають таку назву).

Діяльне розкаяння може проявитися в різних видах, а саме в:

- а) відверненні шкідливих наслідків вчиненого злочину;
- б) відшкодуванні втрати чи усуненні заподіяної шкоди;
- в) сприянні розкриттю злочину;
- г) явці з повинною;
- д) інших подібних діях, що пом'якшують наслідки вчиненого злочину і відповідальність за нього.

Добровільна відмова можлива лише при незакінченому злочині. Діяльне каяття має місце як при незакінченому, так і при закінченому злочині. Добровільна відмова може виразитися і у бездіяльності, в простому (чистому) утриманні від подальшого вчинення злочину, а діяльне каяття завжди вимагає активної поведінки. Добровільна від-

мова можлива лише від злочинів, вчинених з прямим умислом. Діяльне каяття може бути як в умисних, у тому числі скоєних з непрямым умислом, так і в необережних злочинах. При добровільній відмові виключається кримінальна відповідальність у зв'язку з відсутністю в діянні особи складу злочину. При діяльному каятті склад злочину має місце, і воно розглядається як обставина, що пом'якшує відповідальність. Навіть якщо особа в деяких випадках при діяльному каятті і звільняється від кримінальної відповідальності, то не у зв'язку з відсутністю в її діянні складу злочину, а з інших обставин, вказаних у законі.

Діяльне каяття – це активна діяльність по усуненню наслідків злочину, по відшкодуванню шкоди, і.т.д. різниці від добровільної відмови діяльне каяття може мати місце і тоді, коли злочин вже закінчено.

Завдання для самоконтролю:

1. Дайте поняття стадії вчинення умисного злочину, перелічте види стадій.
2. Укажіть особливості встановлення моменту закінченого злочину з матеріальним, формальним та усіченим складом.
3. Розкажіть про дії, які є готуванням до злочину.
4. Згадайте, які замаху на злочин розрізняє теорія кримінального права.
5. Порівняйте поняття "добровільна відмова від злочину" та "діяльне каяття".

МОДУЛЬ 11

ЗА ТЕМОЮ

“СПІВУЧАСТЬ У ЗЛОЧИНІ”

Теоретичний мінімум з питань:

1. Поняття співучасті в злочині.
2. Форми співучасті.
3. Види співучасників.
4. Відповідальність співучасників.
5. Причетність до злочину.

Питання 1

Поняття співучасті в злочині

Співучастю у злочині є умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину вчинення умисного злочину.

Ступінь і характер участі кожного зі співучасників у здійсненні злочину повинні бути враховані судом при призначенні покарання.

Об'єктивні ознаки співучасті:

- 1) кількісний (у здійсненні злочину беруть участь дві і більш осіб, кожний з яких є суб'єктом злочину);
- 2) якісний (їх спільна, злочинна, навмисна діяльність);
- 3) це діяльність спільна, погоджена діяльність декількох осіб, спрямована на досягнення загального, єдиного результату.

Поняття спільності як об'єктивної ознаки:

- 1) той самий злочин відбувається загальними, об'єднаними зусиллями декількох осіб;
- 2) злочинний результат є єдиним, загальним для кожного зі співучасників;
- 3) дії кожного зі співучасників є необхідною умовою здійснення дій іншими співучасниками, тобто є взаємно-залежними і взаємно-обумовленими;

4) злочинний результат знаходиться в причинному зв'язку з діями кожного зі співучасників. Причинний зв'язок виявляється в наявності об'єктивної залежності між діями кожного співучасника і загальним злочинним результатом.

Суб'єктивні ознаки співучасті: умисна спільна діяльність у вчиненні умисного злочину.

Особливості суб'єктивної сторони:

- 1) інтелектуальний момент (усвідомлення спільності);
- 2) додатковий (вольовий) момент (бажання настання загального злочинного результату).

Мотив і ціль у співучасників можуть відрізнятися, але якщо вони передбачені в законодавчій характеристиці, то є обов'язковими для кваліфікації: якщо зроблений злочин, конструкція якого включає визначені мотиви і мети, то співучасниками можуть визнаватися тільки ті з них, хто знав про наявність цих мотивів і цілей і свідомо сприяв їхньому здійсненню. Особливістю **вольового моменту** є те, що у всіх випадках співучасник бажає наступу злочинних наслідків.

Співучасть, відповідно до ст.26 КК, визнається умисна спільна декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину. Зміст цього визначення дозволяє стверджувати, що обов'язковими умовами (ознаками) співучасті в злочині є:

- 1) наявність двох або більше осіб (співучасників);
- 2) спільність дій співучасників у вчиненні одного і того самого злочину;
- 3) наявність умислу всіх співучасників на вчинення такого злочину;
- 4) наявність причинного зв'язку між діями кожного співучасника і єдиним злочинним результатом.

За сукупності цих умов настає кримінальна відповідальність осіб, які спільно вчинили злочин, за правилами про співучасть і за статтею Особливої частини Кримінального кодексу, яка передбачає відповідальність за конкретний злочин.

Норми Загальної частини КК про співучасть охоплюють однотипну для всіх злочинів діяльність організатора, підмовника і пособника, яка не охоплюється спеціальними нормами (щодо окремих видів спільної злочинної діяльності) Особливої частини Кримінального кодексу. Деякі види спільної злочинної діяльності описані в Особливій частині КК як окремі конкретні злочини (окремі різновиди таких злочинів), і це

означає, що при кваліфікації такої спільної злочинної діяльності положення Загальної частини про співучасть, як правило, не застосовуються. Так, норми закону про співучасть (ст. 27 КК) не поширюються на осіб, що вчинили дії організаційного, підмовницького чи пособницького характеру, відповідальність за які передбачена, зокрема, статтями 257 та 304 КК. Норми про співучасть не застосовуються й у тих випадках, коли спільна доля кількох осіб у вчиненні злочину, передбаченого Особливою частиною Кримінального кодексу, надає такому злочину кваліфікованого виду.

Питання 2

Форми співучасті

Форми співучасті – це об'єднання співучасників, які розрізняються між собою за характером виконуваних ролей і за стійкістю суб'єктивних ознак між ними.

Навмисна спільна діяльність двох чи більш осіб *за об'єктивними ознаками* може одержувати вираження у формі простої чи складної співучасті.

Проста форма співучасті (співвиконавство – тобто без розподілу ролей) припускає:

- а) співучасть без попередньої згоди і
- б) співучасть з попередньою згодою.

Складна форма співучасті включає:

- а) співучасть у вузькому розумінні цього слова (кожний зі співучасників виконує визначену роль у здійсненні злочину) і
- б) злочинне співтовариство (банда, організована група, злочинна організація).

За суб'єктивними ознаками, за стійкістю суб'єктивних зв'язків, стійкістю умислу ст.28 КК розрізняє вчинення злочину різними злочинними групами:

1. вчинення злочину групою осіб;
2. вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою;
3. вчинення злочину організованою групою;
4. вчинення злочину злочинною організацією.

Проста форма співучасті полягає в здійсненні кожним зі спільно діючих осіб дій, що утворюють об'єктивну сторону складу конкретного злочину. У таких випадках кожний зі співучасників виступає як виконавець злочину. При співучасті всі учасники можуть робити дії одно-

часно (наприклад, при здійсненні вбивства в одному випадку усі наносять смертельні рані потерпілому, в іншому – одні тримають жертву, інші – наносять смертельні рані) або послідовно.

Співучасть без попередньої згоди припускає відсутність між учасниками злочину попередньої змови. Воно, як правило, одержує вираження в приєднанні однієї особи до вже початого іншими особами злочинної діяльності. Співучасть з попередньою згодою буде мати місце в тих випадках, коли між всіма учасниками злочину мав місце змова про спільне здійснення злочину до його початку. При цьому між співучасниками такого злочину може мати місце і розподіл ролей. Важливо установити, що всі учасники злочину до моменту його здійснення дали згоду на виконання який-небудь відведеної кожному з них ролі для досягнення спільної злочинної мети.

Складна форма співучасті припускає наявність поряд з виконавцем організатора, пособника або підбурювача (співучасть у вузькому розумінні цього слова). Їх дії можуть бути як обумовлені попередньою змовою, так і не обумовлені їм. Для наявності цієї форми співучасті необхідна свідомість кожним учасником того, що він бере участь у загальній злочинній діяльності.

Розглянемо більш докладно форми співучасті, що передбачені Кримінальним кодексом:

а) *злочин визнається вчиненим групою осіб*, якщо його спільно вчинили декілька (два або більше) виконавців без попередньої змови. У цих випадках діяльність одного виконавця приєднується до діяльності іншого (інших) виконавця вже в процесі вчинення злочину (коли воно вже почалося), але до його закінчення. Змова на вчинення злочину (на доведення його до кінця) має місце не до початку, а вже в ході злочину, коли хоча б один з виконавців почав його вчиняти;

б) *злочин визнається вчиненим за попередньою змовою групою осіб*, коли його спільно вчинили декілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його вчинення. Для цієї форми співучасті необхідна попередня змова співучасників на спільне вчинення злочину. Змова повинна мати місце до початку злочину. Ця змова може відбутися задовго до вчинення злочину, а може відбутися прямо перед злочином, але до замаху на нього. Закон не вимагає для цієї форми співучасті якої-небудь стійкості, досить лише змови;

в) злочин визнається вчиненим організованою групою, якщо в його готуванні або вчиненні брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) злочинів, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи.

Отже, по-перше, для організованої групи потрібна участь хоча б трьох осіб, у той час як для групи, що діє за попередньою змовою, досить двох учасників. Далі, необхідно, щоб учасники такої групи організувалися в стійке об'єднання. Стійкість групи — поняття оціночне і встановлюється кожного разу, виходячи з конкретних обставин справи. Далі, така група припускає певну організаційну діяльність, яка може бути різноманітною: розподіл функцій між учасниками, наявність одного чи навіть декількох організаторів, залучення до групи більшого числа учасників, розроблення плану дій тощо. Саме створення організованої групи являє собою готування до злочину, що планували вчинити її учасники, інколи – утворює самостійний склад злочину, наприклад, який передбачений у ст.392 КК (дії, що дезорганізують роботу виправних установ), створення організованої групи (і активна участь у такій групі), утвореної з метою тероризування засуджених, або нападу на адміністрацію, вважається вже закінченим злочином;

г) злочин визнається вчиненим злочинною організацією, якщо він вчинений стійким ієрархічним об'єднанням декількох осіб (три і більше), члени чи структурні частини якої за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших злочинних груп (ч. 4 ст. 28 КК).

Як видно з тексту цієї статті, злочинна організація — це організована група особливого роду, наділена законом більшим ступенем стійкості, згуртованості і рядом інших ознак. Це насамперед ієрархічне об'єднання учасників, що припускає ієрархію його членів або структурних частин. Ієрархія також може полягати у підпорядкованості членів організації своїм керівникам, підпорядкуванні окремих структурних частин злочинної організації єдиному центру, в обов'язковості рішень, прийнятих організаторами, для всіх інших учасників злочинної організації.

Друга найважливіша ознака злочинної організації — це організованість дій для вчинення тяжких і особливо тяжких злочинів. Злочинна організація може бути створена для керівництва або координації злочинної діяльності інших осіб (це, наприклад, координація дій двох або більше організованих груп) або для функціонування як самої організації, так і інших злочинних груп.

Ще одна важлива ознака виявляється в тому, що саме створення злочинної організації й участь в ній утворюють закінчений злочин, що тягне за собою відповідальність у випадках, прямо передбачених в Особливій частині КК (наприклад, в ст. 255 КК, яка передбачає відповідальність за створення злочинної організації, керівництво нею або участь у ній). Причому саме створення злочинної організації для вчинення одного або кількох тяжких або особливо тяжкого злочинів вважається закінченим злочином.

Питання 3 **Види співучасників**

У ст. 27 КК дається визначення окремих видів співучасників: виконавця, організатора, підбурювача і пособника. В основу такого розподілу покладені об'єктивні критерії – ступінь і характер участі кожного в здійсненні злочину.

Види співучасників.

Виконавцем (співвиконавцем) є особа, яка у співучасті з іншими суб'єктами злочину безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, що відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила злочин, передбачений Кримінальним кодексом.

Організатором є особа, яка організувала вчинення злочину (злочинів) або керувала його (їх) підготовкою чи вчиненням. Організатором також є особа, яка утворила організовану групу чи злочинну організацію або керувала нею, або особа, яка забезпечувала фінансування чи організовувала приховування злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації.

Підбурювачем є особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення злочину.

Пособником є особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину ін-

шими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи збути такі предмети, або іншим чином сприяти приховуванню злочину.

Не є співучастю не обіцяне заздалегідь переховування злочинця, знарядь і засобів вчинення злочину, слідів злочину чи предметів, здобутих злочинним шляхом, або придбання чи збут таких предметів. Особи, які вчинили ці діяння, підлягають кримінальній відповідальності лише у випадках, передбачених статтями 198 та 396 Кримінального кодексу. Не є співучастю обіцяне до закінчення вчинення злочину неповідомлення про достовірно відомий підготовлюваний, вчинюваний злочин. Такі особи підлягають кримінальній відповідальності лише у випадках, коли вчинене ними діяння містить ознаки іншого злочину.

Виконавцем злочину визнається особа, що безпосередньо вчинила злочин. Виконавець – це особа, дії якої містять у собі склад конкретного злочину. Такою особою є той, хто безпосередньо, особисто досягає злочинного результату. Разом з тим виконання злочину буде і тоді, коли особа досягло злочинного наслідку не власноручно, а шляхом використання іншої особи, що у силу свого малолітства, розумової відсталості й інших причин не могло розуміти характер і значення чинених їм дій.

Посереднє виконання буде й у тому випадку, коли злочинні дії вчинені в результаті фізичного або психічного насильства, що обумовило стан крайньої необхідності, наприклад, унаслідок погрози заподіяти особі смерть, якщо воно негайно не зробить крадіжку. У такому випадку особа, що застосовує насильство, підлягає відповідальності як виконавець за посереднє здійснення крадіжки. Особа ж, що фактично вчинила крадіжку, кримінальної відповідальності не підлягає, оскільки вона діяла в умовах крайньої необхідності.

Організатором є особа, що не тільки збуджує в інших осіб бажання вчинити злочин, але і поєднує їх, розробляє план здійснення злочинних дій, розподіляє ролі між учасниками злочину або здійснює безпосереднє керівництво здійсненням злочину як ватажок, розпорядник діяльності, спрямованої на досягнення злочинного результату.

Підбурювачем вважається особа, що схилила кого-небудь до здійснення злочину. Діяльність цього співучасника характеризується тим, що він збуджує в іншій особі чи рішучість зміцнює в ньому уже існуючий намір учинити злочин. Підбурювання до здійснення злочину можливо шляхом домовленостей, обіцянок, погроз, підкупу тощо. Ре-

зультатом підбурювання є виконання підбурюваним того злочину, до здійснення якого його схилив підбурювач. Підбурювання буде мати місце також тоді, коли особа схилила кого-небудь до пособництва, тобто до сприяння виконавцю.

Не буде підбурювання тоді, коли підбурюваний відмовився від здійснення злочину, хоча спочатку він і дав згоду на це. У даному випадку дії особи, що підбурювали до здійснення злочину, повинні кваліфікуватися як готування до здійснення злочину (так називане невдаде підбурювання).

Підбурювання припускає активну діяльність. Однак підбурювач не приймає особистої участі в здійсненні злочину, що відрізняє його від виконавця. Із суб'єктивної сторони діяльність підбурювача характеризується прямим наміром. Мета і мотиви дій підбурювача і пособника можуть не збігатися з метою і мотивами виконавця. Однак ця обставина не впливає на кваліфікацію їхніх дій.

Від підбурювання, що є співучастю в здійсненні конкретного злочину, варто відрізнити деякі види злочинів, що мають форму підбурювання, наприклад, пропаганда війни. У цих випадках підбурювання тягне відповідальність як за самостійний злочин, оскільки дії винного спрямовані на відмінювання невизначеної кількості осіб до здійснення тих чи інших суспільно небезпечних дій. Підбурювання ж як форма співучасті має своєю метою схилити визначену особу (осіб) до здійснення конкретного злочину.

Пособництво може виявлятися по-різному. Ст. 27 КК передбачає такі форми пособництва: дача порад, вказівок, надання коштів для здійснення злочину, усунення перешкод до його здійснення. Пособництвом є також обіцянка до або в процесі здійснення злочину сховати злочинця, кошти і знаряддя здійснення злочину, сліди злочину, а також предмети, добуті злочинним шляхом. Заздалегідь обіцяне приховування, як і будь-який інший вид співучасті, впливає на здійснення виконавцем злочину і знаходиться в причинному зв'язку з діями останнього.

Пособник, як і підбурювач, не приймає особистої участі в здійсненні злочину. Пособництво може виявлятися в активних діях (наприклад, у передачі зброї виконавцю злочину), а також у бездіяльності, коли особа навмисно не виконує покладеної на нього спеціального обов'язку по запобіганню злочину. Співучасть у формі пособництва припускає, що пособник знає про злочинні наміри виконавця і допомагає йому в їхньому здійсненні.

Питання 4

Відповідальність співучасників

Виконавець (співвиконавець) підлягає кримінальній відповідальності за статтею Особливої частини Кримінального кодексу, яка передбачає вчинений ним злочин.

Організатор, підбурювач та пособник підлягають кримінальній відповідальності за відповідною частиною статті 27 і тією статтею (частиною статті) Особливої частини Кримінального кодексу, яка передбачає злочин, вчинений виконавцем. Ознаки, що характеризують особу окремого співучасника злочину, ставляться в вину лише цьому співучасникові. Інші обставини, що обтяжують відповідальність і передбачені у статтях Особливої частини Кримінального кодексу, як ознаки злочину, що впливають на кваліфікацію дій виконавця, ставляться в вину лише співучаснику, який усвідомлював ці обставини. У разі вчинення виконавцем незакінченого злочину інші співучасники підлягають кримінальній відповідальності за співучасть у незакінченому злочині. Співучасники не підлягають кримінальній відповідальності за діяння, вчинене виконавцем, якщо воно не охоплювалося їхнім умислом.

Організатор організованої групи чи злочинної організації підлягає кримінальній відповідальності за всі злочини, вчинені організованою групою чи злочинною організацією, якщо вони охоплювалися його умислом. Інші учасники організованої групи чи злочинної організації підлягають кримінальній відповідальності за злочини, у підготовці або вчиненні яких вони брали участь, незалежно від тієї ролі, яку виконував у злочині кожен із них.

У разі добровільної відмови від вчинення злочину виконавець (співвиконавець) не підлягає кримінальній відповідальності за наявності умов, передбачених статтею 17 Кримінального кодексу. У цьому випадку інші співучасники підлягають кримінальній відповідальності за готування до того злочину, або замах на той злочин, від вчинення якого добровільно відмовився виконавець.

Не підлягають кримінальній відповідальності при добровільній відмові організатор, підбурювач чи пособник, якщо вони відвернули вчинення злочину або своєчасно повідомили відповідні органи державної влади про злочин, що готується або вчиняється. Добровільною

відмовою пособника є також ненадання ним засобів чи знарядь вчинення злочину, або не усунення перешкод вчиненню злочину. У разі добровільної відмови будь-кого із співучасників виконавець підлягає кримінальній відповідальності за готування до злочину або за замах на злочин, залежно від того, на якій із цих стадій його діяння було припинено.

Суд, призначаючи покарання співучасникам, повинний обов'язково враховувати характер і ступінь участі особи в злочині. Характер участі – це та роль, що виконував співучасник у злочині (ким він був – чи співвиконавцем підбурювачем, чи не з'єднував він в одній особі кілька ролей і т.п.). Ступінь участі – це ступінь інтенсивності, виразності тієї чи іншої ролі при здійсненні злочину. Інтенсивність тієї чи іншої ролі може бути різного ступеню і цю обставина повинен враховувати суд, визначаючи конкретну міру покарання співучаснику. Так, можна бути активним пособником, а можна сприяти здійсненню злочину під впливом погроз, шантажу, примусу. Таким чином, ступінь участі цих пособників у злочині різний, що і повинен враховувати суд.

Спеціальні питання відповідальності за співучасть.

Крім розглянутих загальних виникає і цілий ряд так званих спеціальних питань відповідальності за співучасть. Розглянемо наступні з них:

- 1) посереднє виновництво;
- 2) співучасть у злочинах зі спеціальним суб'єктом;
- 3) провокація злочину;
- 4) ексцес виконавця;
- 5) безнаслідкова співучасть;
- 6) невдале підбурювання чи пособництво;
- 7) добровільна відмова співучасників.

Посереднє виновництво (посереднє заподіяння або посереднє виконання) має місце там, де в якості фактичного (так сказати, фізичного) виконавця злочину виступає особа, яка не підлягає карної відповідальності внаслідок неосудності, недосягнення віку карної відповідальності (наприклад, доросла особа залучає до здійснення крадіжок майна малолітніх підлітків).

Співучасть у злочинах зі спеціальним суб'єктом. Як вирішувати питання про співучасть у таких злочинах осіб, що не володіють озна-

ками спеціального суб'єкта та чи можуть ці особи відповідати за ті злочини, суб'єкт здійснення яких є спеціальним? У Загальній частині КК ця ситуація не вирішена, вона передбачена стосовно до військових злочинів. Так, у ч. 3 ст. 401 КК указується, що співучасть у військових злочинах осіб, не згаданих у дійсній статті (тобто не військовослужбовців), підлягають відповідальності по відповідних статтях дійсного розділу, тобто розділу Особливої частини КК про військові злочини.

Теорія і практика поширюють це положення і на інші злочини зі спеціальним суб'єктом, вважаючи, що особи, що не є спеціальними суб'єктами, можуть виступати як співучасників злочинів з таким суб'єктом. Виконавцем цих злочинів може бути тільки спеціальний суб'єкт. А організатором, підбурювачем, пособником можуть бути й інші особи, не наділені ознаками спеціального суб'єкта. Іноді об'єктивна сторона злочинів із спеціальним суб'єктом описується в законі (диспозиції) таким чином, що вона не виключає як співвиконавців (субсидіарних суб'єктів) і осіб, що не є спеціальними суб'єктами.

Провокацією злочину визнається ситуація, коли особа підбурює виконавця чи інших співучасників на здійснення злочину з метою його наступного викриття.

Провокація злочину розглядається як співучасть у тому злочині, що спровокований, оскільки розходження в мотивах у провокатора і інших співучасників не має значення для залучення їх до відповідальності.

Ексцес виконавця має місце там, де виконавцем зроблені такі злочинні дії, що не охоплювалися ні прямим, ні непрямим наміром інших співучасників. Їм зроблені дії, що виходять за межі угоди, що відбулася між ними. Таким чином, ексцес виконавця має місце там, де інші співучасники не передбачали, не бажали і не допускали здійснення тих злочинних дій, що учинив виконавець. Співучасники при ексцесі виконавця за ексцес відповідальності не несуть (оскільки цей злочин не охоплювався їхнім наміром). Вони відповідають лише в межах угоди, що відбулася між ними, тобто за той злочин, що ними спільно був задуманий.

Безнаслідкова співучасть має місце там, де виконавцю не удалося вчинити закінчений злочин і він зробив лише готування чи замах, на стадії яких його злочинна діяльність була припинена (перервана). У таких ситуаціях виконавець несе відповідальність за готування до злочину чи замах на злочин. Інші ж співучасники відповідають за співучасть у готуванні до злочину чи за співучасть у замаху на злочин, у

залежності від того, на який з цих стадій була пересічена (перервана) злочинна діяльність виконавця.

Невдале підбурювання або пособництво міститься там, де можливий (передбачуваний, потенційний) виконавець відкидає пропозицію вчинити злочин (брати участь у здійсненні злочину), що може виходити від підбурювача, пособника чи навіть організатора. У таких випадках відсутня угода, що є обов'язковою ознакою співучасті, немає тут і згоди на спільне здійснення злочину, воно не відбулося, тому що пропозиція брати участь у злочині не була прийнята (була відкинута) виконавцем. У силу цього тут не може бути і мови про співучасть. Тому відповідальність за правилами про співучасть у даному випадку виключається, ст. 27 КК застосована бути не може. Але як же зважається в цих випадках питання про відповідальність? У таких ситуаціях потенційний (передбачуваний) виконавець кримінальної відповідальності не несе, а інші співучасники відповідають за готування до злочину, що вони думали зробити, тобто по ч. 1 ст. 14 КК і відповідній статті Особливої частини КК, оскільки їх діяльність по підбурюванню співучасників є не що інше, як створення умов для здійснення злочину.

При *добровільній відмові співучасників* злочин не повинний бути доведений до кінця при усвідомленні винним фактичної можливості завершити злочин, закінчити його. Цей випадок передбачений ст. 31 КК. Однак при співучасті діє не одна, а декілька осіб, причому їх дії опосередковані свідомим поведінням виконавця злочину.

Питання 5

Причетність до злочину

Причетність до злочину – це така злочинна діяльність, що хоча і зв'язана зі здійсненням злочину, але не є співучастю в ньому.

Не є співучастю не обіцяне заздалегідь переховування злочинця, знярядь і засобів вчинення злочину, слідів злочину чи предметів, здобутих злочинним шляхом, або придбання чи збут таких предметів. Особи, які вчинили ці діяння, підлягають кримінальній відповідальності лише у випадках, передбачених статтями 198 та 396 Кримінального кодексу. Не є співучастю обіцяне до закінчення вчинення злочину неповідомлення про достовірно відомий підготовлюваний, вчинюваний злочин. Такі особи підлягають кримінальній відповідальності лише у випадках, коли вчинене ними діяння містить ознаки іншого злочину.

Теорія і практика кримінального права виділяють ще й інші види причетності до злочину, тому всього розглянемо такі:

- заздалегідь не обіцяне приховування злочину;
- заздалегідь не обіцяне придбання чи збут майна, добутого злочинним шляхом;
- недонесення про злочин;
- потурання злочину.

Таким чином, причетність до злочину – це, власне кажучи, діяльність, що зв'язана зі злочином, але законом вона співучастю не вважається.

Приховування злочину – це активна діяльність особи по приховуванню злочинця, коштів і знарядь здійснення злочину, його чи слідів предметів, добутих злочинним шляхом. Причому мова йде тільки про заздалегідь обіцяне приховування. Такий приховувач несе відповідальність по ст. 396 КК. Якщо ж таке приховування було обіцяно до чи початку в процесі здійснення злочину, але до його закінчення, то воно, як ми вже знаємо, розглядається як співучасть у злочині у виді пособництва.

Недонесення полягає в неповідомленні особою органам влади про вірогідно відомому що готується чи вже зробленому злочині. Недонесення, на відміну від приховування – діяльність пасивна (так називана чиста бездіяльність). Оскільки приховування в якості одного зі своїх елементів містить у собі і недонесення про той злочин, що укривається, воно (приховування) поглинає собою недонесення й особа у таких випадках відповідає лише за приховування злочину.

Приховування тягне кримінальну відповідальність лише у випадках, коли заподіяний тяжкий або особливо тяжкий злочин. Приховування можливо тільки у відношенні конкретного злочину, характер якого відомий приховувачу. Особа повинна достовірно знати, що зроблено конкретний злочин і який саме.

Особа за недонесення про злочин несе кримінальну відповідальність лише у випадках, коли недонесення містить ознаки іншого злочину. Незалежно від того, було недонесення заздалегідь обіцяним чи не було, воно розглядається не в рамках співучасті, а як самостійне явище – причетність до злочину.

Потурання полягає в тому, що особа, що зобов'язана була і могла перешкодити здійсненню злочину, такому злочину не перешкоджає

і тому воно відбувається. У Загальній частині КК не встановлена відповідальність за потурання.

Питання про відповідальність за потурання вирішується таким чином:

1) якщо воно було заздалегідь обіцяне, то стає пособництвом, тому що таке потурання є не що інше, як усунення перешкод до здійснення злочину;

2) заздалегідь же не обіцяне потурання утворює собою у випадках, передбачених Особливою частиною КК, службовий злочин (зловживання службовим становищем – ст. 364 КК, службова недбалість – ст. 367 КК).

Таким чином, із закону випливає, що наявність заздалегідь даної обіцянки чи його відсутність дозволяє дати різну юридичну оцінку приховуванню і потуранню. Що ж стосується недонесення про злочин, те незалежно від того, було чи не було воно заздалегідь обіцяним, воно не може утворювати собою співучасть у злочині і завжди розглядається лише як діяльність причетна.

Завдання для самоконтролю:

1. Дайте поняття співучасті.
2. Назвіть об'єктивні та суб'єктивні ознаки співучасті.
3. Вкажіть, яким чином оцінюються мотив і ціль співучасників при кваліфікації злочину.
4. Опишіть форми співучасті.
5. Дайте загальну характеристику видам співучасників.
6. Укажіть особливості відповідальності співучасників.
7. Розкрийте зміст понять: "посереднє винувництво", "співучасть у злочинах зі спеціальним суб'єктом", "провокація злочину", "ексцес виконавця", "безнаслідкова співучасть", "невдале підбурювання чи пособництво", "добровільна відмова співучасників".
8. Поясніть, в чому полягає приховування злочину, в чому – потурання, а в чому – недонесення.
9. Визначте особливості кримінальної відповідальності за причетність до злочину.

МОДУЛЬ 12

ЗА ТЕМОЮ

“МНОЖИННІСТЬ ЗЛОЧИНІВ”

Теоретичний мінімум з питань:

1. Поняття одиначного злочину та множинності злочинів.
2. Повторність злочинів.
3. Сукупність злочинів.
4. Рецидив злочинів.

Питання I

Поняття одиначного злочину та множинності злочинів

Одиначний злочин передбачений кримінальним законом як одиначний самостійний склад злочину. Множинність злочинів (повторність, сукупність та рецидив) припускають вчинення особою або групою осіб двох або більше окремих самостійних злочинів.

В якості конструктивних ознак окремих складів злочинів виступають різноманітні види повторності:

а) повторність в широкому розумінні слова (повторність провини, правопорушення, злочину незалежно від того, чи притягався винний до відповідальності за їхнє скоєння або ні);

б) видова повторність правопорушення (неодноразовість, систематичність, промисел);

в) адміністративна або інша преюдиція (обов'язковість притягнення до відповідальності за аналогічні правопорушення, які тягнуть кримінальну відповідальність).

Повторність в однакових випадках встановлюється законодавцем в якості необхідної умови кримінальної відповідальності за дії одиначний факт якої не представляє великої суспільної небезпеки.

Одиначний злочин – це одне з декількох діянь, що вчинене до того як винний був притягнений до кримінальної відповідальності, яке

характеризується внутрішнім зв'язком і яке містить ознаки одного складу злочину. Одиничний злочин – складовий елемент множинності злочинів. Одиничні злочини бувають прості, складні, продовжувані та триваючі.

Простим одиничним злочином називають такі злочини, які кваліфікуються за однією статтею Особливої частини КК. В таких випадках одному діянню відповідає один наслідок або декілька наслідків, якщо вони передбачені диспозицією однієї статті. Інколи диспозиція описує об'єктивну сторону злочину переліком альтернативних дій і тоді для складу злочину достатньо вчинення хоча б однієї (наприклад, ст.204 КК "Незаконне виготовлення, вироблення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів").

Складний злочин утворюється двома взаємозв'язаними діями, кожне з яких за чинним законодавством можна розглядати як самостійний злочин. Такі діяння об'єднуються законодавцем в один злочин, який тягне як правило, підвищену небезпеку лише в тих випадках, коли вони складають один взаємозв'язаний комплекс, що отримав в практиці порівняно широке розповсюдження. Прикладом складеного злочину може бути розбій (ст.187 КК) – злочин немов би складається з двох посягань, одне з яких направлене проти особистості, а інше проти – власності.

Продовжуваним називається такий злочин, який складається з ряду тотожних злочинів, що охоплюються єдиним умислом і спрямовані до загальної мети. Таким чином, не зважаючи на кількість епізодів, триваючий злочин є одиничним, а тому кваліфікується за однією статтею (частиною статті КК). За загальним правилом продовжуваний злочин розпочинається вчиненням першого з тотожних діянь і вважається закінченим з моменту скоєння останнього з задуманих винним епізодів, тобто досягнення мети, якої прагнув винний.

Триваючим називають такий злочин, який почався з якогось суспільно-небезпечного діяння або бездіяльності, здійснюється після цього безупинно в формі бездіяльності на протязі деякого, інколи досить тривалого часу. Триваючий злочин – це діяння, пов'язане з наступним тривалим невиконанням обов'язків покладених на винного законом в силу скоєння їм безперервного протиправного акту. Триваючий злочин – одиничний, і тому він кваліфікується за однією статтею КК.

Під **множинністю** злочинів необхідно розуміти скоєння су-б'єктом одного або декількох діянь, які складаються з двох або більш самостійних злочинів.

Множинності злочинів притаманні наступні ознаки:

а) кожен зі злочинів, що входить в множинність, повинен бути самостійним злочином, а не адміністративним, дисциплінарним або іншим деліктом;

б) вчинки, що складають множинність, повинні мати ознаки двох або більш самостійних складів злочину (множинність утворюють та-кож випадки приготування, замаху і співучасті в злочині);

в) кожне з діянь, які утворюють множинність, повинно тягти за собою кримінально-правові наслідки в виді можливості притягання до кримінальної відповідальності або їх слід враховувати при призначенні покарання.

Кримінальним законом передбачені такі **види множинності**: повторність, сукупність та рецидив злочинів.

Повторність злочинів в широкому розумінні (кримінологічному) – це скоєння тотожних, однорідних або різнорідних злочинів в другий, третій раз і більше незалежно від того була особа засуджена за попередні злочини або ні. Покарання винного в повторному скоєні злочину встановлюється в рамках санкції статті КК. Кримінологічна повторність – загальне поняття, а рецидив, повторність, реальна сукупність – його окремі випадки. Всі розглянуті форми множинності можуть бути утворені різнорідними, однорідними або тотожними злочинами.

Різнорідними треба вважати злочини, які розрізняються між собою по всім (окрім суб'єкту) юридичним ознакам (наприклад крадіжка, хуліганство).

Однорідними признаються злочини, які мають тотожні або схожі безпосередні об'єкти, характеризуються однією формою вини, але розрізняються по засобу скоєння злочину, тобто, по об'єктивній стороні (наприклад крадіжка, розбій).

Тотожними називаються злочинні діяння, які співпадають за всіма юридичними ознаками (об'єкту, об'єктивної і суб'єктивної сторони, суб'єкту) в рамках простого складу. Наприклад тотожні всі крадіжки чужого майна незважаючи на те, що одні з них підпадають під ознаки основного складу злочину, а інші, скоєні з проникненням у житло, інше приміщення чи сховище – під ознаки кваліфікованого скла-

ду. Засіб скоєння крадіжок в обох випадках тотожний (таємне викрадення чужого майна).

Повторність в кримінально-правовому розумінні (ст. 32 КК) – це вчинення двох або більше злочинів, передбачених тією самою статтею або частиною статті Особливої частини Кримінального Кодексу. Вчинення двох або більше злочинів, передбачених різними статтями Кримінального Кодексу, визнається повторним лише у випадках, прямо передбачених в Особливій частині Кримінального Кодексу.

В кримінальному праві норми, які регулюють відповідальність і покарання за повторні і рецидивні злочини, об'єднуються і аналізуються як самостійний кримінально-правовий інститут – множинність злочинів. У ст. 35 КК вказані правові наслідки множинності злочинів. Так, повторність, сукупність та рецидив злочинів враховуються при кваліфікації злочинів і призначенні покарання, при вирішенні питання про можливість звільнення від кримінальної відповідальності і покарання.

Всі злочини, що складають сукупність, підлягають самостійній кваліфікації, а наявність повторності або рецидиву визначаються як обставини, що обтяжують покарання.

Питання 2 Повторність злочинів

Кримінальний закон (ст. 32 КК України) встановлює, що **повторністю злочинів** визнається вчинення двох або більше злочинів, передбачених тією самою статтею або частиною статті Особливої частини Кримінального Кодексу. Повторність відсутня при вчиненні продовжаного злочину, який складається з двох або більше тотожних діянь, об'єднаних єдиним злочинним наміром. Вчинення двох або більше злочинів, передбачених різними статтями Кримінального Кодексу, визнається повторним лише у випадках, передбачених в Особливій частині Кримінального Кодексу. Повторність відсутня, якщо за раніше вчинений злочин особу було звільнено від кримінальної відповідальності за підставами, встановленими законом, або якщо судимість за цей злочин було погашено або знято.

Повторність злочинів припускає такі випадки, коли одна і та ж особа вчинила два і більше злочинів — незалежно від того, була вона

засуджена чи ні. Дане поняття досить часто зустрічається в статтях Особливої частини КК.

Якщо ж вчинені два і більше однорідних злочини, то в випадках, спеціально зазначених нормами Особливої частини, вони утворюють змішану повторність, що завжди кваліфікується по двом і більше статтям КК. Так, скоєння крадіжки чужого майна в випадках, прямо передбачених нормами кримінального законодавства утворить кваліфіковані склади злочинів. Наприклад, крадіжка чужого майна шляхом крадіжки, грабежу, шахрайства, привласнення або розтрати або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст.ст. 185-191 КК), тягнуть за собою кримінальну відповідальність як за повторне, якщо вони вчинені після крадіжки чужого майна, грабежу чи шахрайства (ст. ст. 185, 186, 190 КК), розбою (ст. 187 КК), крадіжки вогнепальної зброї, бойових припасів, або вибухових речовин (ст. 262 КК), крадіжки наркотичних засобів (ст. 308 КК) або після бандитизму (ст. 257 КК).

Не утворюють повторності тривалі і продовжувані злочини.

Злочини вважаються повторними за наявності декількох обов'язкових умов:

а) особа яка вчинила два і більше самостійних злочини, які не відносяться до продовжуваних або тривалих;

б) злочини, що входять в поняття повторності, вчиняються в межах давнини строків;

в) судимість, що передує не впливає на визнання слідуючого діяння повторним, якщо вона погашена чи знята у встановленому законом порядку,

г) злочин не вважається повторним, якщо за раніше скоєний злочин особа звільнена від кримінальної відповідальності.

Повторність по чинному законодавству має двояке юридичне значення. По-перше, вона може виступати, як кваліфікуюча ознака складу, так, наприклад, ч. 2 ст. 152 КК встановлює відповідальність за згвалтування, скоєне особою, яка раніше вчинила такий злочин. І по-друге, вона може бути обставиною, що обтяжує відповідальність. Так, п. 1 ч.1 ст. 67 КК (обставини, які обтяжують покарання) в якості такої обставини розглядає скоєння злочину особою, яка раніше вчинила такий злочин. В теорії кримінального права такий вид повторності отримав назву загальної повторності.

Під *загальною повторністю* розуміється скоєння в різний час двох і більш будь-яких злочинів. При цьому необхідно враховувати, щоб по першому з скоєних злочинів не минули терміни давності притягнення до кримінальної відповідальності або не була знята і не погашена судимість. При кваліфікації злочинів загальна повторність не враховується.

Під *спеціальною повторністю* розуміється скоєння в різний час двох подібних злочинів або однорідних злочинів. При цьому скоєння двох подібних злочинів утворить чисту повторність, що кваліфікується по одній статті Особливої частини КК.

Неодноразовість скоєння злочинів – це вид повторності, в якому передбачається скоєння злочинних вчинків два і більше разів. Неодноразовість прямо передбачена в ряді норм Особливої частини КК в якості кваліфікуючих ознак.

Систематичність скоєння злочинів – також вид повторності, який передбачає скоєння злочинних діянь 3 і більше разів. Як і неодноразовість, систематичність утворить скоєння тільки подібних злочинів. Систематичність, як кваліфікуюча ознака, вказана в нормах Особливої частини КК, що встановлює відповідальність за умисні тяжкі ушкодження (ч. 2 ст. 121 КК), незаконне зайняття рибним, звіриним, або іншим водним добувним промислом (ч. 2 ст. 249 КК). Скоєння злочину в виді промислу характерно для деяких злочинів в випадках, прямо означених в законі.

Неодноразовість скоєння злочинів припускає скоєння декількох тотожних злочинних діянь, ані за одне з яких винний не був засуджений. В ряді статей Особливої частини КК в якості кваліфікуючої ознаки вказується на неодноразовість скоєння злочину. З кількісної сторони для неодноразовості вимагається скоєння злочину не менше двох разів.

Питання 3 Сукупність злочинів

Сукупність злочинів є одним з видів множинності злочинів. Поняття сукупності можна визначити зі змісту ст.33 КК України: **сукупністю злочинів** визнається вчинення особою двох або більше злочинів, передбачених різними статтями або різними частинами однієї статті Особливої частини КК, за жоден з яких її не було засуджено.

При цьому не враховуються злочини, за які особу було звільнено від кримінальної відповідальності за підставами, встановленими законом. При сукупності злочинів кожен з них підлягає кваліфікації за відповідною статтею або частиною статті Особливої частини КК.

Сукупність має такі ознаки:

- а) скоєне суб'єктом не охоплюється одним складом злочину;
- б) суб'єктом скоєно два чи більше злочини, але якщо він не був засуджений ані по одному з них;
- в) існує можливість кримінальної відповідальності за кожний злочин, що складає сукупність. Якщо в відношенні хоча б одного злочину скінчився терміни давності притягнення до кримінальної відповідальності або в силу акту амністії винна особа не підлягає кримінальній відповідальності, сукупність злочинів виключається.

Кримінальний закон не передбачає видів сукупності. Однак теорія кримінального права і практика розрізняють два види сукупності: ідеальну і реальну.

Ідеальна сукупність має місце в тих випадках, коли особа однією дією виконує два і більш самостійних складу злочину. Ідеальною сукупністю може бути поєднання умисного і необережного злочинів.

Під *реальною сукупністю* розуміється скоєння суб'єктом декількох різних діянь, кожне з яких утворить склад злочину і скоєних через певний проміжок часу. В правозастосовній практиці випадки реальної сукупності зустрічаються значно частіше, ніж ідеальної. При реальній сукупності скоєння особою діяння в окремих випадках (при тотожних злочинах) можуть утворювати повторність.

При декількох злочинах, що утворюють реальну сукупність по загальному правилу, кожний злочин кваліфікується по самостійній статті або її частини. Якщо ж в відповідності з вказівками закону вони утворюють повторність, то кваліфікація проводиться по одній статтю, в якій повторність названа в якості кваліфікуючих ознак. Правильна кваліфікація множинності злочинів, які утворюють ідеальну і реальну сукупність і чітко відокремлення з тими видами множинності, що утворюють повторність, має важливе значення для винесення вироку правильного застосування закону. Передусім розглядаючи обставини скоєння злочину або встановивши на основі аналізу фактичних обставин, що особою вчинене два злочину, необхідно з'ясувати, – в одному або в декількох складах злочинів містяться їхні ознаки. Коли один склад, що охоплює скоєне особою діяння, ознаки повторності не міс-

тять, має місце множинність – сукупність злочинів – і діяння підлягає кваліфікації по двом статтям або частинам статті Кримінального кодексу.

Розглядаючи поняття сукупності злочинів, необхідно розрізнати сукупність злочинів від так званої конкуренції норм. Конкуренція норм полягає в тому, що одне і теж діяння охоплюється ознаками декількох статей Особливої частини Кримінального Кодексу, причому одна з них носить більш загальний характер, а інша передбачає спеціально дані випадки як становлячи порівняно більшу і меншу суспільну небезпеку. При цьому дія кваліфікації злочинів повинна застосовуватися не загальна, а спеціальна норма.

Підвищена суспільна небезпека ідеальної сукупності злочинів визначається тим, що одне діяння призводить до настання декількох різноманітних злочинних наслідків, що не охоплюються однієї статтею Особливої частини КК. На відмінність від цього підвищена суспільна небезпека множинності злочинів визначається в першу чергу тим, що винний різноманітними самостійними діями вчиняє два або більш злочинів.

Питання 4 **Рецидив злочинів**

Наступним розглядуваним видом множинності є рецидив злочинів. В широкому сенсі під рецидивом розуміється будь-яке повторне або неодноразове скоєння злочину. Такий рецидив називається фактичним або кримінологічним і співпадає з повторністю. В кримінальному праві розглядається так званий легальний рецидив, під яким розуміється скоєння нового злочину після засудження за попередній. Легальний рецидив поділяється на загальний та спеціальний.

Поняття рецидив (від латинського слова – рецидиво – що вертається) охоплює випадки, коли особа вчиняє злочин після засудження за раніше скоєний злочин. Рецидиву властиві всі ознаки повторності, оскільки рецидив являє собою повторність. Відзнакою рецидиву від повторності є те, що особа повинна бути засуджена за вчинений раніше злочин. Слід відзначити, що рецидив злочинів має місце там, де особа маючи непогашену і не зняту у встановленому законом порядку судимість знов вчиняє злочин. Якщо ж судимість за раніше вчинений злочин погашена або знята, рецидив злочинів виключається.

Отже, згідно до ст. 34 КК України “**Рецидивом злочинів** визнається вчинення нового умисного злочину особою, яка має судимість за умисний злочин”.

Рецидиви в теорії кримінального права класифіковано за такими ознаками:

1) *За характером злочинів, що вчиняються суб'єктом:*

а) загальний рецидив – такий рецидив злочинів в який входять різнорідні злочини, тобто коли злочинець засуджувався за різноманітні злочини, наприклад по ст. 296 КК (хуліганство) і 201 КК (контрабанда) і ін.

б) спеціальним називається рецидив злочинів, в який входять то-тожні і однорідні злочини. Наприклад, особа, раніше судима за розбій, вчиняє крадіжку.

2) *за кількістю судимостей:*

а) простий рецидив – особа має дві судимості;

б) складний рецидив – це рецидив злочинів, при якому особа має три і більш судимості, як за тотожні, так і за різні злочини.

3) *за ступенем суспільної небезпеки:*

а) пенітенціарний рецидив – особа вчинила новий злочин в місця позбавлення волі;

б) рецидив тяжких і особливо тяжких злочинів.

Класифікація рецидиву злочинів на певні види дозволяє виявити якісні особливості їхньої суспільної небезпеки і на цій основі здійснювати індивідуалізацію кримінальної відповідальності і покарання злочинців. Якщо рецидив передбачений у диспозиції статті Особливої частини як кваліфікуюча ознака, він враховується під час кваліфікації злочину, якщо така вказівка в диспозиції відсутня, рецидив виступає як обставина, що обтяжує покарання.

Завдання для самоконтролю:

1. Дайте поняття множинності злочинів.
2. Перелічте ознаки множинності.
3. Назвіть види повторності.
4. Укажіть особливості повторності злочинів в широкому (кримінологічному) розумінні.

5. Дайте поняття повторності за кримінальним законом України.
6. Вкажіть випадки, коли повторність злочинів відсутня.
7. Розкажіть про юридичне значення повторності.
8. Порівняйте поняття: "неодноразовість скоєння злочинів" та систематичність скоєння злочинів".
9. Поясніть, які злочини називають одиничними.
10. Розкрийте зміст понять: "різномірні злочини", "однорідні злочини", "тотожні злочинні діяння".
11. Опишіть види одиничних злочинів.
12. Вкажіть, чим відрізняються продовжувані злочини від триваючих.
13. Дайте поняття сукупності злочинів.
14. Назвіть ознаки сукупності злочинів.
15. Дайте загальну характеристику ідеальної та реальної сукупностей злочинів.
16. Порівняйте сукупність злочинів із конкуренцією норм.
17. Дайте поняття рецидиву злочинів.
18. Перелічте ознаки класифікації рецидивів.

МОДУЛЬ 13

ЗА ТЕМОЮ

“ПОНЯТТЯ, МЕТА, СИСТЕМА І ВИДИ ПОКАРАННЯ”

Теоретичний мінімум з питань:

1. Поняття, ознаки та мета покарання.
2. Відмінність покарання від інших заходів державного примусу і суспільного впливу.
3. Види та система покарань.
4. Поняття ефективності покарання і умови її підвищення.

Питання 1

Поняття, ознаки та мета покарання

Покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність.

Покарання як кримінально-правовий інститут є засобом захисту найбільш цінних суспільних благ від злочинних посягань. Кримінальне покарання є мірою найбільш суворого державного примусу, воно застосовується: лише судом (ст. 62 Конституції, ч. 2 ст. 2 КК), лише в разі вчинення особою передбаченого законом суспільне небезпечного діяння, з метою виправлення і перевиховання засудженого, а також з

метою запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Сутністю покарання є позбавлення засудженого певних благ — волі, майна та примушування його до деяких дій чи втрат, у чому й полягає кара за вчинений злочин. Покарання істотно відрізняється від інших мір державного примусу — воно завжди є персоналізованим, особистим і тягне за собою правові наслідки та судимість.

Вирішуючи питання про вид і розмір покарання в кожному конкретному випадку суд повинен визначити ступінь суспільної небезпечності вчиненого злочину, виходячи із сукупності всіх обставин вчинення злочину — форми вини, мотивів, способу, обстановки і стадії вчинення злочину, тяжкості наслідків, ступеня участі кожного із співучасників у вчиненні злочину і т. ін.

Ознаки покарання:

- 1) покарання є захід державного примусу, що застосовується до осіб, які вчинили злочинне посягання (соціальний зміст покарання);
- 2) особа не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (ст. 2 КК). Отже, застосування покарання є одним із завершальних етапів кримінальної відповідальності. Це логічний юридичний наслідок злочину;
- 3) публічний характер покарання – воно може бути застосовано від імені держави і лише за вироком суду (ч. 2 ст. 2 КК);
- 4) покарання полягає в обмеженні прав і свобод засудженого – в цьому проявляється така його властивість, як кара;
- 5) в покаранні знаходить відображення негативна оцінка як вчиненого злочину так і самого злочинця, що закріплюється обвинувальним вироком;
- 6) полягає в особистому характері. Це означає, що призначення покарання та його виконання можливе лише стосовно самого винного і не поширюється на інших осіб;
- 7) покарання тягне за собою судимість.

Сучасний кримінальний закон виходить із змішаних теорій мети покарання, тому, що називає **метою покарання**:

- 1) кару, як відплату за вчинене;

- 2) виправлення та ресоціалізація засудженого;
- 3) попередження вчинення нових злочинів самим засудженим (спеціальна превенція);
- 4) попередження вчинення злочинів з боку інших осіб (загальна превенція).

Розглянемо, що це означає.

Кара. Застосовуючі покарання, суд має на меті покарати винного, що необхідно і для захисту суспільства, і для задоволення почуття обурення і справедливості потерпілого і суспільства в цілому. Але мета кари досягається не тільки виконанням покарання. Забезпечення цієї мети починається з моменту призначення судом конкретної міри покарання. Самий факт призначення покарання – це істотний прояв його карального впливу, і у деяких випадках справляє більш значний вплив на засудженого, ніж безпосереднє його виконання (наприклад, стягнення штрафу), тому що саме призначення покарання спричиняє моральні страждання, а для потерпілого вже на цьому етапі певною мірою забезпечуються задоволення почуття справедливості.

Виправлення – процес позитивних змін, які відбуваються в особистості засудженого та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки. Виправлення полягає в тому, щоб шляхом активного примусового впливу на свідомість засудженого внести корективи в його соціально-психологічні властивості, нейтралізувати негативні, криміногенні настанови, змусити додержуватися положень кримінального закону. Це так зване, юридичне виправлення. Досягнення мети виправлення забезпечуються самим призначенням покарання, режимом його відбування, залученням до праці, організацією навчання професією, переконанням та іншими заходами.

Ресоціалізація – свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві.

Попередження злочинної поведінки полягає в такому впливі на засудженого, що позбавляє його можливості знову вчинити злочин, або вчиняти злочин іншими особами. Мета загального попередження забезпечуються прийняттям та оприлюдненням законів, санкції яких

попереджують кожного про покарання за вчинення злочину. Така загроза частіше за все і стримує багатьох від вчинення злочинів.

Питання 2

Відмінність покарання від інших заходів державного примусу і суспільного впливу

Відмінність кримінального покарання від інших заходів державного примусу і заходів суспільного впливу визначається (за чинним кримінальним законом) за такими критеріями:

1) *За підставами застосування*: підставою кримінальної відповідальності є скоєння особою злочину (вчинку, що містить ознаки складу злочину, передбаченого кримінальним законом), а підставою для застосування інших заходів державного примусу – скоєння адміністративних правопорушень, цивільно-правових деліктів, інших виглядів правопорушень.

2) *За суб'єктами, що встановлюють покарання і його застосовують*, або по процедурі (порядку) винесення покарання:

Суб'єктом, що встановлює систему покарань, процедуру їхнього застосування, конструкцію санкцій конкретних правових норм є єдиний орган законодавчої влади України – Верховна Рада України. Застосовують кримінальні покарання і здійснюють правосуддя тільки суди. Адміністративні заходи впливу застосовуються органами державного управління, представниками державної влади, судами, органами окремих громадських організацій.

3) *За процесуальним порядком*: призначення кримінального покарання проводиться тільки вироком суду. Інші вигляди санкцій виносяться в порядку цивільно-правовою провадження, адміністративного, дисциплінарного і т.і.

4) *За системою і суворістю видів покарання і відповідальності*: кримінальне покарання є найбільш репресивним, суворим видом державного примусу у порівнянні з іншими видами правової відповідальності. Навіть коли вони зовні схожі з іншими мірами державного примусу (накладення штрафу, засудження до виправних робіт, конфіскації) воно відрізняється або більшим розміром, або більшою триваліс-

тю. Являючись карою за скоєний злочин, кримінальне покарання і не може не завдавати відомих позбавлень засудженій особі.

Крім того, тільки для системи кримінальних покарань притаманні такі види покарань як позбавлення волі і обмеження. Система кримінальних покарань у порівнянні з системами інших виглядів правовий відрізняється більшою складністю і різноманітністю.

5) *За правовими наслідками:* лише кримінальне покарання породжує у покараної особи судимість, що має правове значення при скоєнні нових злочинів, при призначенні покарання, в Інших випадках, прямо передбачених законом.

Питання 3 **Види та система покарань**

До осіб, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі види покарань:

- 1) штраф;
- 2) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу;
- 3) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;
- 4) громадські роботи;
- 5) виправні роботи;
- 6) службові обмеження для військовослужбовців;
- 7) конфіскація майна;
- 8) арешт;
- 9) обмеження волі;
- 10) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців;
- 11) позбавлення волі на певний строк;
- 12) довічне позбавлення волі.

Системою покарань називається вичерпний перелік покарань, що можуть застосовуватися судом і який складений у певній послідо-

вності, за певним порядком. Система покарань у ст. 51 КК побудована за принципом розташування покарань відповідно до ступеня їх суворості — від менш суворих (штраф) до більш суворих (довічного позбавлення волі). Юридичне значення системи покарань полягає в тому, що суд може застосувати до засудженого лише те покарання, яке є в системі, та в такому порядку: одні з них можуть призначатися лише як основні, інші — лише як додаткові, а деякі — і як основні, і як додаткові. Основні покарання призначаються тільки самостійно, а додаткові — лише спільно з основними.

Основними покараннями є громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі.

Додатковими покараннями є позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу та конфіскація майна. Штраф та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю можуть застосовуватися як основні, так і як додаткові покарання.

За один злочин може бути призначено лише одне основне покарання, передбачене в санкції статті Особливої частини КК. До основного покарання може бути приєднане одне чи кілька додаткових покарань.

Штраф – це грошове стягнення, що накладається судом у випадках і межах, встановлених в Особливій частині КК. Розмір штрафу визначається судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану винного в межах від тридцяти до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, якщо статтями Особливої частини КК не передбачено вищого розміру штрафу. Штраф як додаткове покарання може бути призначений лише тоді, якщо його спеціально передбачено в санкції статті Особливої частини КК.

У разі неможливості сплати штрафу суд може замінити несплачену суму штрафу покаранням у виді громадських робіт із розрахунку: десять годин громадських робіт за один встановлений законодавством неоподатковуваний мінімум доходів громадян, або виправними роботами із розрахунку один місяць виправних робіт за чотири встановлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян,

але на строк не більше двох років. Штраф як міра кримінального покарання тягне за собою правові наслідки — судимість.

Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу. Засуджена за тяжкий чи особливо тяжкий злочин особа, яка має військове, спеціальне звання, ранг, чин або кваліфікаційний клас, може бути позбавлена за вироком суду цього звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу. Позбавлення військового або спеціального звання є додатковим покаранням. Воно застосовується до осіб, що вчинили тяжкий чи особливо тяжкий злочин. Позбавлення почесних звань і державних нагород не входить до компетенції органів суду. Суд у передбачених законом випадках лише надсилає відповідне подання до органу, який присвоїв засудженому це звання чи нагородив його державною нагородою.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю може бути призначене як основне покарання на строк від двох до п'яти років або як додаткове покарання на строк від одного до трьох років. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткове покарання може бути призначене й у випадках, коли воно не передбачене в санкції статті Особливої частини КК за умови, що з урахуванням характеру злочину, вчиненого за посадою або у зв'язку із заняттям певною діяльністю, особи засудженого та інших обставин справи суд визнає за неможливе збереження за ним права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

При призначенні позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткового покарання до арешту, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або позбавлення волі на певний строк воно поширюється на увесь час відбування основного покарання і, крім цього, на строк, встановлений вироком суду, що набрав законної сили. При цьому строк додаткового покарання обчислюється з моменту відбуття основного покарання, а при призначенні покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткове до інших основних покарань, а також у разі застосування статті 77 КК з моменту набрання законної сили вироком.

Громадські роботи. Громадські роботи полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільне корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Громадські роботи встановлюються на строк від шістдесяти до двохсот сорока годин і відбуваються не більш як чотири години на день. Громадські роботи не призначаються особам, визнаним інвалідами першої або другої групи, вагітним жінкам, особам, які досягли пенсійного віку, а також військовослужбовцям строкової служби.

Вид, місце і час виконання громадських робіт визначають органи місцевого самоврядування — міські, районні, сільські чи селищні державні адміністрації або ради цих органів. Контроль за виконанням покарання у виді громадських робіт покладається на кримінально-виконавчу інспекцію, а проведення індивідуально-профілактичної роботи за місцем проживання засудженого — на органи внутрішніх справ.

Виправні роботи. Покарання у виді виправних робіт встановлюється на строк від шести місяців до двох років і відбувається за місцем роботи засудженого. Із суми заробітку засудженого до виправних робіт провадиться відрахування в доход держави у розмірі, встановленому вироком суду, в межах від десяти до двадцяти відсотків. Виправні роботи не застосовуються до вагітних жінок та жінок, які перебувають у відпустці по догляду за дитиною, до непрацездатних, до осіб, що не досягли шістнадцяти років, та тих, що досягли пенсійного віку, а також до військовослужбовців, працівників правоохоронних органів, нотаріусів, суддів, прокурорів, адвокатів, державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування. Особам, які стали непрацездатними після постановлений вирок суду, виправні роботи суд може замінити штрафом із розрахунку трьох встановлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян за один місяць виправних робіт.

Службові обмеження для військовослужбовців. Покарання у виді службового обмеження застосовується до засуджених військовослужбовців, крім військовослужбовців строкової служби, на строк від шести місяців до двох років у випадках, передбачених КК, а також у випадках, коли суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе замість обмеження волі чи позбавлення волі на строк не більше двох років призначити службове обмеження

на той самий строк. Із суми грошового забезпечення засудженого до службового обмеження провадиться відрахування в доход держави у розмірі, встановленому вироком суду, в межах від десяти до двадцяти відсотків. Під час відбування цього покарання засуджений не може бути підвищений за посадою, у військовому званні, а строк покарання не зараховується йому в строк вислуги років для присвоєння чергового військового звання. Згідно з п. 4 ст. 89 КК після закінчення строку службового обмеження, військовослужбовець визнається таким, що не має судимості.

Конфіскація майна. Покарання у виді конфіскації майна полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого. Якщо конфіскується частина майна, суд повинен зазначити, яка саме частина майна конфіскується, або перелічити предмети, що конфіскуються. Конфіскація майна встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини і може бути призначена лише у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині КК. Перелік майна, що не підлягає конфіскації, визначається законом України.

Конфіскація майна буває трьох видів: а) повна — вилучення у власність держави всього особистого майна засудженого; б) часткова — вилучення у власність держави певної частини майна: половини, третини, четвертини і т. д.; в) конфіскація окремих предметів — переважно знарядь вчинення злочину, речових доказів, речей, що вилучені із цивільного обігу і т. ін.

Арешт. Покарання у виді арешту полягає в триманні засудженого в умовах ізоляції встановлюється на строк від одного до шести місяців. Військовослужбовці відбувають арешт на гауптвахті. Арешт не застосовується до осіб віком до шістнадцяти років, вагітних жінок та до жінок, які мають дітей віком до семи років.

Порядок і умови відбування арешту засудженими військовослужбовцями визначаються Кримінально-виконавчим Кодексом (КВК) та нормативно-правовими актами Міністерства оборони України. Час відбування арешту до загального строку військової служби і вислуги років для присвоєння чергового військового звання не зараховується, крім випадків, передбачених КВК. Під час відбування арешту засуджений військовослужбовець не може бути представлений до присвоєння чергового військового звання, призначений на вищу посаду, пе-

реведений на нове місце служби, звільнений з військової служби, за винятком випадків визнання його непридатним до військової служби за станом здоров'я.

Обмеження волі. Покарання у виді обмеження волі полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці. Обмеження волі встановлюється на строк від одного до п'яти років. Обмеження волі не застосовується до неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до чотирнадцяти років, до осіб, що досягли пенсійного віку, військовослужбовців строкової служби та до інвалідів першої і другої груп. Обмеження волі як міра кримінального покарання призначається на строк від одного року до п'яти років і полягає у триманні засудженого в кримінально-виконавчій установі відкритого типу без ізоляції в умовах нагляду за нею. Особи, що відбули покарання у виді обмеження волі, згідно з п. 6 ст. 89 КК визнаються такими, що протягом двох років мають судимість.

Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців. Покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні призначається військовослужбовцям строкової служби на строк від шести місяців до двох років у випадках, передбачених цим Кодексом, а також якщо суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе замінити позбавлення волі на строк не більше двох років триманням у дисциплінарному батальйоні на той самий строк. Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців замість позбавлення волі не може застосовуватися до осіб, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі.

Дисциплінарний батальйон — це особлива військова частина із суворим внутрішнім розпорядком і суворою дисципліною. Після відбуття покарання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовці направляються для подальшого проходження дійсної військової служби. До набрання вироком законної сили засуджені тримаються на гауптвахті. Організаційну структуру і чисельність дисциплінарного батальйону визначає Міністерство оборони України. Загальне керівництво дисциплінарним батальйоном здійснює Міністр оборони України.

Особам, до яких застосовано направлення в дисциплінарний батальйон, можуть призначатись додаткові міри покарання у випадках і в порядку, передбачених законом. Відповідно до ст. 81, 82 КК до осіб, які відбувають покарання в дисциплінарному батальйоні, може бути застосовано умовно-дострокове звільнення від покарання й заміна покарання більш м'яким та не може бути застосовано звільнення з випробуванням. Особи, які відбули покарання в дисциплінарному батальйоні, а також особи, що відбули покарання у виді тримання на гауптвахті, визнаються такими, що не мають судимості.

Позбавлення волі на певний строк. Покарання у виді позбавлення волі полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи. Позбавлення волі встановлюється на строк від одного до п'ятнадцяти років. Позбавлення волі — це основна міра покарання, що призначається за тяжкі злочини. Карою при застосуванні цієї міри покарання є обмеження свободи спілкування з родиною, реалізації громадянських прав, участі у виборах і т. ін.

Довічне позбавлення волі. Довічне позбавлення волі встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених КК, якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк. Довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку.

Засуджені до довічного позбавлення волі відбувають покарання у виправних колоніях максимального рівня безпеки, тримаються окремо від інших засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях даного виду. Засуджені, які відбувають покарання у виді довічного позбавлення волі, розміщуються в приміщеннях камерного типу, як правило, по дві особи і носять одяг спеціального зразка. За заявою засудженого та в інших необхідних випадках з метою захисту засудженого від можливих посягань на його життя з боку інших засуджених чи запобігання вчиненню ним злочину або при наявності медичного висновку за постановою начальника колонії його можуть тримати в одиночній камері.

Питання 4

Поняття ефективності покарання і умови її підвищення

В визначенні поняття ефективності кримінального покарання па-
нує цільова концепція, коли під ефективністю покарання вважається
ступінь досягнення мети покарання. Найбільш точно можна оцінити
досягнення мети загальної і спеціальної превенції по показникам наяв-
ності або відсутності фактів скоєння злочинів за певний період часу,
певною групою населення, по якомусь конкретному регіону. Це може
бути охарактеризоване по показникам рецидивної злочинності серед
засуджених і осіб, що мають судимість, а також показники злочиннос-
ті серед інших категорій осіб, серед населення в цілому, заданими
кримінальної статистики.

Оцінюючи ефективність покарання як ступінь досягнення його
мети потрібно розрізняти:

- 1) ефективність системи покарання в цілому.
- 2) ефективність окремих видів покарання.
- 3) ефективність конкретних санкцій кримінального закону.
- 4) ефективність покарання на стадії його призначення.
- 5) ефективність покарання на стадії його виконання.
- 6) ефективність покарання по закінченні певного проміжку часу
після відбуття покарання (постпенітенційний період).

Найбільш просто оцінити зовні ефективність покарання по сту-
пеню досягнення мети приватного, спеціального і загального попере-
дження. Про досягнення цієї мети можна судити по показникам наяв-
ності або відсутності фактів скоєння засудженими і іншими особами
нових злочинів.

Ці показники: відомості про рецидивну злочинність серед засу-
джених і осіб, які мають судимість, показники злочинності серед ін-
ших осіб є більш точними, ясними, точними і чіткими, по них з більш
високим ступенем вірогідності можна судити про ефективність пока-
рання.

На сьогоднішній день загальноновизнано, що рецидивна злочин-
ність вважається основним показником ступеню досягнення мети спе-

ціального попередження, а злочинність взагалі мета загального попередження, на кінцеві результати впливають численні чинники, що з працею можуть бути враховані і значно викривляють загальну картину.

На злочинність засуджених після їхнього звільнення з виправних установ значний вплив виявляє повернення в колишнє криміногенне середовище, незадовільне рішення питань їхнього трудового і побутового влаштування, якість і ефективність постпенітенційного контролю і надання практичної допомоги в рішенні практичних питань в період їхньої адаптації до життя на свободі і соціально-політичної реабілітації, не в останню чергу – від ефективності оперативно-розшукових підрозділів ОВС за місцем проживання звільнених засуджених (латентна злочинність, ефективність роботи по розкриттю злочинів, скоєних раніше судимими особами).

Значно впливаючи на ефективність покарання економічні, соціально-політичні, екологічні і інші чинники (економічна і політична нестабільність, зростання інфляції, дорожнечі, соціальної несправедливості і розшарування в суспільстві, грубі помилки законодавця, “подвійна” мораль, знецінення людського життя і гідності, неминуче вносять свої “корективи” до ефективності покарання.

Каральну політику (застосування заходів покарання) судових органів України визначають основні напрямки:

1. Застосування суворих мір покарання до осіб, що вчинили тяжкі злочини і до рецидивістів.

2. Застосування більш м'яких покарань, не зв'язаних з ізоляцією особи від суспільства, а інколи і звільнення від покарання осіб, що вчинили злочини, які не становлять великої суспільної небезпеки, менш тяжкі, вперше.

Завдання для самоконтролю:

1. Дайте поняття покарання.
2. Визначте мету покарання.
3. Вкажіть ознаки покарання.

4. *Укажіть, в чому полягає відмінність покарання від інших заходів державного примусу і заходів суспільного впливу.*
5. *Згадайте види покарань за кримінальним законом України.*
6. *Охарактеризуйте систему покарань.*
7. *Поясніть, в чому полягають правові обмеження покарання у вигляді штрафу.*
8. *Поясніть, в чому полягають правові обмеження покарання у вигляді позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу*
9. *Поясніть, в чому полягають правові обмеження покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.*
10. *Поясніть, в чому полягають правові обмеження покарання у вигляді громадських робіт.*
11. *Поясніть, в чому полягають правові обмеження покарання у вигляді виправних робіт.*
12. *Поясніть, в чому полягають правові обмеження покарання у вигляді службових обмежень для військовослужбовців.*
13. *Поясніть, в чому полягають правові обмеження покарання у вигляді конфіскації майна.*
14. *Поясніть, в чому полягають правові обмеження покарання у вигляді арешту.*
15. *Поясніть, в чому полягають правові обмеження покарання у вигляді обмеження волі.*
16. *Поясніть, в чому полягають правові обмеження покарання у вигляді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців.*
17. *Поясніть, в чому полягають правові обмеження покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк.*
18. *Поясніть, в чому полягають правові обмеження покарання у вигляді довічного позбавлення волі*
19. *Дайте загальну характеристику ефективності покарання.*

МОДУЛЬ 14

ЗА ТЕМОЮ

“ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ. СУДИМІСТЬ”

Теоретичний мінімум з питань:

1. Загальні засади призначення покарання.
2. Обставини, які пом'якшують та обтяжують покарання.
3. Призначення покарання за незакінчений злочин та за злочин, вчинений у співучасті. Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом.
4. Призначення покарання за сукупністю злочинів та за сукупністю вироків. Обчислення строків покарання.
5. Судимість.

Питання 1

Загальні засади призначення покарання

Стаття 65 КК України визначає *загальні засади призначення покарання*.

Суд призначає покарання:

- 1) у межах, установлених у санкції статті Особливої частини КК, що передбачає відповідальність за вчинений злочин;
- 2) відповідно до положень Загальної частини КК;
- 3) враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного, спосіб та мотиви вчиненого злочину, характер та розмір заподіяної шкоди та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання.

Особі, яка вчинила злочин, має бути призначене покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів. Підстави для призначення більш м'якого покарання, ніж це пе-

редбачено відповідною статтею Особливої частини КК за вчинений злочин, визначаються статтею 69 КК. Більш суворе покарання, ніж передбачене відповідними статтями Особливої частини КК за вчинений злочин, може бути призначене за сукупністю злочинів і за сукупністю вирокув згідно зі статтями 70 та 71 КК.

Призначення покарання ґрунтується на певних принципах, а саме:

- законності покарання;
- визначеності покарання у судовому вироку;
- обґрунтованості і обов'язковості мотивування покарання у вироку;
- гуманності покарання;
- індивідуалізації справедливості покарання.

Законність покарання полягає у вимозі призначення покарання лише у точній і повній відповідності з кримінальним законом. Згідно з цим принципом покаранню підлягає лише особа, винна у вчиненні злочину; покарання може бути призначене лише за вироком суду; система і види покарань, які можуть бути призначені судом, вичерпним чином визначені в законі; кожне з покарань може призначатися лише у порядку і межах, визначених законом.

Визначеність покарання судовому вироку як принцип призначення покарання прямо впливає з принципу законності і полягає в тому, що призначене особі покарання повинно бути визначене в судовому вироку з точним зазначенням як строку, так і виду цього покарання. Кримінальний закон не знає будь-яких винятків з цього правила.

Обґрунтованість покарання і обов'язковість його мотивування у вироку полягають в тому, що покарання застосовується лише тоді, коли це необхідно і доцільно. З обґрунтованістю покарання пов'язана обов'язковість його мотивування у вироку: як застосування покарання неможливе без вчинення злочину, так і констатація у вироку винності підсудного в певному злочині неможлива без мотивування не тільки цього висновку суду, а й мотивування призначеного ним покарання.

Гуманність покарання як принцип його призначення проявляється в тому, що покарання ніколи не може мати на меті завдання фізичних страждань засудженому або приниження його людської гідно-

сті (ст.50 КК). Широке застосування покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, заміна у деяких випадках покарання заходами громадського впливу або адміністративного стягнення — це прояв принципу гуманності. Слід відзначити, що гуманність як принцип призначення покарання закріплена і в нормах КК, які говорять про відповідальність неповнолітніх. Принцип гуманності виражений і в ст. 69 КК, що надає суду право призначати покарання більш м'яке, ніж передбачено законом.

Індивідуалізація покарання як принцип його призначення закріплена в багатьох нормах закону. Вона полягає в обов'язковому урахуванні при призначенні покарання індивідуальних особливостей конкретної справи і, головним чином, особи засудженого. Так, ст. 65 КК прямо зазначає, що при призначенні покарання суд ураховує характер і ступінь суспільної небезпечності вчиненого злочину, особу винного та обставини справи, що пом'якшують і обтяжують відповідальність. Основна вимога принципу індивідуалізації полягає в тому, щоб до винного, виходячи з конкретних обставин справи, було застосовано таке покарання, яке б забезпечило його виправлення.

Справедливість покарання полягає насамперед в тому, що воно має відповідати загальнолюдським цінностям, моральним устоям суспільства, переконувати громадян в правильності судової політики. Щодо небезпечних злочинців, а також рецидивістів справедливість вимагає призначення суворих мір покарання. В той же час до осіб, які вчинили злочини, що не являють великої суспільної небезпеки з урахуванням особи винного, відповідно до принципу справедливості слід застосовувати покарання більш м'які або замінити покарання умовним засудженням або навіть звільненням від покарання.

Розглянуті принципи призначення покарання не існують ізольовано, а утворюють певну систему, знаходяться між собою у тісному взаємозв'язку. Так, законність покарання найтіснішим чином пов'язана з обґрунтованістю покарання і обов'язковістю його мотивування, з визначеністю покарання у судовому вирокі. Гуманність покарання і його індивідуалізація пов'язані не тільки між собою, а й з справедливістю покарання.

Призначення покарання – один з етапів застосування кримінального законодавства. Воно здійснюється судом (суддею) після того, як він згідно з п.4 ст. 324 КПК України дійде висновку, що особа, яка

вчинила злочин, підлягає покаранню за це. **Призначення покарання** полягає в обранні щодо особи, визнаною винною у вчиненні злочину (злочинів), конкретної міри покарання.

Загальні засади призначення покарання – це ті встановлені законом критерії, якими повинен керуватися суд при призначенні покарання по кожній конкретній справі. Інакше кажучи, яка б кримінальна справа не розглядалась, яке б покарання не призначалось, суд повинен виходити з цих загальних критеріїв.

Розглянемо ці критерії.

Суд призначає покарання в межах, встановлених статтею закону, що передбачає відповідальність за вчинений злочин. Ця вимога означає, що суд може призначити покарання лише в межах санкції статті Особливої частини КК, за якою кваліфіковані дії винного. При відносно-визначеній санкції, де зазначені тільки мінімум і максимум покарання, суд може призначити покарання тільки в цих межах. При відносно-визначеній санкції, де зазначений лише максимум покарання, мінімумом є та нижча межа, що встановлена в Загальній частині КК (наприклад, для позбавлення волі — три місяці, для виправних робіт — два місяці).

Однак нижче мінімуму санкції (найнижчої її межі) суд за наявності обставин, передбачених ст. 69 КК, має право призначити покарання, в чому і знаходить свій прояв принцип гуманності покарання.

В більшості санкцій передбачено кілька основних, а в деяких – і кілька додаткових покарань. При цьому додаткові покарання можуть бути як обов'язковими, так і факультативними.

Суд призначає покарання у точній відповідності до положень Загальної частини КК. Це означає, що суд повинен керуватися тими принциповими положеннями, які передбачені в Загальній частині КК і стосуються як злочину і умов відповідальності за нього, так і його мети, видів, умов їх застосування та ін. Зокрема, наприклад, визначаючи покарання за готування або за замах на злочин, суд повинен ураховувати ступінь здійснення злочинного наміру і причини, через які злочин не був доведений до кінця (ст. 16 КК). При призначенні покарання співучасникам суд повинен ураховувати ступінь і характер участі особи у вчиненні злочину (ст. 68 КК). Суд повинен ураховувати й інші положення Загальної частини КК, зокрема широкі можливості, які надані суду застосуванні умовного засудження, відстрочення виконання вироку, звільнення від кримінальної відповідальності і покарання.

Призначаючи покарання, суд повинен керуватися професійною правосвідомістю, ураховуючи характер і ступінь суспільної дії безпеки злочину, особу винного і обставини справи, що пом'якшують і обтяжують відповідальність. Правосвідомість судді — це професійна правосвідомість юриста вищої кваліфікації. Вона містить в собі уявлення про основні принципи усїєї системи права, в тому числі права кримінального, знання чинного кримінального законодавства і правильну оцінку інститутів, що в ньому є, їх конкретних завдань і мети.

Характер суспільної небезпеки вчиненого злочину, який ураховує суд, — це не індивідуальна ознака конкретного злочинного діяння, а ознака, що характеризує усі злочини певної групи або певного виду. Так, характер суспільної небезпеки залежить від того, чи віднесений злочин до тяжких або до злочинів, які не являють великої суспільної небезпеки (ст. 12 КК).

Ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину — це індивідуальний показник суспільної небезпечності окремого злочину, на який перш за все впливають його конкретні особливості, зокрема, форма вини, мотив і ціль, спосіб, обстановка і стадія вчинення злочину, кількість епізодів, кваліфікуючі ознаки, роль кожного із співучасників (якщо злочин скоєно групою осіб), тяжкість наслідків, що настали, тощо.

Суд ураховує особу винного, тому що обставини які її характеризують, мають важливе значення при призначенні покарання.

Суд повинен ураховувати обставини, що пом'якшують і обтяжують відповідальність винного, які мають місце в справі.

Питання 2

Обставини, які пом'якшують або обтяжують покарання

Під пом'якшуючими і обтяжуючими покарання обставинами необхідно розуміти різного роду чинники, що стосуються особи винного і вчиненого ним злочину, які відповідно зменшують або підвищують суспільну небезпеку злочину і злочинця, а отже, і ступінь відповідальності засудженого.

При призначенні покарання **обставинами, які його пом'якшують**, визнаються:

- 1) з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину;

- 2) добровільне відшкодування завданого збитку або усунення за-подіяної шкоди;
- 3) вчинення злочину неповнолітнім;
- 4) вчинення злочину жінкою в стані вагітності;
- 5) вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин;
- 6) вчинення злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність;
- 7) вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого;
- 8) вчинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності;
- 9) виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, поєднане з вчиненням злочину у випадках, передбачених Кримінальним кодексом.

При призначенні покарання суд може визнати такими, що його пом'якшують, і обставини, не зазначені в законі. Якщо будь-яка з обставин, що пом'якшує покарання, передбачена в статті Особливої частини КК як ознака злочину, що впливає на його кваліфікацію, суд не може ще раз враховувати її при призначенні покарання як таку, що його пом'якшує.

Відвернення винним шкідливих наслідків вчиненого злочину означає, що винний після вчинення злочину, бажаючи уникнути тих наслідків, які цей злочин може спричинити, вчиняє певні дії по їх недопущенню, і це призводить до того, що такі наслідки не настають.

Добровільне відшкодування завданої втрати має місце тоді, коли спричинена злочином втрата відшкодовується винним з власної ініціативи до винесення обвинувального вироку.

Добровільне усунення заподіяної шкоди передбачає, що вона усувається винним з власної ініціативи до винесення обвинувального вироку, зокрема, шляхом відновлення тієї цінності, якій шкода була завдана, або надання потерпілому такої ж цінності.

Вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих або сімейних обставин: це поєднання істотних для особи факторів фізичного, матеріального чи морального характеру, що негативно впливають на її особисте або сімейне життя (значні матеріальні труднощі, тяжка хвороба винного або членів його сім'ї).

Вчинення злочину під впливом погрози розглядається як обставина, що пом'якшує відповідальність, коли:

- погроза пов'язувалась із заподіянням фізичної, матеріальної чи моральної шкоди шляхом вчинення незаконних дій як щодо самого винного, так і щодо близьких йому осіб;
- погроза була реальною, тобто дійсно були підстави побоюватись її виконання;
- в діях винного відсутні ознаки крайньої необхідності;
- винний вчинив злочин, прагнучи відвернути несприятливі для себе чи для своїх близьких наслідки, з якими пов'язувалась погроза.

Під **примусом** слід розуміти всі інші, крім погрози, форми примушення винного вчинити злочин (фізичне насильство, позбавлення волі, їжі тощо). Як і при погрозі, вчинення злочину під впливом примусу визнається обставиною, що пом'якшує відповідальність, коли в діях винного відсутні ознаки крайньої необхідності.

Матеріальна залежність винного від іншої особи означає повне або часткове перебування винного на утриманні цієї особи, а також будь – яку іншу майнову залежність, наприклад, боржника від кредитора. До іншої залежності треба віднести, перш за все, службову залежність, а також залежність одних членів сім'ї від інших тощо.

Вчинення злочину під впливом великого душевного хвилювання, викликаного неправомірними діями потерпілого – це вчинення винним злочину в стані так званого фізіологічного афекту, коли здатність винного усвідомлювати характер і значення своїх дій та керувати ними хоча й зберігається, але значною мірою зменшується.

Вчинення злочину неповнолітнім, тобто особою, якій на момент вчинення злочину не виповнилось 18 років.

Вчинення злочину жінкою в стані вагітності пом'якшує відповідальність, оскільки такий стан супроводжується рядом психічних та фізіологічних особливостей, які певною мірою знижують здатність жінки повністю контролювати свою поведінку.

Щире каяття має місце в тих випадках, коли особа повністю визнає свою вину у вчиненому злочині, дає своїй поведінці належну оцінку і дійсно готова нести передбачену законом відповідальність.

Явка з повинною передбачає, що особа добровільно приходить в правоохоронні органи, суд або інший державний орган, зізнається у вчиненому нею злочині і виражає готовність нести за нього передбачену законом відповідальність. Як явка з повинною треба розглядати і

ті випадки, коли особа, будучи затримана за один злочин, чи вже відбуваючи покарання за нього, добровільно повідомляє правоохоронні органи про вчинений нею інший злочин. Явка з повинною може бути здійснена з будь-яких причин, але до винесення постанови про притягнення заявника як обвинуваченого.

Сприяння розкриттю злочину означає, що винний в будь-якій формі надає допомогу органам правосуддя в з'ясуванні тих обставин вчинення злочину, які мають істотне значення для повного його розкриття. Йдеться про викриття інших співучасників злочину, визначення ролі кожного у його вчиненні, передачу речових доказів, предметів, добутих злочинним шляхом, тощо. Як і щире розкаяння, сприяння розкриттю злочину може мати місце як на стадії попереднього розслідування, так і під час судового розгляду.

Обставинами, які обтяжують покарання, визнаються:

- 1) вчинення злочину особою повторно та рецидив злочинів;
- 2) вчинення злочину групою осіб, групою осіб за попередньою змовою, організованою групою чи злочинною організацією;
- 3) вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату;
- 4) вчинення злочину у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку;
- 5) тяжкі наслідки, завдані злочином;
- 6) вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані;
- 7) вчинення злочину щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності;
- 8) вчинення злочину щодо особи, яка перебуває в матеріальній, службовій чи іншій залежності від винного;
- 9) вчинення злочину з використанням малолітнього або особи, що страждає психічним захворюванням чи недоумством;
- 10) вчинення злочину з особливою жорстокістю;
- 11) вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій;
- 12) вчинення злочину загальнонебезпечним способом;
- 13) вчинення злочину особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів.

Суд має право, залежно від характеру вчиненого злочину, не визнати будь-яку із зазначених обставин, за виключенням обставин, зазначених у пунктах 2, 6, 7, 9, 10, 12 та 13, такою, що обтяжує покарання, навівши мотиви свого рішення у вирокі. При призначенні покарання суд не може визнати такими, що його обтяжують, обставини, не зазначені в ч.1 ст.67 КК.

Якщо будь-яка з обставин, що обтяжує покарання, передбачена в статті Особливої частини КК як ознака злочину, що впливає на його кваліфікацію, суд не може ще раз враховувати її при призначенні покарання як таку, що його обтяжує.

Вчинення злочину особою **повторно** є обставиною, що обтяжує відповідальність, тому що вчинення кількох злочинів, за загальним правилом, свідчить про більшу суспільну небезпечність особи винного.

Вчинення злочину **організованою групою** обтяжує відповідальність, тому що така форма спільної злочинної діяльності значно підвищує ступінь суспільної небезпечності вчиненого злочину. Крім того, вчинення злочину організованою групою, як правило, свідчить про значну суспільну небезпечність особи злочинців.

Обтяжує відповідальність і вчинення злочину з **використанням підлеглого або іншого залежного стану** особи, щодо якої вчинено злочин, тому що залежність потерпілого істотно полегшує вчинення злочину щодо нього, а використання винним такої залежності свідчить про підвищений ступінь суспільної небезпечності вчиненого злочину. **Підлеглий стан** означає підпорядкованість працівника (службовця) посадовій особі, яка є старшою по службі чи роботі, інший залежний стан передбачає будь-які форми залежності однієї особи від іншої.

Тяжкими наслідками, зокрема, визнаються:

- 1) смерть однієї чи кількох осіб;
- 2) спричинення хоча б одній особі тяжкого тілесного ушкодження або двом чи більше особам середньої тяжкості тілесного ушкодження, а також заподіяння іншої тяжкої шкоди здоров'ю людей (тяжких захворювань, хронічної душевної хвороби тощо);
- 3) порушення основних конституційних прав значної кількості громадян ;
- 4) заподіяння майнової шкоди в особливо великих розмірах ;
- 5) дезорганізація роботи підприємств, установ, організацій в значних масштабах.

В окремих випадках тяжкими наслідками може бути визнано поєднання кількох із зазначених чи інших різновидів шкоди, якщо кожного окремо для цього недостатньо.

Вчинення злочину **щодо малолітнього або особи, яка перебуває в безпорадному стані**, передбачене як обставина, що обтяжує відповідальність, оскільки ці специфічні властивості потерпілого значною мірою полегшують вчинення злочину, а їх використання свідчить про підвищену суспільну небезпечність як самого злочину, так і особи винного.

Під малолітніми треба розуміти дітей, які не досягли віку 14 років. Старими належить визнавати потерпілих, які досягли: чоловіки – 60 років, жінки – 55 років, враховуючи при цьому індивідуальні особливості кожного потерпілого. Перебування в безпорадному стані означає, що потерпілий не може уникнути посягання чи протистояти йому з будь-яких причин, зокрема, в зв'язку з інвалідністю, хворобою, втратою свідомості, вагітністю тощо.

Пункт 9 ст.67 КК передбачає як обставини, що обтяжують відповідальність, вчинення злочину з **використанням малолітнього або особи, що страждає психічним захворюванням чи недоумством**. Обидві обставини підвищують суспільну небезпечність дій винного, оскільки вони, крім усього іншого, посягають на нормальний розвиток неповнолітніх.

Під неповнолітніми треба розуміти осіб, які на момент вчинення винним зазначених дій не досягли 18 років.

Під особливою жорстокістю треба розуміти, перш за все, спричинення потерпілому тяжких фізичних страждань шляхом тортур, мучення, нанесення великої кількості тілесних ушкоджень тощо. В окремих випадках особлива жорстокість може проявитись і в спричиненні тяжких моральних або психічних страждань як самому потерпілому, так і його близьким.

Знуцання над потерпілим передбачає таку поведінку винного під час вчинення ним злочину, яка завідомо для нього глибоко принижує честь і гідність потерпілого і тим самим завдає йому особливих моральних страждань.

Обтяжує відповідальність вчинення злочину з **використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій**. Підвищена суспільна небезпечність злочину і особи винного зумовлена в даному випадку тим, що злочин вчиняється з використан-

ням обстановки, яка загрожує життю, здоров'ю, власності багатьох людей.

Така обтяжуюча відповідальність обставина, як вчинення злочину **загальнонебезпечним способом** має місце тоді, коли дії винного створюють реальну небезпеку для життя чи здоров'я кількох людей або загрожують спричиненням значної матеріальної шкоди.

Під сп'янінням треба розуміти такий стан людини, який виникає внаслідок вживання алкогольних напоїв, наркотичних засобів чи психотропних речовин або інших речовин, що викликають одурманювання. Залежно від характеру вчиненого злочину, суд вправі не визнавати вчинення злочину особою, яка перебуває в стані сп'яніння, обставиною, що обтяжує відповідальність, при цьому він повинен спеціально вказати про це у вирокі, мотивувавши своє рішення.

Питання 3

Призначення покарання за незакінчений злочин та за злочин, вчинений у співучасті.

Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом

Різноманітність життєвих ситуацій, різні комбінації пом'якшуючих обставин, виняткові обставини конкретної справи можуть привести до висновку, що навіть призначення покарання, що дорівнює мінімуму санкції, або найбільш м'якого покарання при санкції альтернативній, є надто суворим, різко не відповідає обставинам справи.

Маючи на увазі зазначені ситуації, ст. 69 КК встановлює: “Суд, враховуючи виняткові обставини справи та особу винного і визнаючи необхідним призначити йому покарання нижче від найнижчої межі, передбаченої законом за даний злочин, або перейти до іншого, більш м'якого виду покарання, може допустити таке пом'якшення з обов'язковим зазначенням його мотивів”.

При призначенні покарання за незакінчений злочин суд враховує ступінь тяжкості вчиненого особою діяння, ступінь здійснення злочинного наміру та причини, внаслідок яких злочин не було доведено до кінця. При призначенні покарання співучасникам злочину суд враховує характер та ступінь участі кожного з них у вчиненні злочину.

Питання 4

Призначення покарання за сукупністю злочинів та вироків

При сукупності злочинів особа вчиняє два або більше самостійних злочинних діянь, кожне з яких підпадає під ознаки певної статті КК. У зв'язку з цим можливі різні підходи до призначення покарання за таку сукупність: за сукупністю злочинів та за сукупністю вироків.

При **сукупності злочинів** суд, призначивши покарання (основне і додаткове) за кожний злочин окремо, визначає остаточне покарання шляхом поглинення менш суворого покарання більш суворим або шляхом повного чи часткового складання призначених покарань. При складанні покарань остаточне покарання за сукупністю злочинів визначається в межах, встановлених санкцією статті Особливої частини КК, яка передбачає більш суворе покарання. Якщо хоча б один із злочинів є умисним тяжким або особливо тяжким, суд може призначити остаточне покарання за сукупністю злочинів у межах максимального строку, встановленого для даного виду покарання в Загальній частині КК.

Якщо хоча б за один із вчинених злочинів призначено довічне позбавлення волі, то остаточне покарання за сукупністю злочинів визначається шляхом поглинання будь-яких менш суворих покарань довічним позбавленням волі.

До основного покарання, призначеного за сукупністю злочинів, можуть бути приєднані додаткові покарання, призначені судом за злочини, у вчиненні яких особу було визнано винною. За такими ж правилами призначається покарання, якщо після постановлення вироку в справі буде встановлено, що засуджений винен ще і в іншому злочині, вчиненому ним до постановлення вироку у першій справі. У цьому випадку в строк покарання, остаточного призначеного за сукупністю злочинів, зараховується покарання, відбуте повністю або частково за першим вирок, за правилами, передбаченими в статті 72 КК.

Призначення покарання окремо за кожний із злочинів, що утворюють сукупність, — важлива вимога ст. 70 КК, відступ від якої є неприпустимим. Такий порядок призначення покарання дає можливість без будь-яких ускладнень застосувати амністію чи помилування до кожного окремого злочину.

Складання покарань, призначених за окремі злочини, може бути *повним* або *частковим*, але в будь-якому разі остаточне покарання повинно бути більш суворим, ніж за будь-яке з призначених окремо. При повному складанні остаточне покарання за сукупністю дорівнює сумі тих, що складаються; при частковому—до більш суворого покарання, призначеного за один із злочинів, приєднується частина покарання, призначеного за інший злочин.

Призначення додаткових покарань за сукупністю злочинів регулюються ст. 70 КК. Відповідно до неї до основного покарання за сукупністю може бути приєднане будь-яке з додаткових, передбачених статтями закону, що встановлюють відповідальність за ті злочини, у вчиненні яких особа визнана винною.

Ст. 70 КК поширює принципи призначення покарання за сукупністю злочинів на випадки, коли після винесення вироку в справі буде встановлено, що засуджений винний ще й в другому злочині, вчиненому ним до винесення вироку за першою справою. У строк покарання в цьому разі зараховується покарання, відбусте повністю чи частково за першим вироком.

Сукупність вироків має місце там, де особою після винесення вироку, але до повного відбуття покарання, вчинений новий злочин: якщо засуджений після постановлення вироку, але до повного відбуття покарання вчинив новий злочин, суд до покарання, призначеного за новим вироком, повністю або частково приєднує невідбуту частину покарання за попереднім вироком.

При складанні покарань за сукупністю вироків загальний строк покарання не повинен перевищувати максимального строку, встановленого для даного виду покарання в Загальній частині КК. При складанні покарань у вигляді позбавлення волі загальний строк покарання, остаточно призначеного за сукупністю вироків, не повинен перевищувати п'ятнадцяти років, а у випадку, якщо хоча б один із злочинів є особливо тяжким, загальний строк позбавлення волі може бути більшим п'ятнадцяти років, але не повинен перевищувати двадцяти п'яти років. При складанні покарань у вигляді довічного позбавлення волі та будь-яких менш суворих покарань загальний строк покарання, остаточно призначеного за сукупністю вироків, визначається шляхом поглинення менш суворих покарань довічним позбавленням волі.

Призначене хоча б за одним із вироків додаткове покарання або невідбута його частина за попереднім вироком підлягає приєднанню

до основного покарання, остаточно призначеного за сукупністю вироку. Остаточне покарання за сукупністю вироку має бути більшим від покарання, призначеного за новий злочин, а також від невідбутої частини покарання за попереднім вироком.

Якщо засуджений після винесення вироку, але до повного відбуття покарання вчинив два або більше злочинів, суд призначає покарання за ці нові злочини за правилами, передбаченими в статті 70 КК, а потім до остаточного покарання, призначеного за сукупністю злочинів, повністю чи частково приєднує невідбуту частину покарання за попереднім вироком у межах, встановлених у частині другій статті 71 КК.

Через те, що при сукупності вироку новий злочин вчиняється після засудження особи за першим вироком, має місце ситуація, що свідчить про підвищену небезпечність винного. Тому за інших рівних умов сукупність вироку являє більшу суспільну небезпечність, ніж сукупність злочинів, де обидва злочини вчиняються до засудження, до винесення вироку хоча б за один з них.

При призначенні за кількома вироками покарання у вигляді вправних робіт або службового обмеження для військовослужбовців складанню підлягають лише строки цих покарань. Розміри відрахувань із заробітку засудженого складанню не підлягають і обчислюються за кожним вироком самостійно.

Основні покарання у вигляді штрафу та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю при призначенні їх за сукупністю злочинів і за сукупністю вироку складанню з іншими видами покарань не підлягають і виконуються самостійно. Додаткові покарання різних видів у всіх випадках виконуються самостійно.

Попереднє ув'язнення зараховується судом у строк покарання у разі засудження до позбавлення волі день за день або за правилами, передбаченими у частині першій статті 72 КК. При призначенні покарань, не зазначених в частині першій статті 72 КК, суд, враховуючи попереднє ув'язнення, може пом'якшити покарання або повністю звільнити засудженого від його відбування.

Призначення покарання нижче від найнижчої межі полягає в тому, що суд визначає засудженому покарання того виду, який зазначений в санкції (в альтернативній санкції — один з видів покарань, із числа кількох, в ній передбачених), але це покарання призначається в

розмірі нижче найнижчої межі, тобто нижче мінімуму санкції статті, що передбачає відповідальність за злочин, у вчиненні якого визнаний винним підсудний.

Питання 5

Судимість

Судимість являє собою правовий наслідок засудження особи до кримінального покарання, що тягне за собою певні негативні цивільно-правові і кримінально-правові обмеження.

Особа визнається такою, що має судимість, з дня набрання законної сили обвинувальним вироком і до погашення або зняття судимості. Судимість має правове значення у разі вчинення нового злочину, а також в інших випадках, передбачених законами України. Особи, засуджені за вироком суду без призначення покарання або звільнені від покарання чи такі, що відбули покарання за діяння, злочинність і караність якого усунута законом, визнаються такими, що не мають судимості. Особи, які були реабілітовані, визнаються такими, що не мають судимості.

Судимість тягне для особи, яка знову вчинила злочин, такі негативні **наслідки**:

- відповідно до ч.2 ст.67 КК судимість при призначенні покарання ураховується як обставина, котра обтяжує відповідальність, що дозволяє суду призначити більш суворий вид покарання і на більш тривалий строк;
- наявність кількох судимостей у поєднанні з деякими іншими умовами, передбаченими законом, дає можливість визнати особу особливо небезпечним рецидивістом;
- у деяких статтях Особливої частини КК судимість передбачається як кваліфікуюча ознака;
- судимість, як правило, виключає застосування до особи, яка вчинила новий злочин, деяких інститутів кримінального права, наприклад, відстрочення вироку та ін.;
- судимість обмежує й умовно-дострокове звільнення.

Обмеження, пов'язані з судимістю, настають з дня набрання вироком чинності і у випадках, зазначених в законі, поширюються не тільки на строк відбування покарання, а й на певний строк після його відбуття. Однак очевидно, що через деякий час особа, яка має судимість, може виправитися, можуть істотно змінитися життєві умови,

поведінка особи. Тому законодавець передбачає можливість припинення судимості (її погашення і зняття) і тим самим анулювання пов'язаних з нею обмежень.

Погашення судимості – це автоматичне її припинення, що має місце за наявності низки умов: звільнення від покарання, відбуття покарання, спливу певних строків після відбуття покарання та ін., вичерпний перелік яких міститься в ст.89 КК.

Такими, що не мають судимості, визнаються:

1) особи, засуджені відповідно до статті 75 КК, якщо протягом іспитового строку вони не вчинять нового злочину і якщо протягом зазначеного строку рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням не буде скасоване з інших підстав, передбачених законом. Якщо строк додаткового покарання перевищує тривалість іспитового строку, особа визнається такою, що не має судимості, після відбуття цього додаткового покарання;

2) жінки, засуджені відповідно до статті 79 КК, якщо протягом іспитового строку вони не вчинять нового злочину і якщо після закінчення цього строку не буде прийняте рішення про направлення для відбування покарання, призначеного вироком суду. Якщо засуджена не була звільнена від додаткового покарання і його строк перевищує строк основного покарання, то жінка визнається такою, що не має судимості, після відбуття цього додаткового покарання;

3) особи, засуджені до позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю після виконання цього покарання;

4) особи, які відбули покарання у вигляді службового обмеження для військовослужбовців або тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців чи достроково звільнені від цих покарань, а також військовослужбовці, які відбули покарання на гауптвахті замість арешту;

5) особи, засуджені до штрафу, виправних робіт або арешту, якщо вони протягом року з дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового злочину;

6) особи, засуджені до обмеження волі, а також засуджені за злочин невеликої тяжкості до позбавлення волі, якщо вони протягом двох років з дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового злочину;

7) особи, засуджені до позбавлення волі за злочин середньої тяжкості, якщо вони протягом трьох років з дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового злочину;

8) особи, засуджені до позбавлення волі за тяжкий злочин, якщо вони протягом шести років з дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового злочину;

9) особи, засуджені до позбавлення волі за особливо тяжкий злочин, якщо вони протягом восьми років з дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового злочину.

Строки, що погашають судимість, починають спливати з моменту фактичного відбуття покарання: основного і додаткового. До строку погашення судимості зараховується час, протягом якого вирок не було виконано, якщо при цьому давність виконання вироку не переривалася.

Якщо вирок не було виконано, судимість погашається по закінченні строків давності виконання вироку. Якщо особу було достроково звільнено від відбування покарання, то строк погашення судимості обчислюється виходячи з фактично відбутого нею покарання – з моменту звільнення від відбування покарання (основного та додаткового). Якщо невідбуту частину покарання було замінено більш м'яким покаранням, то строк погашення судимості обчислюється виходячи з фактично відбутого до заміни більш суворого покарання – з моменту відбуття більш м'якого покарання (основного та додаткового).

Якщо особа, що відбула покарання, до закінчення строку погашення судимості знову вчинить злочин, перебіг строку погашення судимості, переривається і обчислюється заново. У цих випадках строки погашення судимості обчислюються окремо за кожний злочин після фактичного відбуття покарання (основного та додаткового) за останній злочин.

Однак саме закінчення строку ще не вирішує питання про анулювання судимості. Для цього вимагається також, щоб протягом строку погашення судимості особа не вчинила нового злочину. Вчинення такого злочину показує, що мета покарання, відбутого за перший злочин, не досягнута, а тому особа не заслуговує того, щоб були припинені негативні наслідки. Тому в ч. 5 ст. 90 КК зазначено, що якщо особа, що відбула покарання, до закінчення строку погашення судимості знову вчинить злочин, перебіг строку погашення судимості переривається і обчислюється заново. У цих випадках строки пога-

шення судимості обчислюються окремо за кожний злочин після фактичного відбуття покарання (основного та додаткового) за останній злочин.

Зняття судимості – це припинення стану судимості за ухвалою суду. На відміну від погашення судимості при знятті судимості сам по собі перебіг встановленого законом строку і невчинення особою нового злочину автоматично не анулюють судимість. Необхідний розгляд цього питання судом і прийняття ним рішення про зняття судимості. При цьому закон не зобов'язує суд, а лише надає йому право зняти судимість.

Дострокове зняття судимості полягає в тому, що особа визнається судом такою, що не має судимості, до закінчення строків, передбачених в п. 1 ст. 91 КК. Зняття судимості допускається лише після закінчення не менш як половини строку погашення судимості, зазначеного у статті 89 КК.

Завдання для самоконтролю:

1. *Охарактеризуйте загальні засади призначення покарання.*
2. *Назвіть принципи призначення покарання.*
3. *Перелічіть обставини, що пом'якшують покарання.*
4. *Перелічіть обставини, що обтяжують покарання.*
5. *Укажіть особливості призначення покарання за незакінчений злочин та за злочин, вчинений у співучасті.*
6. *Поясніть, як призначається покарання більш м'яке, ніж передбачено законом.*
7. *Порівняйте правила призначення покарання за сукупністю злочинів та за сукупністю вироків.*
8. *Визначте, що являє собою судимість.*
9. *Перелічіть негативні наслідки судимості.*
10. *Поясніть, в чому полягає погашення та зняття судимості.*
11. *Згадайте, які особи вважаються такими, що не мають судимості.*
12. *Укажіть особливості обчислення строків погашення судимості, які вказані в кримінальному законі.*

МОДУЛЬ 15

ЗА ТЕМОЮ

“ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ І ПОКАРАННЯ”

Теоретичний мінімум з питань:

1. Правові підстави та порядок звільнення від кримінальної відповідальності.
2. Звільнення від покарання та його відбування.
3. Амністія й помилування.

Питання 1

Правові підстави та порядок звільнення від кримінальної відповідальності

Притягнення особи до кримінальної відповідальності не завжди є єдиним і найкращим засобом виконання загальних завдань захисту правопорядку. Іноді досить ефективними можуть бути і міри громадського впливу, а в деяких випадках притягнення особи до кримінальної відповідальності може бути зайвим, непотрібним і без цього можна обійтися. У таких випадках чинне кримінальне законодавство України передбачає можливість звільнити громадянина, який вчинив злочин, від кримінальної відповідальності.

Звільнення від кримінальної відповідальності — нездійснення від імені держави судом чи іншим повноважним органом згідно з кримінальним та кримінально-процесуальним законом відмови від застосування до особи, яка вчинила злочин, заходів кримінально-правового впливу і осуду.

Кримінальний закон України передбачає декілька підстав для звільнення від кримінальної відповідальності:

- 1) вчинення особою віком до вісімнадцяти років злочину, який не становить великої суспільної небезпеки, з застосуванням до такої особи примусових заходів виховного характеру (ст. 97, 105 КК);
- 2) закінчення строків давності притягнення особи до кримінальної відповідальності (ст. 49 КК);
- 3) втрата діянням характеру суспільне небезпечного або особа, що його вчинила перестала бути суспільне небезпечною (ст. 48 КК);
- 4) звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК);
- 5) звільнення від кримінальної відповідальності з передачею особи на поруки громадській організації або трудовому колективу (ст. 47 КК).

Особа, яка вчинила злочин, непередбачений певною статтею КК України, може, крім того, бути звільненою від відповідальності також на підставі акту амністії або помилування (ст. 86, 87 КК).

Крім загальних підстав звільнення від кримінальної відповідальності, передбачених ст. 45-49 КК України Кримінальний кодекс передбачає також спеціальні види звільнення особи, яка вчинила злочин, від кримінальної відповідальності. Такими спеціальними підставами звільнення від кримінальної відповідальності є положення Особливої частини КК: (ч. 3 ст. 111 КК — звільнення від кримінальної відповідальності громадянина України, якщо він на виконання злочинного завдання іноземної держави, іноземної організації або їх представників не вчинив ніяких дій і добровільно заявив органам влади України про свій зв'язок з ними; ч. 3 ст. 369 КК — звільняється від кримінальної відповідальності особа, яка дала хабар, якщо відносно неї було вчинене вимагання хабаря або якщо ця особа після дачі хабаря добровільно заявила про те, що сталося; ч. 3 ст. 263 КК — звільняється від кримінальної відповідальності особа, яка добровільно здала вогнепальну зброю, бойові припаси або вибухові речовини, що зберігались у неї без відповідного дозволу та інші).

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям. Особа, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона після

вчинення злочину щиро покаялася, активно сприяла розкриттю злочину і повністю відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду. Дійовим каяттям у кримінальному праві називається припинення злочинних дій на стадії закінченого замаху при вчиненні злочину невеликої тяжкості, якщо винна особа вжила заходів для відвернення настання злочинних наслідків, розкриття злочину і повністю відшкодувала заподіяні нею збитки.

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим. Особа, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона примирилася з потерпілим та відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду.

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки. Особу, яка вперше вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості та щиро покаялася, може бути звільнено від кримінальної відповідальності з передачею її на поруки колективу підприємства, установи чи організації за їхнім клопотанням за умови, що вона протягом року з дня передачі її на поруки виправдає довіру колективу, не ухилятиметься від заходів виховного характеру та не порушуватиме громадського порядку. У разі порушення умов передачі на поруки особа притягається до кримінальної відповідальності за вчинений нею злочин.

Звільнення особи від кримінальної відповідальності з передачею її на поруки — умовне. Законом перед цією особою ставляться умови: доказати своє виправлення бездоганною поведінкою і сумлінним ставленням до праці; строго дотримуватися правил співжиття; не ухилятися від громадського впливу.

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки. Особу, яка вперше вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо буде визнано, що на час розслідування або розгляду справи в суді внаслідок зміни обстановки вчинене нею діяння втратило суспільну небезпечність або ця особа перестала бути суспільне небезпечною. Стаття 48 КК передбачає звільнення особи від кримінальної відповідальності в тих випадках, коли особа вчинила злочин, який під час його вчинення був суспільно небезпечним, суспільне небезпечною була й особа, що його вчинила, але на час розслідування чи роз-

гляду справи в суді внаслідок зміни обстановки вчинене нею діяння втратило характер суспільне небезпечного або ця особа перестала бути суспільне небезпечною.

Зміна обстановки, як підстава звільнення особи від кримінальної відповідальності, може призвести до втрати суспільної небезпечності діяння чи особи, що його вчинила, лише у випадках, коли було вчинено порівняно малозначний, не тяжкий злочин. Ніякі переміни в обстановці не можуть призвести до втрати суспільної небезпечності таких злочинів, як вбивство, згвалтування, розбій.

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності. Особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо з дня вчинення нею злочину і до дня набрання вищою законною силою минули такі строки:

- 1) два роки – у разі вчинення злочину невеликої тяжкості, за який передбачене покарання менш суворе, ніж обмеження волі;
- 2) три роки – у разі вчинення злочину невеликої тяжкості, за який передбачене покарання у виді обмеження або позбавлення волі;
- 3) п'ять років – у разі вчинення злочину середньої тяжкості;
- 4) десять років – у разі вчинення тяжкого злочину;
- 5) п'ятнадцять років – у разі вчинення особливо тяжкого злочину.

Перебіг давності зупиняється, якщо особа, що вчинила злочин, ухилилася від слідства або суду. У цих випадках перебіг давності відновлюється з дня з'явлення особи із зізнанням або її затримання. У цьому разі особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо з часу вчинення злочину минуло п'ятнадцять років. Перебіг давності переривається, якщо до закінчення зазначених строків особа вчинила новий злочин середньої тяжкості, тяжкий або особливо тяжкий злочин. Обчислення давності в цьому разі починається з дня вчинення нового злочину. При цьому строки давності обчислюються окремо за кожний злочин.

Питання про застосування давності до особи, що вчинила особливо тяжкий злочин, за який згідно із законом може бути призначено

довічне позбавлення волі, вирішується судом. Якщо суд не визнає за можливе застосувати давність, довічне позбавлення волі не може бути призначено і замінюється позбавленням волі на певний строк. Давність не застосовується у разі вчинення злочинів проти миру та безпеки людства, передбачених у статтях 437-439 і частині першій статті 442 КК.

Давністю у кримінальному праві називається витік встановленого законом часу, після якого особа не може бути притягнутою до кримінальної відповідальності або застосовано покарання. Кримінальним законом України встановлено два види давності: давність притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинений нею злочин (ст. 49 КК) і давність виконання обвинувального вироку (ст. 80 КК).

Строк давності починає плинати з моменту (з дня) закінчення злочину, втім числі тривалого чи продовжуваного; закінчення готування до злочину чи замаху на злочин; вчинення останнього злочинного діяння продовжуваного злочину; затримання злочинця або його явки з повинною.

Зупинка бігу строків давності означає: перебіг давності поновиться з моменту затримання особи або явки її з повинною; час, який витік з моменту вчинення злочину до втечі від слідства чи суду, в строк давності зараховується; час, який витік з моменту втечі до затримання чи явки з повинною, в строк давності не зараховується; притягнення до кримінальної відповідальності виключається, якщо час до втечі і після затримання в сумі перебільшує встановлений законом строк давності для цього злочину.

Не допускається притягнення до кримінальної відповідальності особи, яка сховалася від слідства чи суду (незалежно від того, чи почався біг строку давності чи цей строк зупинився), якщо з дня вчинення нею злочину минуло 15 років і давність не була перервана вчиненням нового злочину.

Питання 2

Звільнення від покарання та його відбування

Звільнення засудженого від покарання або подальшого його відбування, заміна більш м'яким, а також пом'якшення призначеного по-

карання, крім звільнення від покарання або пом'якшення покарання на підставі закону України про амністію чи акту про помилування, може застосовуватися тільки судом у випадках, передбачених КК.

Особа, засуджена за діяння, караність якого законом усунена, підлягає негайному звільненню від призначеного судом покарання. Призначена засудженому міра покарання, що перевищує санкцію нового закону, знижується до максимальної межі покарання, встановленої санкцією нового закону. Особа, яка вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути за вироком суду звільнена від покарання, якщо буде визнано, що з урахуванням бездоганної поведінки і сумлінного ставлення до праці цю особу на час розгляду справи в суді не можна вважати суспільне небезпечною.

Особа також може бути за вироком суду звільнена від покарання на підставах, передбачених статтею 49 КК (витік строків давності).

Звільнення від відбування покарання з випробуванням. Якщо суд при призначенні покарання у виді виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження волі, а також позбавлення волі на строк не більше п'яти років, враховуючи тяжкість злочину, особу винного та інші обставини справи, дійде висновку про можливість виправлення засудженого без відбування покарання, він може прийняти рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням. У цьому разі суд ухвалює звільнити засудженого від відбування призначеного покарання, якщо він протягом визначеного судом іспитового строку не вчинить нового злочину і виконає покладені на нього обов'язки. Іспитовий строк встановлюється судом тривалістю від одного року до трьох років.

Не допускається засудження з випробуванням у випадках: призначення таких видів покарання: штрафу, позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю, направлення у дисциплінарний батальйон, а також не допускається призначення випробування на частину строку призначеного покарання.

При засудженні з випробуванням може бути призначене й додаткове покарання — позбавлення права займати певні посади, позбавлення військового або спеціального звання. Відшкодування заподіяної злочинном шкоди чи збитків у всіх випадках засудження з випробуванням є обов'язковим.

Обов'язки, які покладає суд на особу, звільнену від відбування покарання з випробуванням. У разі звільнення від відбування покарання з випробуванням суд може покласти на засудженого такі обов'язки:

- 1) попросити публічно або в іншій формі пробачення у потерпілого;
- 2) не виїжджати за межі України на постійне проживання без дозволу органу кримінально-виконавчої системи;
- 3) повідомляти органи кримінально-виконавчої системи про зміну місця проживання, роботи або навчання;
- 4) періодично, з'являтися для реєстрації в органи кримінально-виконавчої системи;
- 5) пройти курс лікування від алкоголізму, наркомани або захворювання, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб.

Контроль за поведінкою осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, протягом іспитового строку здійснюється кримінально-виконавчою інспекцією за місцем проживання засудженого, а стосовно військовослужбовців – командирами військових частин. Проведення індивідуально-профілактичної роботи із засудженими, звільненими від відбування покарання з випробуванням, за місцем проживання покладається на органи внутрішніх справ. До цієї роботи можуть залучатися працівники органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а також об'єднання громадян, релігійні та благодійні організації.

Іспитовий строк обчислюється з моменту проголошення вироку суду. Після закінчення іспитового строку засуджений, який виконав покладені на нього обов'язки та не вчинив нового злочину, за поданням кримінально-виконавчої інспекції звільняється судом від призначеного йому покарання, контроль за його поведінкою припиняється і засуджений знімається з обліку в кримінально-виконавчій інспекції.

Застосування додаткових покарань у разі звільнення від відбування основного покарання з випробуванням. У разі звільнення від відбування покарання з випробуванням можуть бути призначені додаткові покарання у виді штрафу, позбавлення права обіймати певні

посади або займатися певною діяльністю та позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу.

Стаття 77 КК встановлює вичерпний перелік видів додаткових кримінальних покарань, які можуть бути призначені особі, що звільняється від відбування основного покарання з випробуванням. Призначення додаткових покарань особі, яка була звільнена від відбування основного покарання з випробуванням, не звільняє цю особу від обов'язку виконання вимоги не вчинити протягом іспитового строку нового злочину (ч. 2 ст. 75 КК).

Правові наслідки звільнення від відбування покарання з випробуванням. Після закінчення іспитового строку засуджений, який виконав покладені на нього обов'язки та не вчинив нового злочину, звільняється судом від призначеного йому покарання. Якщо засуджений не виконує покладені на нього обов'язки або систематично вчиняє правопорушення, що потягли за собою адміністративні стягнення і свідчать про його небажання стати на шлях виправлення, суд направляє засудженого для відбування призначеного покарання. У разі вчинення засудженим протягом іспитового строку нового злочину суд призначає йому покарання за правилами, передбаченими в статтях 71,72 КК.

Повторне звільнення від відбування покарання з випробуванням не допускається. Якщо протягом іспитового строку засуджений не вчинить нового злочину, то після закінчення іспитового строку засудження скасовується і він вважається не судимим.

Звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років. У разі призначення покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі вагітним жінкам або жінкам, які мають дітей віком до семи років, крім засуджених до позбавлення волі на строк більше п'яти років за тяжкі і особливо тяжкі злочини, суд може звільнити таких засуджених від відбування як основного, так і додаткового покарання з встановленням іспитового строку у межах строку, на який згідно з законом жінку може бути звільнено від роботи у зв'язку з вагітністю, пологами і до досягнення дитиною семирічного віку. У разі звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років, суд може покласти на засуджену обов'язки, передбачені у статті 76 КК.

Контроль за поведінкою засуджених здійснюється органами кримінально-виконавчої системи. Після закінчення іспитового строку суд, залежно від поведінки засудженої, звільняє її від покарання або направляє для відбування покарання, призначеного вироком. У разі, коли звільнена від відбування покарання з випробуванням жінка відмовилася від дитини, передала її в дитячий будинок, зникла з місця проживання, ухиляється від виховання дитини, догляду за нею, не виконує покладених на неї судом обов'язків або систематично вчиняє правопорушення, що потягли за собою адміністративні стягнення і свідчать про її небажання стати на шлях виправлення, суд за поданням контролюючого органу направляє засуджену для відбування покарання згідно з вироком суду.

Якщо засуджена вчинила в період іспитового строку новий злочин, суд призначає їй покарання за правилами, передбаченими у статтях 71 і 72 КК.

Звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку. Особа звільняється від відбування покарання, якщо з дня набрання чинності обвинувальним вироком його не було виконано в такі строки:

- 1) два роки – у разі засудження до покарання менш суворого, ніж обмеження волі;
- 2) три роки – у разі засудження до покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі за злочин невеликої тяжкості;
- 3) п'ять років – у разі засудження до покарання у виді позбавлення волі за злочин середньої тяжкості, а також при засудженні до позбавлення волі на строк не більше п'яти років за тяжкий злочин;
- 4) десять років – у разі засудження до покарання у виді позбавлення волі на строк понад п'ять років за тяжкий злочин, а також при засудженні до позбавлення волі на строк не більше десяти років за особливо тяжкий злочин;
- 5) п'ятнадцять років – у разі засудження до покарання у виді позбавлення волі на строк більше десяти років за особливо тяжкий злочин.

Строки давності щодо додаткових покарань визначаються основним покаранням, призначеним за вироком суду. Перебіг давності зу-

пинається, якщо засуджений ухиляється від відбування покарання. У цих випадках перебіг давності відновлюється з дня з'явлення засудженого для відбування покарання або з дня його затримання. У цьому разі строки давності подвоюються.

Перебіг давності переривається, якщо до закінчення зазначених строків засуджений вчинить новий середньої тяжкості, тяжкий або особливо тяжкий злочин. Обчислення давності в цьому випадку починається з дня вчинення нового злочину. Питання про застосування давності до особи, засудженої до довічного позбавлення волі, вирішується судом. Якщо суд не визнає за можливе застосувати давність, довічне позбавлення волі замінюється позбавленням волі. Давність не застосовується у разі засудження за злочини проти миру та безпеки людства, передбачені статтями 437—439 та частиною першою статті 442 КК.

Давністю виконання обвинувального вироку називається витік встановлених законом строків, після яких обвинувальний вирок не виконується. Відлік строку давності виконання обвинувального вироку починається з дня набрання вироком законної сили.

Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання. До осіб, що відбувають покарання у виді виправних робіт, службових обмежень для військовослужбовців, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або позбавлення волі, може бути застосоване умовно-дострокове звільнення від відбування покарання. Особу може бути умовно-достроково звільнено повністю або частково і від відбування додаткового покарання. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання може бути застосоване, якщо засуджений сумлінною поведінкою і ставленням до праці довів своє виправлення.

Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання може бути застосоване після фактичного відбуття засудженим:

- 1) не менше половини строку покарання, призначеного судом за злочин невеликої або середньої тяжкості, а також за необережний тяжкий злочин;
- 2) не менше двох третин строку покарання, призначеного судом за умисний тяжкий злочин чи необережний особливо тяжкий злочин, а також у разі, якщо особа раніше відбувала покарання у виді позбавлення волі за умисний злочин і до погашення або

зняття судимості знову вчинила умисний злочин, за який вона засуджена до позбавлення волі;

- 3) не менше трьох чвертей строку покарання, призначеного судом за умисний особливо тяжкий злочин, а також покарання, призначеного особі, яка раніше звільнялася умовно-достроково і знову вчинила умисний злочин протягом невідбутої частини покарання.

У разі вчинення особою, до якої було застосовано умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, протягом невідбутої частини покарання нового злочину суд призначає їй покарання за правилами, передбаченими статтями 71 і 72 КК.

Умовно-дострокове звільнення від покарання застосовується судом за місцем відбування покарання засудженим за спільним поданням органу, який відав виконанням покарання, і спостережної комісії при виконавчому комітеті місцевої ради. Щодо осіб, які відбувають покарання в дисциплінарному батальйоні, умовно-дострокове звільнення від покарання і заміна невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням застосовується за поданням командування дисциплінарного батальйону.

Заміна невідбутої частини покарання більш м'яким. Особам, що відбувають покарання у виді обмеження або позбавлення волі, невідбута частина покарання може бути замінена судом більш м'яким покаранням. У цих випадках більш м'яке покарання призначається в межах строків, установлених у Загальній частині КК для даного виду покарання, і не повинне перевищувати невідбутого строку покарання, призначеного вироком. У разі заміни невідбутої частини основного покарання більш м'яким засудженого може бути звільнено також і від додаткового покарання у виді позбавлення права займати певні посади чи займатися певною діяльністю. Заміна невідбутої частини покарання більш м'яким може бути застосована, якщо засуджений став на шлях виправлення.

Заміна невідбутої частини покарання більш м'яким можлива після фактичного відбуття засудженим:

- 1) не менше третини строку покарання, призначеного судом за злочин невеликої або середньої тяжкості, а також за необережний тяжкий злочин;

- 2) не менше половини строку покарання, призначеного судом за умисний тяжкий злочин чи необережний особливо тяжкий злочин, а також у разі, коли особа раніше відбувала покарання у виді позбавлення волі за умисний злочин і до погашення або зняття судимості знову вчинила умисний злочин, за який вона була засуджена до позбавлення волі;
- 3) не менше двох третин строку покарання, призначеного судом за умисний особливо тяжкий злочин, а також покарання, призначеного особі, яка раніше звільнялася умовно-достроково і вчинила новий умисний злочин протягом невідбутої частини покарання.

До осіб, яким покарання замінене більш м'яким, може бути застосоване умовно-дострокове звільнення за правилами, передбаченими статтею 81 КК. Якщо особа, відбуваючи більш м'яке покарання, вчинить новий злочин, суд до покарання за знову вчинений злочин приєднує невідбуту частину більш м'якого покарання за правилами, передбаченими у статтях 71 і 72 КК.

Звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років. Засуджених до обмеження волі або до позбавлення волі жінок, які стали вагітними або народили дітей під час відбування покарання, крім засуджених до позбавлення волі на строк більше п'яти років за умисні тяжкі та особливо тяжкі злочини, суд може звільнити від відбування покарання в межах строку, на який згідно з законом жінку може бути звільнено від роботи у зв'язку з вагітністю, пологами і до досягнення дитиною трирічного віку.

Звільнення від відбування покарання застосовується до засудженої, яка має сім'ю або родичів, що дали згоду на спільне з нею проживання, або яка має можливість самостійно забезпечити належні умови для виховання дитини. Контроль за поведінкою таких жінок здійснюється органом кримінально-виконавчої системи за місцем проживання. Після досягнення дитиною трирічного віку або в разі її смерті суд залежно від поведінки засудженої може звільнити її від покарання або замінити його більш м'яким покаранням чи направити засуджену для відбування покарання, призначеного за вироком. У цьому разі суд може повністю або частково зарахувати у строк відбування покарання час, протягом якого засуджена не відбувала покарання.

Якщо засуджена, яка була звільнена від відбування покарання, відмовляється від дитини, передала її у дитячий будинок, зникла з місця проживання або ухиляється від виховання дитини, догляду за нею, або систематично вчиняє правопорушення, що потягли за собою адміністративні стягнення і свідчать про небажання стати на шлях виправлення, суд може за поданням контролюючого органу направити засуджену для відбування покарання, призначеного за вироком. Якщо в період звільнення від відбування покарання засуджена вчинила новий злочин, суд призначає їй покарання за правилами, передбаченими у статтях 71 і 72 КК.

Звільнити жінку від відбування покарання за підставами ст. 81 КК суд має право, а не обов'язок. Звільнення від відбування покарання вагітної жінки чи жінки, яка має дітей віком до трьох років за підставами ст. 83 КК є умовним.

Звільнення від покарання за хворобою. Звільняється від покарання особа, яка під час його відбування захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. До такої особи можуть застосовуватися примусові заходи медичного характеру відповідно до статей 92-95 КК. Особа, яка після вчинення злочину або постановлення вироку захворіла на іншу тяжку хворобу, що перешкоджає відбуванню покарання, може бути звільнена від покарання або від подальшого його відбування. При вирішенні цього питання суд враховує тяжкість вчиненого злочину, характер захворювання, особу засудженого та інші обставини справи.

Військовослужбовці, засуджені до службового обмеження, арешту або тримання в дисциплінарному батальйоні, в разі визнання їх непридатними до військової служби за станом здоров'я звільняються від покарання.

У разі одужання зазначених осіб, вони повинні бути направлені для відбування покарання, якщо не закінчилися строки давності, передбачені статтями 49 або 80 КК, або відсутні інші підстави для звільнення від покарання. При цьому час, протягом якого до осіб застосовувалися примусові заходи медичного характеру, зараховується в строк покарання за правилами, передбаченими в ч.5 ст.72 КК, а один день позбавлення волі дорівнює одному дню застосування примусових заходів медичного характеру.

Питання 3

Амністія й помилування

На підставі закону України про амністію або акту про помилування засуджений може бути повністю або частково звільнений від основного і додаткового покарання, а також засудженому може бути замінено покарання або невідбуту його частину більш м'яким покаранням.

Згідно з п. 27 ст. 106 Конституції України, Президент України як Глава Держави здійснює помилування осіб, засуджених судами України. Згідно з ч. 3 ст. 92 Конституції України, амністія оголошується законом України.

Амністія. Амністія оголошується законом України стосовно певної категорії осіб. Законом про амністію особи, які вчинили злочин, можуть бути повністю або частково звільнені від кримінальної відповідальності чи від покарання. Законом про амністію може бути передбачено заміна засудженому покарання або його невідбутої частини більш м'яким покаранням.

Амністія поширюється на осіб, які вчинили злочини до дня видання закону про амністію, а також у день його видання. На злочини, що були вчинені наступного дня чи продовжені наступного дня, амністія не поширюється. У законі про амністію визначаються і межі її застосування.

Це можуть бути:

- перелік статей Кодексу, за якими кваліфіковано злочини, що підлягають амністії;
- розміри покарання, до яких застосовується амністія;
- ознаки особистості засудженого — вік, засуджений вперше, учасник війни тощо.

Акт амністії може передбачати:

- 1) звільнення від кримінальної відповідальності (відмова в порушенні справи, закриття справи);
- 2) повне звільнення від покарання (головного і додаткового);
- 3) часткове звільнення від покарання скороченням його строку (розміру), або звільнення тільки від головного покарання;

4) заміну покарання більш м'яким видом; зняття судимості.

Внаслідок амністії кримінальна справа не порушується, а порушена підлягає закриттю. Справа не закривається, якщо обвинувачуваний проти цього заперечує.

Амністія — це акт кримінально-правовий, вона стосується всіх сторін кримінального правовідношення:

- поширюється на головні й на додаткові покарання, які не були виконані до дня видання закону про амністію, в тому числі на штраф, конфіскацію майна;
- не поширюється на вже виконані покарання у вигляді конфіскації або штрафу — конфісковане майно чи штраф засудженому не повертаються;
- не поширюється на цивільно-правові відносини — особа, що була звільнена від кримінальної відповідальності чи покарання актом амністії в усіх випадках зобов'язана відшкодувати потерпілому шкоду (збитки) у повному обсязі.

Помилування. Помилування здійснюється Президентом України стосовно індивідуально визначеної особи. Актом про помилування може бути здійснена заміна засудженому призначеного судом покарання у виді довічного позбавлення волі на позбавлення волі на строк не менше двадцяти п'яти років.

Помилування — це акт про звільнення від кримінальної відповідальності чи від покарання відносно одного або кількох засуджених (винних у вчиненні злочину). Акт про помилування — завжди персоналізований, тобто в ньому вказані прізвища осіб, певна особа чи кілька осіб. Ні на кого іншого цей акт не поширюється. Акт про помилування видається, як правило, за ініціативи засудженого, його родичів або громадських організацій, установ чи трудових колективів. Найчастіше такі прохання про помилування подаються до Вищих органів державної влади при засудженні до довічного позбавлення волі. У випадку помилування засудженого замінюється позбавленням волі на строк до двадцяти п'яти років.

Завдання для самоконтролю:

1. Поясніть, в чому полягає звільнення від кримінальної відповідальності.
2. Назвіть підстави для звільнення від кримінальної відповідальності.
3. Згадайте умови, за яких можливе звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності притягнення особи до кримінальної відповідальності.
4. Згадайте умови, за яких можливе звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із втратою діянням характеру суспільно небезпечного або з тим, що особа, яка його вчинила перестала бути суспільно небезпечною.
5. Згадайте умови, за яких можливе звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям.
6. Згадайте умови, за яких можливе звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки громадській організації або трудовому колективу.
7. опишіть, як вирішується питання звільнення особи від покарання, якщо змінився кримінальний закон.
8. Укажіть особливості звільнення від покарання з випробуванням.
9. Перелічте обов'язки, які може покласти суд на особу, звільнену від відбування покарання з випробуванням.
10. Поясніть, як застосовуються додаткові покарання у разі звільнення особи від відбування покарання з випробуванням.
11. Згадайте правові наслідки звільнення від відбування покарання з випробуванням.
12. Назвіть особливості звільнення від відбування від покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років.
13. Вкажіть строки давності виконання обвинувального вироку.

- 14. Розкажіть про застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання.*
- 15. Поясніть, яким чином може бути замінена невідбута частина покарання більш м'яким.*
- 16. Укажіть особливості звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років.*
- 17. Визначте умови звільнення від покарання за хворобою.*
- 18. Розкрийте зміст правових інститутів амністії та помилування.*

МОДУЛЬ 16

ЗА ТЕМОЮ

“ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ І ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ”

Теоретичний мінімум з питань:

1. Звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру.
2. Види покарань, що застосовуються до неповнолітніх.
3. Звільнення неповнолітніх від відбування покарання.
4. Погашення та зняття судимості неповнолітніх.

Питання 1

Звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру

Кримінальний закон неодноразово використовує поняття “звільнення від кримінальної відповідальності”. Тлумачення цих норм дає підстави вважати, що КК під звільненням від кримінальної відповідальності розуміє лише звільнення від майбутньої, потенціальної відповідальності. Звільнення особи від кримінальної відповідальності, яка реалізується, означає звільнення її від покарання, тобто від його призначення або відбування.

Питання про звільнення неповнолітньої особи від кримінальної відповідальності вирішується не довільно. Повноваження суду тут обмежені законом, який містить вичерпний перелік підстав звільнення від такої відповідальності.

Отже, звільнення від кримінальної відповідальності – це реалізація державою в особі відповідних органів свого повноваження, відповідно до якого вона відмовляється за наявності підстав, передбачених законом, від державного осуду особи, яка вчинила злочин, а також

від покладення на неї нестатків особистого, майнового та іншого характеру, передбачених кримінальним законом за вчинення даного злочину.

Прийняття уповноваженим органом держави рішення про звільнення неповнолітньої особи від кримінальної відповідальності є актом, який свідчить про припинення кримінально-правових відносин між особою, яка вчинила злочин і державою. Це означає, що з цього моменту ця особа вже не несе обов'язок відповідати перед державою за скоєне, не несе тягар кримінальної відповідальності.

Оскільки щодо такої особи суд не постановляє обвинувального вироку, вона вважається такою, що не має судимості. Раніше вчинене нею діяння, що містить ознаки злочину, вважається юридично незначним, забутим. Це означає, що вчинений раніше злочин не може урахуватись при визначенні повторності злочинів, призначенні покарання за вчинення нового злочину, не впливає на перебіг строків давності і погашення судимості та ін. Разом з тим звільнення від кримінальної відповідальності не свідчить про виправдання, оскільки кримінальна справа припиняється за nereабілітуючими особою підставами.

Особливістю звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх є застосування до них примусових заходів виховного характеру. Під цими заходами розуміють передбачені кримінальним законом заходи впливу, що застосовуються судом до неповнолітніх за вчинення злочину, але не є кримінальним покаранням. За своєю юридичною природою ці заходи є заходами виховання, переконання і спрямовані на забезпечення правильного формування особистості неповнолітніх, виключення антисоціальних властивостей і навичок, попередження вчинення ними правопорушень.

Обов'язковими ознаками цих заходів є:

- 1) передбаченість їх кримінальним законом;
- 2) застосування їх тільки судом (або спеціально уповноваженим суддею);
- 3) застосування їх тільки до неповнолітніх, які вчинили злочин;
- 4) відсутність в цих заходах ознак кримінального покарання.

Стаття 105 КК містить вичерпний перелік примусових заходів виховного характеру:

- 1) застереження;

- 2) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;
- 3) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;
- 4) покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;
- 5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років. Умови перебування в цих установах неповнолітніх та порядок їх залишення визначаються законом.

Застереження полягає в оголошенні судом осуду соціально небезпечної поведінки, у вимозі припинити таку поведінку під загрозою застосування більш суворі заходи відповідальності.

Обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього полягає в оголошенні судом правил поведінки неповнолітньому, у вимозі додержуватись таких правил поведінки.

Передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання по своїй суті передбачає посилення контролю і виховного впливу з боку тих осіб, які зобов'язані в силу сімейних, виробничих або інших відносин здійснювати позитивний вплив на неповнолітнього.

Більш суворим видом примусових заходів виховного характеру є покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку **відшкодування заподіяних майнових збитків**. З урахуванням специфіки і суворості цього заходу закон обмежує можливість його застосування як віком неповнолітнього, так і його матеріальним становищем: цей захід може бути застосований тільки до неповнолітніх, які досягли п'ятнадцятирічного віку і мають майно або заробіток.

Найбільш суворим примусовим заходом виховного характеру є **направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи** для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років.

Такими установами відповідно до закону від 24 січня 1995 року є: загальноосвітні школи соціальної реабілітації, в які направляються особи від одинадцяти до чотирнадцяти років, і професійні училища соціальної реабілітації для осіб віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. Як найбільш суворий з усіх заходів, передбачених ст.105 КК України, цей захід може застосовуватися тільки тоді, коли неповнолітні не піддаються виховному впливу і не можуть бути виправлені іншими заходами. Строк цього заходу визначається судом, але не може перевищувати трьох років. Неповнолітній, якого направлено до загальноосвітньої школи або професійного училища соціальної реабілітації, за своїм правовим статусом є учнем з обмеженнями, передбаченими положеннями про ці навчально-виховні установи.

Учні загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації, яким виповнилось 15 років, але які не стали на шлях виправлення, за рішенням суду за місцем знаходження зазначеного закладу можуть бути переведені до професійного училища соціальної реабілітації. В таких випадках загальний строк перебування учня в цих спеціальних навчально-виховних установах теж не може перевищувати трьох років.

Підставами для застосування примусових заходів виховного характеру за ст.97 КК України є:

- 1) об'єктивною – вчинення злочину, що не являє великої суспільної небезпеки;
- 2) суб'єктивними – невелика суспільна небезпечність особи і можливість виправлення неповнолітнього без застосування кримінального покарання.

Питання 2

Види покарань, що застосовуються до неповнолітніх

Особливості застосування щодо неповнолітніх кримінального покарання стосуються:

- 1) законодавчої заборони на застосування окремих видів покарання;
- 2) обмеження в застосуванні щодо неповнолітніх деяких видів покарання;
- 3) особливостей призначення кримінального покарання.

Заборона на застосування окремих видів покарань передбачена насамперед в п. 2 ст. 57 КК, п.2 ст. 64 КК України. Так, в п.2 ст. 64 КК

України прямо зазначено, що довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, що вчинили злочин у віці до 18 років. В ст. 102 КК України сказано, що покарання у вигляді позбавлення волі особам, які не досягли до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, не може бути призначене на строк більше десяти років, а за особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням життя людини – на строк до п'ятнадцяти років.

Як випливає із закону, довічне позбавлення волі і позбавлення волі на строк більше десяти років не застосовується до осіб, які не досягли вісімнадцяти років саме на час вчинення злочину, незалежно від віку, якого вони досягли на момент винесення вироку. При цьому заборона на застосування цих видів покарання до неповнолітніх не залежить від тяжкості вчиненого злочину і від суспільної небезпечності особи.

Відповідно до ст.102 КК до осіб, які не досягли на час вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, незалежно від тяжкості злочину, не може бути призначено позбавлення волі у виді ув'язнення в тюрмі – найбільш суворий вид позбавлення волі, а також позбавлення волі у виправно-трудових колоніях (якщо на момент винесення вироку винний не досяг 18 років).

Таким чином, виходячи з системи покарань (ст.98 КК), до неповнолітніх можуть бути застосовані такі основні види покарань, як штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт, позбавлення волі на певний строк, додаткові покарання у вигляді штрафу та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

При призначенні кримінального покарання неповнолітнім є особливості. Вони визначаються насамперед тим, що щодо них перше місце серед мети покарання висувається мета виправлення. Крім того, суд зобов'язаний урахувувати вікові особливості неповнолітніх і умови їх життя, виховання та навчання, вплив дорослих, наявність або відсутність батьків, стан здоров'я та ін.

Практика йде шляхом найбільш частого застосування до неповнолітніх таких пільгових інститутів, як призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, звільнення від покарання з випробуванням, звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру, умовно дострокове звільнення від відбування покарання.

Цим також обумовлено, що позбавлення волі як найбільш суворий вид покарання, який застосовується до неповнолітніх, може призначатися лише тоді, коли встановлено, що іншими видами покарання досягти мети покарання неможливо.

Штраф – це грошове стягнення, що накладає суд у випадках і межах, встановлених КК. Розмір штрафу визначається судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану неповнолітнього в межах до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Штраф застосовується лише до неповнолітніх, що мають самостійний доход, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення. В разі ухилення неповнолітнього від сплати штрафу суд може замінити несплачені суму штрафу покаранням у вигляді виправних робіт із розрахунку один місяць виправних робіт за чотири встановлених законодавством України неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, але на строк не більше двох років. Заміна штрафу позбавленням волі і позбавлення волі штрафом не допускається.

Громадські роботи полягають у виконанні засудженим у вільний час від роботи чи навчання безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Громадські роботи встановлюються неповнолітньому в віці від 16 до 18 років на строк від 30 до 120 годин і відбуваються не більш як дві години на день. У разі злісного ухилення засудженого від відбування громадських робіт вони замінюються неповнолітнім на арешт. При цьому час, протягом якого засуджений відбував громадські роботи, зараховується при визначенні строку арешту з розрахунку один день арешту за вісім годин громадських робіт.

Виправні роботи як вид покарання полягають в тому, що особа примусово залучається до праці на строк, визначений у вироку суду, з відрахуванням в доход держави відповідного відсотку з її заробітку. Виправні роботи без позбавлення волі призначаються неповнолітньому в віці від 16 до 18 років за місцем роботи на строк від двох місяців до одного року як основне покарання. Із заробітку неповнолітнього, засудженого до виправних робіт, здійснюється відрахування в доход держави в розмірі, встановленому вироком суду, в межах від п'яти до десяти відсотків.

Арешт – полягає у триманні неповнолітнього, який на момент постановлення вироку досяг шістнадцяти років, в умовах ізоляції в

спеціально пристосованих установах на строк від п'ятнадцяти до сорока п'яти діб.

Позбавлення волі на певний строк – це покарання, яке полягає в примусовому ізолюванні неповнолітнього від суспільства з обов'язковим поміщенням його в спеціальні виховні установи на певний строк, який вказаний у вирокі суду.

Відповідно до ст. 102 КК України покарання у вигляді позбавлення волі особам, які не досягли до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, не може бути призначене на строк більше десяти років, а у випадках, передбачених п. 5 даної статті – за особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням життя людини – на строк до п'ятнадцяти років. Неповнолітні, засуджені до покарання у вигляді позбавлення волі, відбувають його покарання у спеціальних виховних установах. Позбавлення волі не може бути призначено неповнолітньому, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості.

В ст.102 КК вказані конкретні строки покарання у вигляді позбавлення волі, що можуть бути призначені судом неповнолітньому:

- 1) за вчинений повторно злочин невеликої тяжкості – на строк не більше двох років;
- 2) за злочин середньої тяжкості – на строк не більше чотирьох років;
- 3) за тяжкий злочин – на строк не більше семи років;
- 4) за особливо тяжкий злочин – на строк не більше десяти років.

Питання 3

Звільнення неповнолітніх від відбування покарання

Звільнення від покарання – самостійний інститут кримінального права. У ньому в найбільшій мірі знаходять своє відображення принципи гуманізму і економії заходів кримінальної репресії. Звільнення від покарання можливе лише тоді, коли його мета може бути досягненні без реального відбування покарання. Звільнення від покарання не підриває принципу невідворотності покарання. Якщо покарання недоцільне, воно не досягає мети, що стоїть перед ним.

На відміну від звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх, яке має місце тоді, коли вчинене собою діяння не являє

великої суспільної небезпеки, звільнення від покарання застосовується до неповнолітніх, вже засуджених до покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше п'яти років, коли суд, враховуючи тяжкість злочину, особу винного, та інші обставини справи, дійде висновку про можливість виправлення неповнолітнього від відбування покарання. В такому разі суд може прийняти рішення про звільнення неповнолітнього від відбування покарання з випробуванням (ст. 75, 104 КК України).

У цьому разі суд ухвалює звільнити неповнолітнього засудженого від відбування призначеного покарання у вигляді позбавлення волі, якщо він протягом визначеного судом іспитового строку не вчинить нового злочину і виконає покладені на нього обов'язки. Іспитовий строк установлюється тривалістю від одного до двох років.

Відповідно до ст.76 КК України, у разі звільнення неповнолітнього від відбування покарання з випробуванням, суд може накласти на засудженого такі обов'язки:

- 1) попросити публічно або в іншій формі пробачення у потерпілого;
- 2) не виїжджати за межі України на постійне проживання без дозволу органу кримінально-виконавчої системи;
- 3) повідомляти органи кримінально-виконавчої системи про зміну місця проживання, роботи або навчання;
- 4) періодично з'являтися для реєстрації в органи кримінально-виконавчої системи;
- 5) пройти курс лікування від алкоголізму, наркоманії або захворювання, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб.

Крім того, у разі звільнення неповнолітнього від відбування покарання з випробуванням суд може покласти на окрему особу, за її згодою або на її прохання, обов'язок щодо нагляду за засудженим та проведення з ним виховної роботи. Після закінчення іспитового строку засуджений неповнолітній, який виконав покладені на нього обов'язки та не вчинив нового злочину, звільняється судом від призначеного йому покарання.

Якщо неповнолітній засуджений не виконує покладені на нього обов'язки або систематично вчиняє правопорушення, що потягли за собою адміністративні стягнення і свідчать про його небажання стати на шлях виправлення, суд направляє засудженого для відбування призначеного покарання. У разі вчинення неповнолітнім засудженим про-

тягом іспитового строку нового злочину суд призначає йому покарання за сукупністю вироків.

Крім того, законом передбачено **звільнення неповнолітнього за-судженого від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру**. Неповнолітній, який вчинив злочин невеликої тяжкості, може біти звільнений судом від покарання, якщо буде визнано, що внаслідок щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання.

У цьому разі суд застосовує до неповнолітнього такі примусові заходи виховного характеру :

- застереження;
- обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;
- передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;
- покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;
- направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років.

Суд може також визнати за необхідне призначити неповнолітньому вихователя в порядку, передбаченому законом.

Відповідно до ст. 105 КК України для неповнолітнього можуть настати негативні наслідки у разі ухилення неповнолітнього від застосування до нього примусових заходів виховного характеру: ці заходи скасовуються і до нього застосовується покарання, призначене вироком суду.

Одним із видів звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності та покарання є **закінчення строків давності** притягнення до кримінальної відповідальності та давності виконання обвинувального вироку.

Відповідно до ст.106 КК України, особа, яка вчинила злочин у віці до вісімнадцяти років, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо з дня вчинення нею злочину і до дня набрання вироком законної сили минули такі строки:

- 1) два роки – у разі вчинення злочину невеликої тяжкості;
- 2) п'ять років – у разі вчинення злочину середньої тяжкості;
- 3) сім років – у разі вчинення тяжкого злочину;
- 4) десять років у разі вчинення особливо тяжкого злочину.

Початковим моментом визнається день вчинення (закінчення) злочину.

Сприятливий перебіг строку давності можливий лише при додержанні особою, яка вчинила злочин, двох умов: винний протягом цих строків не повинен:

- 1) вчинити нового злочину;
- 2) переховуватися від слідства або суду.

Недодержання цих умов тягне за собою переривання або зупинення перебігу строку давності. У цих випадках перебіг давності відновлюється з дня з'явлення особи із зізнанням або її затримання. У цьому разі особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо з часу злочину минуло п'ятнадцять років. Давність не застосовується у разі вчинення злочинів проти миру та безпеки людства, передбачених у статтях 449 – 454 КК України.

В ст. 106 КК України встановлені також строки давності виконання обвинувального вироку. Невчинення неповнолітнім за цей період нового злочину свідчить про значну або повну втрату ним суспільної небезпечності і, отже, про недоцільність застосування до нього покарання, призначеного вироком суду.

Частина 3 ст. 106 КК встановлює диференційовані строки, перебіг яких виключає виконання обвинувального вироку. Тривалість цих строків залежить від виду і тяжкості призначеного судом покарання. Так, обвинувальний вирок не приводиться до виконання, якщо з дня набрання ним законної дії минули такі строки давності:

- 1) два роки – у разі засудження до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, а також при засудженні до покарання у вигляді позбавлення волі за злочин невеликої тяжкості;
- 2) п'ять років – у разі засудження до покарання у вигляді позбавлення волі за злочин середньої тяжкості, а також при засудженні до покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше п'яти років за тяжкий злочин;
- 3) сім років – у разі засудження до покарання у вигляді позбавлення волі на строк більше п'яти років за тяжкий злочин;

4) десять років – у разі засудження до покарання у вигляді позбавлення волі за особливо тяжкий злочин.

Перебіг строків давності зупиняється, якщо неповнолітній ухиляється від слідства або суду. Але загальний строк давності не може перевищувати п'ятнадцяти років.

Стаття 107 КК України передбачає **умовно-дострокове звільнення** від відбування покарання. Умовно-дострокове звільнення неповнолітнього від покарання являє собою дострокове звільнення засудженого від подальшого відбування покарання незалежно від тяжкості вчиненого злочину за умови, що він протягом невідбутої частини строку покарання не вчинить нового злочину.

Це звільнення є умовним, тому що здійснюється під певною, встановленою в законі умовою, недотримання якої тягне за собою часткове або повне відбування тієї частини строку покарання, від якої особу було звільнено. Покарання тут не анулюється, однак його реальне виконання призупиняється. Тільки після перебігу певного строку, що дорівнює невідбутій частині покарання, умовно-достроково звільнений, який не порушив встановлених законом умов звільнення, вважається таким, що відбув покарання, яке дорівнює його фактично відбутій частині. Тому сутність умовно дострокового звільнення полягає в тому, що суд звільняє засудженого від подальшого відбування покарання, якщо встановлено, що він виправився, під умовою, що засуджений не вчинить протягом невідбутої частини покарання нового злочину.

Частина 3 ст. 107 КК України встановлює вичерпний перелік покарань, від відбування яких можливо умовно-дострокове звільнення:

- 1) не менше третини призначеного строку покарання у вигляді позбавлення волі за злочин невеликої або середньої тяжкості і за необережний злочин;
- 2) не менше половини строку покарання у вигляді позбавлення волі, призначеного судом за умисний тяжкий злочин чи необережний особливо тяжкий злочин, а також, якщо особа раніше відбувала покарання у вигляді позбавленні волі за умисний злочин і до погашення або зняття судимості знову вчинила у віці до вісімнадцяти років новий умисний злочин, за який вона засуджена до позбавлення волі;
- 3) не менше двох третин строку покарання у вигляді позбавлення волі, призначеного судом за умисний особливо тяжкий злочин,

а також, якщо особа раніше відбувала покарання у вигляді позбавлення волі і була умовно-дostroково звільнена від відбування покарання, але до закінчення невідбутої частини покарання та до досягнення вісімнадцятирічного віку знову вчинила умисний злочин, за який вона засуджена до позбавлення волі.

Умовно-дostroкове звільнення від покарання застосовується тільки судом за місцем відбування покарання засудженим неповнолітнім за спільним поданням органу, який видає виконанням покарання, і спостережної комісії при місцевій державній адміністрації. До неповнолітніх заміна невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням не застосовується.

При умовно-дostroковому звільненні від основного покарання засуджений може бути звільнений також і від додаткового покарання. Тобто, суд може звільнити засудженого від відбування додаткового покарання тільки в разі звільнення від основного покарання. Таке звільнення можливе як від усього строку додаткового покарання, так і від його частини. Умовно-дostroкове звільнення лише від додаткового покарання без звільнення від основного покарання суперечило б смислу ст.107 КК України.

Відповідно до п.5 ст.107 КК законодавець встановлює при умовно-дostroковому звільненні іспитовий строк. Умовність цього виду звільнення полягає в тому, що звільненому встановлюється судом певний строк, який дорівнює невідбутій частині покарання і протягом якого він повинен не вчиняти нового злочину. Цей іспитовий строк завжди дорівнює строку невідбутої частини покарання.

Залежно від того, чи виконує неповнолітній умови умовно-дostroкового звільнення, можна виділити два види його правових наслідків – сприятливі та несприятливі.

Сприятливі наслідки настають, якщо протягом невідбутої частини покарання особа не вчинила нового злочину. Тут вона визнається повністю звільненою від відбування частини призначеного вироком суду покарання, що залишилася. При цьому особа вважається такою, яка була засуджена до того строку покарання, котрий вона фактично відбула. Строк погашення судимості в цьому разі відповідно до ст.108 КК обчислюється виходячи з фактично відбутого покарання з моменту звільнення від покарання (основного або додаткового).

Несприятливі наслідки умовно-дostroкового звільнення настають, якщо особа протягом іспитового строку вчинить будь-який новий

злочин. В цьому разі умовно-дострокове звільнення скасовується і суд неповнолітній особі призначає покарання за правилами, передбаченими ст.ст.71 та 72 КК України. Тобто, суд до покарання, призначеного за новим вироком, повністю або частково приєднує невідбуту частину покарання за попереднім вироком. При складанні покарань за сукупністю вироків загальний строк покарання не повинен перевищувати максимального строку, встановленого для даного виду покарання. А відповідно до ст.103 КК при призначенні покарання неповнолітньому за сукупністю вироків або злочинів остаточне покарання у вигляді позбавлення волі не може перевищувати п'ятнадцяти років.

Питання 4

Погашення та зняття судимості неповнолітніх

Судимість являє собою правовий наслідок засудженої особи до кримінального покарання, що тягне за собою певні негативні цивільно-правові і кримінально-правові обмеження. Особа визнається такою, що має судимість, з дня набрання законної сили обвинувальним вироком і до погашення або зняття судимості. Особи, засуджені за вироком суду без призначення покарання або звільнені від покарання, чи такі, що відбули покарання за діяння, злочинність і караність якого усунута законом, визнаються такими, що не мають судимості.

Такими, що не мають судимості, визнаються неповнолітні:

- 1) засуджені до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, після виконання цього покарання;
- 2) засуджені до позбавлення волі за злочин невеликої або середньої тяжкості, якщо вони протягом одного року з дня відбуття покарання не вчинять нового злочину;
- 3) засуджені до позбавлення волі за тяжкий злочин, якщо вони протягом трьох років з дня відбуття покарання не вчинять нового злочину;
- 4) засуджені до позбавлення волі за особливо тяжкий злочин, якщо вони протягом п'яти років з дня відбуття покарання не вчинять нового злочину.

Строки погашення судимості обчислюються з дня відбуття основного і додаткового покарання. До строку погашення судимості зараховується час, протягом якого вирок не було виконано, якщо при цьому давність виконання вироку не переривалася. Якщо вирок не було

виконано, судимість погашається по закінченні строків давності виконання вироку. Якщо особу було достроково звільнено від відбування покарання, то строк погашення судимості обчислюється виходячи з фактично відбутого нею покарання – з моменту звільнення від відбування покарання (основного та додаткового).

Якщо особа, що відбула покарання, до закінчення строку погашення судимості знову вчинить злочин, перебіг строку погашення судимості переривається і обчислюється заново. У цих випадках строки погашення судимості обчислюються окремо за кожний злочин після фактичного відбуття покарання (основного та додаткового) за останній злочин.

Відповідно до п. 3 ст. 108 КК України, дострокове зняття судимості допускається лише щодо неповнолітньої особи, яка відбула покарання у вигляді позбавлення волі за тяжкий або особливо тяжкий злочин, вчинений у віці до вісімнадцяти років, після закінчення не менш як половини строку погашення судимості, зазначеного в пунктах 3 і 4 частини другої ст. 108 КК, тобто особи, засуджені до позбавлення волі за тяжкий злочин, а також за особливо тяжкий злочин.

Завдання для самоконтролю:

1. Назвіть види примусових заходів виховного характеру.
2. Вкажіть юридичні ознаки примусових заходів виховного характеру.
3. Укажіть особливості застосування щодо неповнолітніх кримінальних покарань.
4. Визначте умови звільнення неповнолітніх від відбування покарання.
5. Розкажіть про особливості погашення і зняття судимості неповнолітніх.

МОДУЛЬ 17

ЗА ТЕМОЮ

“ПРИМУСОВІ ЗАХОДИ МЕДИЧНОГО ХАРАКТЕРУ. ПРИМУСОВЕ ЛІКУВАННЯ”

Теоретичний мінімум з питань:

1. Поняття, мета та види примусових заходів медичного характеру. Примусове лікування.
2. Продовження, зміна або припинення застосування примусових заходів медичного характеру.

Питання 1

Поняття та мета, види примусових заходів медичного характеру. Примусове лікування

В Кримінальному кодексі дане питання відображене в розділі XIV ст.ст.92-96. Ст. 92 КК України визначає, що **примусовими заходами медичного характеру** є поміщення особи, яка вчинила суспільно-небезпечне діяння, що підпадає під ознаку діяння, передбаченого Особливою частиною Кримінального кодексу, в спеціальний лікувальний заклад з метою її обов'язкового лікування, а також запобігання вчинення нею суспільно-небезпечних діянь.

До осіб, які вчинили злочин на ґрунті алкоголізму чи наркоманії, або хворі на хворобу, що небезпечна для здоров'я населення, поряд з кримінальним покаранням можливо і застосування примусового лікування.

Примусове лікування може бути застосоване судом, незалежно від призначеного покарання, до осіб, які вчинили злочини та мають хворобу, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб (ст.96 КК України).

Підставою застосування примусового лікування є: засудження особи за вчинений злочин до покарання і наявність у неї хвороби, що містить небезпеку для здоров'я інших осіб. Це можуть бути алкоголізм, наркоманія, туберкульоз, СНІД, венеричні хвороби тощо.

У разі призначення покарання у вигляді позбавлення волі або обмеження волі примусове лікування здійснюється за місцем відбування покарання. У разі призначення інших видів покарань примусове лікування здійснюється у спеціальних лікувальних закладах. Оскільки ст.96 КК не пов'язує примусове лікування з віком, воно може здійснюватися як до неповнолітніх так і до осіб похилого віку (абз.2 п.4 постанови Пленуму Верховного Суду України від 11 жовтня 1985 року № 7 "Про практику застосування судами України законодавства, спрямованого на подолання пияцтва і алкоголізму, викоренення самогоноваріння"). Не виключається застосування примусового лікування до непрацездатних осіб.

Примусове лікування в порядку, передбаченому ст.96 КК здійснюється лише при наявності відповідного висновку лікувального закладу (ч.4 ст. 324 КПК). В мотивованих висновках компетентної медичної комісії (до її складу входять лікар-психіатр чи лікар нарколог (або інші спеціалісти з інших хвороб – венеролог, фтизіатр) невропатолог та терапевт) повинно бути визначено:

- чи є дана особа хворою (наприклад, хронічним алкоголіком чи наркоманом);
- чи потребує примусового лікування;
- чи немає протипоказань до такого лікування.

Висновки судово-медичної експертизи про можливість застосування примусового лікування може розглядатися як основа для направлення на таке лікування, якщо воно відповідає вимогам, поставленим до медичних висновків про необхідність такого лікування. Такі вимоги викладені в "Інструкції про порядок огляду осіб, що притягуються до кримінальної відповідальності, на предмет застосування до них примусових заходів медичного характеру та примусового лікування", затвердженій Міністерством охорони здоров'я 4 листопада 1981 року. Медичний висновок підлягає оцінці. Незгода суду з висновками комісії повинна бути обгрунтована у вирoku.

Тип медичного закладу, де здійснюється примусове лікування, залежить від виду визначеного покарання. При засудженні особи до позбавлення волі таке лікування здійснюється у виправному закладі, а

при засудженні до інших видів покарання – в спеціальних медичних закладах, котрими можуть бути наркологічні відділення лікарень чи стаціонарний медичний заклад підприємства.

Оскільки ст.96 КК не вміщує вказівок на термін примусового лікування, судді не мають права у вирокі встановлювати такий термін. Тривалість лікування залежить від його результатів.

Направлення на примусове лікування може здійснюватися лише у випадку визнання особи винним у скоєнні злочину саме на підставі алкоголізму чи наркоманії та ухвали обвинувального вироку з призначенням покарання. Направлення засудженого на примусове лікування не є покаранням, воно визначається судом одночасно з останнім і не повинно впливати на його суворість.

Відповідно до ст.93 КК України **примусові заходи медичного характеру можуть бути застосовані судом до осіб:**

- 1) які вчинили у стані неосудності;
- 2) чи обмеженої осудності суспільно-небезпечні діяння, що підпадають під ознаки діянь, передбачених статтями Особливої частини КК; в цьому разі вони звільняються від кримінальної відповідальності;
- 3) які вчинили злочин у стані осудності, але захворіли на психічну хворобу до постановлення вироку, що позбавляє їх можливості усвідомлювати мету, зміст та правові наслідки кримінальної відповідальності за вчинене. Ці особи звільняються від покарання, а після одужання можуть бути піддані покаранню, якщо не минули строки давності притягнення до кримінальної відповідальності або немає інших підстав для звільнення від кримінальної відповідальності і покарання;
- 4) які захворіли на душевну хворобу під час відбування покарання; ці особи можуть бути звільнені від подальшого відбування покарання, а в разі одужання до них може бути застосовано покарання, якщо немає підстав для звільнення від нього.

Примусові заходи медичного характеру – це заходи державного примусу, застосовувані судом до осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння в стані неосудності або в стані осудності, але захворіли до винесення вироку чи під час відбування покарання на душевну хворобу, що позбавляє їх можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними.

Відповідно до ст.94 КК України залежно від характеру та тяжкості захворювання, тяжкості вчиненого діяння, з урахуванням ступеня небезпечності психічно хворого для себе або інших осіб, суд може застосувати такі примусові заходи медичного характеру:

- 1) надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку;
- 2) госпіталізація до психіатричного закладу із звичайним наглядом;
- 3) госпіталізація до психіатричного закладу із посиленням наглядом;
- 4) госпіталізація до психіатричного закладу із суворим наглядом.

Ці заходи не є покаранням, не тягнуть судимості і не переслідують мети виправлення, а застосовуються для лікування і соціальної реабілітації душевнохворих, запобігання вчиненню ними нових суспільно небезпечних діянь, а також для охорони їх самих. Вони застосовуються у передбачених законом випадках незалежно від бажання хворого, його законних представників чи родичів, змінюються і припиняються лише судом.

Застосування згадуваних у ст.94 КК України примусових заходів медичного характеру є правом, а не обов'язком суду. Ці заходи можуть застосовуватись лише до осіб, які вчинили передбачені кримінальним законом діяння, що становлять значну суспільну небезпеку. Самі ж особи, з урахуванням вчинених ними діянь і їх хворобливого стану є суспільно небезпечними (ч.2 ст.416 КПК України).

Не можуть застосовуватись примусові заходи медичного характеру, якщо особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння в стані неосудності або захворіла на душевну хворобу після вчинення злочину, до винесення ухвали видужала чи її психічний стан змінився настільки, що вона перестала бути суспільно небезпечною (абз.2 п.10 постанови Пленуму Верховного Суду України від 19 березня 1982 р. № 2 “Про судову практику по застосуванню примусових заходів медичного характеру”).

При звільненні від подальшого відбування покарання засудженого, який захворів на хронічну душевну хворобу, судді вправі застосувати примусові заходи медичного характеру або передати його на піклування органів охорони здоров'я.

Застосування до душевнохворого примусових заходів медичного характеру можливе лише при доведеності вчинення ним суспільно небезпечного діяння, що містить ознаки конкретного злочину. При цьому не враховуються обставини, які не мають безпосереднього відно-

шення до розглядуваної події (судимість особи, застосування до неї в минулому примусових заходів медичного характеру тощо).

Заходи адміністративного стягнення щодо неосудних застосовуватись не можуть, а помилково застосовані юридичного значення не мають. У зв'язку з цим вчинене неосудним діяння, яке відповідно до закону може бути визнано суспільно небезпечним лише за умови застосування до нього раніше за такі ж дії заходів адміністративного стягнення, не може бути визнано суспільно небезпечним, якщо при застосуванні таких заходів він також перебував у стані неосудності. При встановленні таких обставин суду належить справу закрити, не застосовуючи до неосудного примусових заходів медичного характеру (п.11 постанови Пленуму Верховного Суду України від 19 березня 1982 року №2).

Медичні заклади примусового лікування бувають таких типів:

1. для надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку;
2. психіатричний заклад із звичайним наглядом;
3. психіатричний заклад із посиленням наглядом;
4. психіатричний заклад із суворим наглядом.

Відмінність лікувальних установ з різними видами нагляду полягає в умовах тримання: в психіатричних лікарнях з посиленням і суворим наглядом встановлюється більш пильний нагляд, що виключає можливість вчинення душевнохворими нових суспільно небезпечних діянь. Вибір судом виду примусового заходу медичного характеру залежить від душевного захворювання особи, характеру і ступеня суспільної небезпечності вчиненого нею діяння.

Призначаючи примусові заходи медичного характеру, суд одночасно приймає рішення про скасування з часу доставки неосудного до лікарні запобіжного заходу, якщо останній був до нього застосований.

Так, надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку може бути застосоване судом стосовно особи, яка страждає на психічні розлади і вчинила суспільно небезпечне діяння, якщо особа за станом свого психічного здоров'я не потребує госпіталізації до психіатричного закладу.

Госпіталізація до психіатричного закладу із звичайним наглядом може бути застосована судом щодо психічно хворого, який за своїм психічним станом і характером вчиненого суспільно небезпечного

діяння потребує тримання у психіатричному закладі і лікування у примусовому порядку.

Вибрані судом примусові заходи медичного характеру залежать від душевної хвороби особи, характеру та міри суспільної небезпеки вчинку. Якщо дія являє собою загрозу для суспільства, то він потребує лікування в умовах суворого контролю.

Визначаючи спосіб примусової міри медичного характеру, суд повинен враховувати висновок судово-психіатричної експертизи і характер душевного захворювання у заходах, які будуть застосовуватися до хворої особи. Все ж рекомендації експертів для суду не є обов'язковими, вони визначають вид психіатричної лікарні, виходячи тільки із психічного стану хворого, без врахування характеру здійсненого вчинку.

Госпіталізація до психіатричного закладу із суворим наглядом може бути застосована судом щодо психічно хворого, який вчинив суспільно небезпечне діяння, пов'язане з посяганням на життя інших осіб, а також щодо психічно хворого, який за своїм психічним станом (агресивна настроєність, немотивована озлоблена поведінка тощо) і характером вчиненого суспільно небезпечного діяння (наприклад, діяння, пов'язане з посяганням на життя людини) становить особливу небезпеку для суспільства і потребує тримання у психіатричному закладі та лікування в умовах суворого нагляду.

Застосування примусових заходів медичного характеру в психіатричних лікарнях регламентується Інструкцією про порядок застосування примусових і інших заходів медичного характеру щодо осіб з психічними розладами, які вчинили суспільно небезпечне діяння, затвердженою наказом Міністерства охорони здоров'я від 25 березня 1988 року.

Застосовуючи до неосудного примусові заходи медичного характеру, суд не має права зазначати в ухвалі назву конкретної психіатричної лікарні, в якій має провадитися лікування, а також його строк (абз.4 п.9 постанови Пленуму Верховного Суду України від 19 березня 1982 р.№2).

Примусове психіатричне лікування має провадитися доти, поки хворий не перестане бути небезпечним для оточуючих.

Відповідно до Положення про умови і порядок надання психіатричної допомоги, затвердженого Указом Президії Верховної Ради від 5 січня 1988 року, кожний хворий не рідше одного разу на шість міся-

ців оглядається комісією тієї лікарні, де він знаходиться на примусовому лікуванні.

Примусові заходи медичного характеру підлягають скасуванню в зв'язку з видужанням особи чи зміною її психічного стану настільки, що це виключає її суспільну небезпечність.

За наявності сумніву в правильності висновків комісії лікарів-психіатрів про видужання особи або про таку зміну її психічного стану, коли відпадає необхідність у подальшому застосуванні примусового заходу медичного характеру, суд може викликати в судове засідання члена цієї комісії і самого неосудного.

Повідомлення головного психіатра, за поданням якого розглядається справа, і адміністрації психіатричної лікарні, де тримається і лікується неосудний, про час розгляду справи є обов'язковим.

Якщо не буде визвано за необхідне застосування до психічно хворого примусових заходів медичного характеру, а також у разі припинення застосування таких заходів, суд може передати його на піклування родичам або опікунам з обов'язковим лікарським наглядом.

Питання № 2

Продовження, зміна або припинення застосування примусових заходів медичного характеру та примусового лікування

Оскільки в ст. 92 КК України не зазначені строки примусового лікування, то й при винесенні вироку суд не має права їх встановлювати. Тривалість цих строків залежатиме від ефективності лікування та його результатів. Тобто, примусове лікування здійснюється до тих пір, поки хворий не буде являти собою небезпеку для оточуючих.

Відповідно до ч. 1 ст. 95 КК України, продовження, зміна або припинення застосування примусових заходів медичного характеру здійснюється судом за заявою представника психіатричного закладу (лікаря-психіатра), який надає особі таку психіатричну допомогу, до якої додається висновок комісії лікарів-психіатрів, який обґрунтовує необхідність продовження, змін або припинення застосування таких примусових заходів.

Особи, до яких застосовані примусові заходи медичного характеру, підлягають огляду комісією лікарів-психіатрів не рідше одного разу на 6 місяців для вирішення питання про наявність підстав для звер-

нення до суду із заявою про припинення або про зміну застосування такого заходу.

У разі відсутності підстав для припинення або зміни застосування примусового заходу медичного характеру представник психіатричного закладу (лікар-психіатр), який надає особі таку психіатричну допомогу, направляє до суду заяву, до якої додається висновок комісії лікарів-психіатрів, який містить обґрунтування про необхідність продовження застосування примусового заходу медичного характеру.

У разі необхідності продовження застосування примусового заходу медичного характеру понад 6 місяців представник психіатричного закладу (лікар-психіатр), який надає особі таку психіатричну допомогу, повинен направити до суду за місцем знаходження психіатричного закладу заяву про продовження застосування примусового заходу. До заяви додається висновок комісії лікарів-психіатрів, який містить обґрунтування про необхідність продовження надання особі такої психіатричної допомоги.

В подальшому продовження застосування примусового заходу медичного характеру проводиться кожного разу на строк, який не може перевищувати 6 місяців.

У разі припинення застосування примусових заходів медичного характеру через змінення психічного стану особи на краще, суд може передати її на піклування родичам або опікунам з обов'язковим лікарським наглядом.

У разі припинення застосування примусових заходів медичного характеру через видужання особи, які вчинили злочини у стані осудності, але захворіли на психічну хворобу до постановлення вироку, підлягають кримінальній відповідальності на загальних засадах, а особи, які захворіли на психічну хворобу під час відбування покарання, можуть підлягати подальшому відбуванню покарання.

Як зазначено в п.3 постанови Пленуму Верховного Суду України від 19 березня 1982 року із змінами, внесеними Постановою Пленуму від 4 червня 1993 року, судам необхідно мати на увазі, що тимчасовий розлад душевної діяльності особи, який позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними, що настав після вчинення злочину, але до винесення судом вироку, не усуває можливості застосування до неї примусового заходу медичного характеру.

Разом з тим, тимчасовий розлад душевної діяльності особи, який настав після винесення вироку або під час відбуття покарання, не є підставою для застосування судом примусового заходу медичного характеру.

Примусові заходи медичного характеру підлягають скасуванню в зв'язку з видужанням особи чи зміною психічного стану настільки, що воно виключає її суспільну небезпечність.

Одночасно із скасуванням примусових заходів медичного характеру щодо особи, яка захворіла на душевну хворобу після вчиненого злочину, пройшла лікування і видужала, суд має вирішити питання про відновлення кримінальної справи. При цьому у випадках спливу строку давності притягнення до кримінальної відповідальності, скасування кримінального закону, наявності акту про амністію та інших підстав, передбачених законом, за згодою особи, щодо якої розглядається справа, коли така згода необхідна, кримінальну справу треба закрити.

Якщо підстав для закриття справи немає, кримінальна справа відносно особи, неосудність якої була встановлена в судовому засіданні, надсилається відповідному суду першої інстанції для розгляду по суті.

Питання про припинення примусового лікування, призначеного згідно з ст. 96 КК, вирішується суддею районного (міського) суду за місцем знаходження виправного закладу чи медичного закладу, де засуджений знаходиться на лікуванні, з дозволу адміністрації такого закладу на підставі висновків медичної комісії (ч.2 ст. 411 КПК).

Завдання для самоконтролю:

1. Вкажіть, чим відрізняються примусові заходи медичного характеру від примусового лікування.
2. Назвіть підстави застосування примусових заходів медичного характеру.
3. Перелічте категорії осіб, до яких можливо застосування примусових заходів медичного характеру.
4. Згадайте види примусових заходів медичного характеру.
5. Поясніть, за якими критеріями обирають вид медичного закладу, в якому особа повинна пройти психіатричне лікування.
6. Визначте порядок продовження, зміни або припинення застосування примусових заходів медичного характеру та примусового лікування.

МОДУЛЬ 18

(ДОВІДКОВИЙ)

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Арешт – це тримання засудженого в умовах ізоляції на строк від одного до шести місяців.

Безнаслідкова співучасть має місце там, де виконавцю не удалося вчинити закінчений злочин і він зробив лише готування чи замах, на стадії яких його злочинна діяльність була припинена (перервана). У таких ситуаціях виконавець несе відповідальність за готування до злочину чи замах на злочин. Інші ж співучасники відповідають за співучасть у готуванні до злочину чи за співучасть у замаху на злочин, у залежності від того, на який з цих стадій була пересічена (перервана) злочинна діяльність виконавця.

Виконавцем (співвиконавцем) є особа, яка у співучасті з іншими суб'єктами злочину безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, що відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила злочин, передбачений Кримінальним кодексом.

Вина — це психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої Кримінальним кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності.

Випадок має місце тоді, коли наслідки, що настали, перебувають у причинному зв'язку з дією (або бездіяльністю) особи, котра, однак, не тільки не передбачила можливості їх настання, а й не могла їх передбачити. "Випадок" виключає вину в поведінці особи. На відміну від недбалості "випадок" характеризується відсутністю суб'єктивного критерію.

Виправлення засудженого – процес позитивних змін, які відбуваються в особистості засудженого та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки. Виправлення полягає в тому, щоб шляхом активного примусового впливу на свідомість засудженого внести корективи в його соціально-психологічні властивості, нейтралізувати негативні, криміногенні настанови, змусити дотримуватися положень кримінального закону.

Виявлення умислу – це прояв особою тим чи іншим способом (усно, письмово, шляхом діяння) наміру вчинити певний злочин.

Відвернення винним шкідливих наслідків вчиненого злочину означає, що винний після вчинення злочину, бажаючи уникнути тих наслідків, які цей злочин може спричинити, вчиняє певні дії по їх недопущенню, і це призводить до того, що такі наслідки не настають.

Готування до злочину – це підшукування або пристосування засобів чи знарядь або інше умисне створення умов для вчинення злочину, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, які не залежали від волі винної особи.

Громадські роботи полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування.

Давністю виконання обвинувального вироку називається витік встановлених законом строків, після яких обвинувальний вирок не виконується. Відлік строку давності виконання обвинувального вироку починається з дня набрання вироком законної сили.

Давністю у кримінальному праві називається витік встановленого законом часу, після якого особа не може бути притягнутою до кримінальної відповідальності або застосовано покарання. Кримінальним законом України встановлено два види давності: давність притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинений нею злочин (ст. 49 КК) і давність виконання обвинувального вироку (ст. 80 КК).

Динаміка злочинності показує рух злочинних виявів загалом по району, місту, області, країні, її зростання або зниження за 5, 10 років і т.д.

Диспозиція – це частина кримінально-правової норми, яка вказує на певне діяння, що заборонено кримінальним законом.

Діяльне каяття – це такі дії особи, які свідчать про засудження нею вчиненого злочину і про прагнення згладити його наслідки.

Добровільне відшкодування завданої втрати має місце тоді, коли спричинена злочином втрата відшкодовується винним з власної ініціативи до винесення обвинувального вироку.

Добровільне усунення заподіяної шкоди передбачає, що вона усувається винним з власної ініціативи до винесення обвинувального вироку, зокрема, шляхом відновлення тієї цінності, якій шкода була завдана, або надання потерпілому такої ж цінності.

Добровільною відмовою від доведення злочину до кінця є ос-таточне припинення особою за своєю волею готування до злочину, або замаху на злочин, якщо при цьому вона усвідомлювала можли-вість доведення злочину до кінця.

Екссес виконавця має місце там, де виконавцем зроблені такі злочинні дії, що не охоплювалися ні прямим, ні непрямим наміром інших співучасників. Їм зроблені дії, що виходять за межі угоди, що відбулася між ними. Таким чином, екссес виконавця має місце там, де інші співучасники не передбачали, не бажали і не допускали здійснен-ня тих злочинних дій, що учинив виконавець. Співучасники при екс-цесі виконавця за екссес відповідальності не несуть (оскільки цей зло-чин не охоплювався їхнім наміром). Вони відповідають лише в межах угоди, що відбулася між ними, тобто за той злочин, що ними спільно був задуманий.

Елементи складу злочину – це компоненти, певні складові сис-теми “склад злочину”. Вони входять в чотири підсистеми складу зло-чину: об’єкт, об’єктивна сторона, суб’єкт, суб’єктивна сторона.

Ефективністю покарання – це ступінь досягнення мети пока-рання. Розрізняють: 1) ефективність системи покарання в цілому; 2) ефективність окремих видів покарання; 3) ефективність конкретних санкцій кримінального закону; 4) ефективність покарання на стадії йо-го призначення; 5) ефективність покарання на стадії його виконання; 6) ефективність покарання по закінченні певного проміжку часу після відбуття покарання (постпенітенційний період).

Загальні засади призначення покарання – це ті встановлені за-коном критерії, якими повинен керуватися суд при призначенні пока-рання по кожній конкретній справі.

Закінченим злочином визначається діяння, яке містить усі озна-ки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої ча-стини КК.

Замах є закінченим в тому разі, коли суб’єкт зробив усе, що вва-жав за необхідне, для доведення злочину до кінця, але злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від волі винного.

Замах є незакінченим в тому разі, коли винний не зробив всього, що вважав за необхідне для доведення злочину до кінця з причин, що не залежали від його волі.

Замах з непридатними засобами є тоді, коли винний помилково чи через незнання застосовує такі засоби, за допомогою яких через їх об'єктивні властивості неможливо закінчити злочин.

Замах на непридатний об'єкт має місце тоді, коли об'єкт не володіє необхідними властивостями (ознаками) або зовсім відсутній, внаслідок чого винний і не може довести злочин до кінця. Особа допускає фактичну помилку, що і позбавляє її можливості довести злочин до кінця.

Замахом на злочин є вчинене особою з прямим умислом і безпосередньо спрямоване на вчинення злочину, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від волі винного.

Засоби та знаряддя вчинення злочину – це ті знаряддя і пристосування, за допомогою яких був зроблений злочин.

Застереження полягає в оголошенні судом осуду соціально небезпечної поведінки, у вимозі припинити таку поведінку під загрозою застосувати більш суворі заходи відповідальності.

Затримання злочинця – це вимушене короткострокове позбавлення його волі з метою доставлення в органи влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання.

Звільнення від кримінальної відповідальності — нездійснення від імені держави судом чи іншим повноважним органом згідно з кримінальним та кримінально-процесуальним законом відмови від застосування до особи, яка вчинила злочин, заходів кримінально-правового впливу і осуду.

Злочин визнається вчиненим групою осіб, якщо його спільно вчинили декілька (два або більше) виконавців без попередньої змови. Змова на вчинення злочину (на доведення його до кінця) має місце не до початку, а вже в ході злочину, коли хоча б один з виконавців почав його вчиняти.

Злочин визнається вчиненим за попередньою змовою групою осіб, коли його спільно вчинили декілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його вчинення. Для цієї форми співучасті необхідна попередня змова співучасників на спільне вчинення злочину до початку злочину. Закон не вимагає для цієї форми співучасті якої-небудь стійкості, досить лише змови.

Злочин визнається вчиненим злочинною організацією, якщо він вчинений стійким ієрархічним об'єднанням декількох осіб (три і бі-

льше), члени чи структурні частини якої за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших злочинних груп.

Злочин визнається вчиненням організованою групою, якщо в його готуванні або вчиненні брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) злочинів, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи.

Злочинна організація — це організована група особливого роду, наділена законом більшим ступенем стійкості, згуртованості і рядом інших ознак: 1) ієрархічне об'єднання учасників, що припускає ієрархію його членів або структурних частин. Ієрархія також може полягати у підпорядкованості членів організації своїм керівникам, підпорядкуванні окремих структурних частин злочинної організації єдиному центру, в обов'язковості рішень, прийнятих організаторами, для всіх інших учасників злочинної організації; 2) організованість дій для вчинення тяжких і особливо тяжких злочинів. Злочинна організація може бути створена для керівництва або координації злочинної діяльності інших осіб (це, наприклад, координація дій двох або більше організованих груп) або для функціонування як самої організації, так і інших злочинних груп; 3) саме створення злочинної організації й участь в ній утворюють закінчений злочин, що тягне за собою відповідальність у випадках, прямо передбачених в Особливій частині КК (наприклад, в ст. 255 КК, яка передбачає відповідальність за створення злочинної організації, керівництво нею або участь у ній).

Злочинність – це відносно масове, історично мінливе, соціальне, самодетерміноване явище суспільства, має кримінальний характер і складається із всієї системи сукупності злочинів, скоєних в державі за певний період часу. Той факт, що злочинність являє собою органічне ціле, а не просту механічну суму її складників – окремих злочинів, – дозволяє розкрити певний структурний, якісний зміст її, виявити певні закономірності в її змінах.

Злочином є передбачене Кримінальним кодексом суспільно небезпечним винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

Зміст вини — сукупність свідомості (інтелектуальний момент), волі (вольовий момент) та їх співвідношення.

Змішана форма вини являє собою різне психічне ставлення особи у формі умислу і необережності до різних об'єктивних ознак одного і того ж злочину.

Знаряддя вчинення злочину — це предмети, призначені для безпосереднього виконання дій, що утворюють об'єктивну сторону складу закінченого злочину.

Зняття судимості — це припинення стану судимості за ухвалою суду.

Кваліфікація злочину — це встановлення точної відповідальності між ознаками фактично скоєного суспільно-небезпечного діяння і ознаками злочину, передбаченого кримінально-правовою нормою.

Конфіскація майна — це примусове безоплатне вилучення у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого.

Крайня необхідність — це правомірне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам для усунення небезпеки що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності.

Кримінальна відповідальність — форма реалізації охоронних кримінально-правових відносин, пов'язаних із вчиненням злочину, яка завжди полягає у державному осуді злочинця, що здійснюється судом в обвинувальному вирокі, і, як правило, втілюється в застосуванні до нього конкретних заходів кримінально-правового впливу.

Кримінальна політика — це заснована на об'єктивних законах розвитку суспільства діяльність державних та громадських органів та організацій по охороні правопорядку від злочинних посягань шляхом застосування покарання або інших мір, а також шляхом попередження злочинів за допомогою загрози застосування покарань. Кримінальна політика визначає напрямки діяльності у трьох сферах застосування покарання.

Кримінальне право України — це система правових норм (правил поведінки), що встановлюють, характеризують, регулюють та охороняють суспільні відносини, які виникають з приводу скоєння злочину. Тобто, ці норми визначають, насамперед, які суспільно небезпечні діяння є злочинними і які покарання слід застосовувати до осіб, що їх вчинили.

Кримінальний закон України — це сукупність систематизованих та окремих законодавчих актів Верховної Ради України, що визначають загальні положення, підстави і межі кримінальної відповідальності, види злочинних діянь і передбачених за них покарань, підстави призначення покарання, звільнення від покарання чи відповідальності; а також це — сукупність положень міжнародних договорів, імplementованих у кримінальне законодавство України як його невід'ємна частина.

Кримінально-правова бездіяльність - це суспільно небезпечне, вольове і пасивне поведіння.

Кримінально-правова дія являє собою суспільно небезпечну, вольову й активну поведінку людини.

Кримінально-правова наука — це певна система поглядів, ідей, концепцій і теорій щодо самого кримінального закону, практики його застосування та перспектив розвитку, історії національного кримінального права та права зарубіжних країн.

Медичний критерій неосудності визначає усі можливі психічні захворювання, що суттєво впливають на свідомість і волю людини.

Мета — це уявлення про бажаний результат, якого прагне особа, що визначає спрямованість діяння.

Мета покарання: 1) кара, як відплату за вчинене; 2) виправлення та ресоціалізація засудженого; 3) попередження вчинення нових злочинів самим засудженим (спеціальна превенція); 4) попередження вчинення злочинів з боку інших осіб (загальна превенція).

Місце вчинення злочину – це визначена територія, на якій вчинено злочин.

Множинність злочинів – це суб'єктом одного або декількох діянь, які складаються з двох або більш самостійних злочинів.

Мотив — це внутрішнє спонукання, рушійна сила вчинку людини, що визначає його зміст і допомагає більш глибоко розкрити психічне ставлення особи до вчиненого.

Невдале підбурювання або невдале пособництво має місце там, де можливий (передбачуваний, потенційний) виконавець відкидає пропозицію вчинити злочин (брати участь у здійсненні злочину), що може виходити від підбурювача, пособника чи навіть організатора. У таких випадках відсутня угода, що є обов'язковою ознакою співучасті, немає тут і згоди на спільне здійснення злочину, воно не відбулося, тому що пропозиція брати участь у злочині не була прийнята (була відкинута) виконавцем.

Недonesення про злочин полягає в неповідомленні особою органам влади про вірогідно відомому що готується чи вже зробленому злочині.

Необережність є злочинною небалістю, якщо особа не передбачала можливості настання суспільна небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити.

Необережність є злочинною самовпевненістю, якщо особа передбачала можливість настання суспільна небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення.

Необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

Неодноразовість скоєння злочинів – це вид повторності, в якому передбачається скоєння декількох тотожних злочинних діянь (два і більше разів), ані за одне з яких винний не був засуджений. Неодноразовість прямо передбачена в ряді норм Особливої частини КК в якості кваліфікуючих ознак.

Неосудна особа – це особа, яка під час вчинення суспільне небезпечного діяння не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки.

Об'єктивна сторона злочину – це зовнішня сторона злочину (зовнішнє вираження) злочину.

Об'єкт злочину безпосередній – це конкретні суспільні відносини, які поставлені законодавцем під охорону певного кримінального закону і яким завдається шкода злочином, що підпадає під ознаки даного складу.

Об'єкт злочину безпосередній додатковий – це ті суспільні відносини, посягання на які не становить суспільної сутності цього злочину, але якому заподіюється або виникає загроза заподіяння шкоди поряд з основним об'єктом.

Об'єкт злочину безпосередній основний завжди входить до складу родового об'єкта злочину.

Об'єкт злочину додатковий необхідний (обов'язковий) — це такий об'єкт, який у даному складі злочину існує завжди, у будь-якому разі вчинення певного злочину, тобто це такі суспільні відносини, які в інших випадках заслуговують на самостійну кримінально-правову охорону, але в разі вчинення даного злочину їм обов'язково заподіюється шкода.

Об'єкт злочину додатковий факультативний — це такий об'єкт, який при вчиненні певного злочину може існувати, бути присутнім поряд з основним, а може й не існувати, бути відсутнім.

Об'єкт злочину загальний– це сукупність суспільних відносин, які поставлені під охорону чинного кримінального законодавства.

Об'єктом злочину родовим (груповим) є об'єкт, яким охоплюється певне коло тотожних або однорідних за своєю соціально-політичною і економічною сутністю суспільних відносин, які через це охороняють єдиним комплексом взаємопов'язаних, кримінально-правових норм.

Обмежена осудність – це психопатологічний стан людини, який значно ослаблює здатність особи до розуміння характеру вчинюваного нею діяння і контролю за своєю поведінкою, характеризується медичним та юридичним критеріями: особа під час вчинення злочину через наявні у неї психічний розлад не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними.

Обмеження волі полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці.

Обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього полягає в оголошенні судом правил поведінки неповнолітньому, у вимозі додержуватись таких правил поведінки.

Обставини вчинення злочину – це ті об'єктивні умови, при яких відбувається злочин.

Обставини, що виключають злочинність діяння, — це умови, за наявності яких діяння, котрі своїми зовнішніми ознаками збігаються формально з ознаками діянь, передбачених кримінальним законом як злочини, є правомірними через припис закону про можливість, необхідність чи обов'язковість їх вчинення.

Обставини, що пом'якшують і обтяжують покарання – це різного роду чинники, що стосуються особи винного і вчиненого ним злочину, які відповідно зменшують або підвищують суспільну небезпеку злочину і злочинця, а отже, і ступінь відповідальності засудженого.

Одиничний злочин – це одне з декількох діянь, що вчинене до того як винний був притягнений до кримінальної відповідальності, яке характеризується внутрішнім зв'язком і яке містить ознаки одного складу злочину. Одиничний злочин – складовий елемент множинності злочинів. Одиничні злочини бувають прості, складні, продовжувані та триваючі.

Однорідними признаються злочини, які мають тотожні або схожі безпосередні об'єкти, характеризуються однією формою вини, але розрізняються по засобу скоєння злочину, тобто, по об'єктивній стороні (наприклад крадіжка, розбій).

Ознаки крайньої необхідності: 1) небезпека не може бути усунена ніяким іншим шляхом, крім спричинення ушкоджень за даних обставин; 2) крайня необхідність – це єдиний засіб захисту від небезпеки; 3) при крайній необхідності шкода завжди спричиняється не джерелу небезпеки, а інтересам третіх осіб; 4) при крайній необхідності відбувається зіткнення двох правоохоронюваних інтересів; 5) шкода, спричинена при крайній необхідності повинна бути меншою, ніж та, яка попереджується.

Ознаки покарання: 1) покарання є захід державного примусу, що застосовується до осіб, які вчинили злочинне посягання (соціальний зміст покарання); 2) особа не може бути піддана кримінальному пока-

ранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду; 3) публічний характер покарання – воно може бути застосовано від імені держави і лише за вироком суду; 4) покарання полягає в обмеженні прав і свобод засудженого (кара); 5) в покаранні знаходиться відображення негативна оцінка як вчиненого злочину так і самого злочинця, що закріплюється обвинувальним вироком; 6) покарання має особистий характер (призначення покарання та його виконання можливе лише стосовно самого винного і не поширюється на інших осіб); 7) покарання тягне за собою судимість.

Організатором є особа, яка організувала вчинення злочину (злочинів) або керувала його (їх) підготовкою чи вчиненням. Організатором також є особа, яка утворила організовану групу чи злочинну організацію або керувала нею, або особа, яка забезпечувала фінансування чи організувала приховування злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації.

Особливості застосування щодо неповнолітніх кримінального покарання стосуються: 1) законодавчої заборони на застосування окремих видів покарання; 2) обмеження в застосуванні щодо неповнолітніх деяких видів покарання; 3) особливостей призначення кримінального покарання.

Осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними.

Перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому хто посягає шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обставинці захисту. Перевищення меж необхідної оборони можливо і при уявній обороні. Це один із видів фактичної помилки (помилка в об'єктивній стороні).

Підбурювачем є особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення злочину.

Підлеглий стан означає підпорядкованість працівника (службовця) посадовій особі, яка є старшою по службі чи роботі, інший залежний стан передбачає будь-які форми залежності однієї особи від іншої.

Підсистема складу злочину “об’єкт”, який розуміється як об’єкт злочину і об’єкт кримінально-правової охорони, включає в себе суспільні відносини, соціальні інтереси – це ті суспільні відносини, які

кримінальний закон захищає від злочинних посягань, тобто ті блага, які охороняються кримінальним законом і яким завдається, чи може завдатися шкода в результаті такого діяння.

Підсистема складу злочину “об’єктивна сторона” включає в себе елементи з описаними в диспозиціях кримінального закону признаками діяння, тобто дії чи бездії, що посягає на той чи інший об’єкт, шкідливі наслідки, що знаходяться в причинному зв’язку з діянням. До неї відносяться також атрибути зовнішніх актів діяння, як місце, спосіб, обстановка, знаряддя, місце скоєння злочину.

Підсистема складу злочину “суб’єкт злочину” описує такі ознаки, як фізичні якості злочинця – його вік, психічне здоров’я (осудність). В деяких складах злочину суб’єктом злочину виступає спеціальна особа, наприклад посадова особа, військовослужбовець.

Підсистема складу злочину “суб’єктивна сторона” включає такі елементи, як вина, мотив, ціль, емоційний стан.

Підшукування засобів чи знарядь для вчинення злочину — це будь які дії з придбання, отримання, тимчасового запозичення, купівля, знайдення засобів чи знарядь для вчинення злочину.

Повторність в кримінально-правовому розумінні (ст. 32 КК) – це вчинення двох або більше злочинів, передбачених тією самою статтею або частиною статті Особливої частини Кримінального Кодексу. Вчинення двох або більше злочинів, передбачених різними статтями Кримінального Кодексу, визнається повторним лише у випадках, прямо передбачених в Особливій частині Кримінального Кодексу. Повторність відсутня, якщо за раніше вчинений злочин особу було звільнено від кримінальної відповідальності за підставами, встановленими законом, або якщо судимість за цей злочин було погашено або знято.

Повторність злочинів в широкому розумінні (кримінологічному) – це скоєння тотожних, однорідних або різнорідних злочинів в другий, третій раз і більше незалежно від того була особа засуджена за попередні злочини або ні.

Повторність злочинів загальна – це скоєння в різний час двох і більш будь-яких злочинів. При цьому необхідно враховувати, щоб по першому з скоєних злочинів не минули терміни давності притягнення до кримінальної відповідальності або не була знята і не погашена судимість. При кваліфікації злочинів загальна повторність не враховується.

Повторність злочинів спеціальна – це скоєння в різний час двох подібних злочинів або однорідних злочинів. При цьому скоєння двох подібних злочинів утворює чисту повторність, що кваліфікується по одній статті Особливої частини КК.

Погашення судимості – це автоматичне її припинення, що має місце за наявності низки умов: звільнення від покарання, відбуття покарання, спливу певних строків після відбуття покарання та ін., вичерпний перелік яких міститься в ст.89 КК.

Позбавлення волі полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи.

Покарання додаткові – це такі покарання, які призначаються лише спільно з основними. Додатковими покараннями є: позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу та конфіскація майна. Штраф та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю можуть застосовуватися як основні, так і як додаткові покарання.

Покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Покарання основні – це такі покарання, які призначаються тільки самостійно. Основними покараннями є: громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі.

Помилка (в кримінально-правовому розумінні) – це неправильне уявлення особи про юридичні властивості або фактичні ознаки вчинюваного нею діяння. Залежно від змісту обставин, що неправильно сприймаються суб'єктом, розрізняють два види помилки: юридичну і фактичну.

Помилка фактична — це неправильне уявлення особи про фактичні об'єктивні ознаки вчинюваного нею діяння. Розрізняють такі види фактичної помилки: а) помилку в об'єкті; б) помилку в характері діяння (дії або бездіяльності); в) помилку в причинному зв'язку; г) помилку в особі потерпілого.

Помилка юридична полягає в неправильному уявленні особи про юридичні властивості вчиненого, його правову характеристику. Юриди-

чна помилка поділяється на три види: а) помилку в злочинності діяння; б) помилку в кваліфікації злочину; в) помилку у виді і розмірі покарання.

Помилування — це акт про звільнення від кримінальної відповідальності чи від покарання відносно одного або кількох засуджених (винних у вчиненні злочину).

Попередження злочинної поведінки полягає в такому впливі на засудженого, що позбавляє його можливості знову вчинити злочин, або вчиняти злочин іншими особами.

Посереднє винувництво (посереднє заподіяння або посереднє виконання) має місце там, де в якості фактичного (так сказати, фізичного) виконавця злочину виступає особа, яка не підлягає карної відповідальності внаслідок неосудності, недосягнення віку карної відповідальності (наприклад, доросла особа залучає до здійснення крадіжок майна малолітніх підлітків).

Пособником є особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи збути такі предмети, або іншим чином сприяти приховуванню злочину.

Потурання злочинну полягає в тому, що особа, що зобов'язана була і могла перешкодити здійсненню злочину, такому злочину не перешкоджає і тому воно відбувається.

Предмет злочинного впливу — це елемент суспільних відносин, котрі охороняються кримінальним законом, який піддається безпосередньому злочинному впливу і якому, отже, в першу чергу завдається шкода.

Предмет злочину - це будь-які речі матеріального світу, з певними властивостями яких кримінальний закон пов'язує наявність в діях особи ознак конкретного складу злочину.

Призначення покарання — один з етапів застосування кримінального законодавства. Воно здійснюється судом (суддею) після того, як він згідно з п.4 ст. 324 КПК України дійде висновку, що особа, яка вчинила злочин, підлягає покаранню за це. *Призначення покарання* полягає в обранні щодо особи, визнаною винною у вчиненні злочину (злочинів), конкретної міри покарання.

Призначення покарання нижче від найнижчої межі полягає в тому, що суд визначає засудженому покарання того виду, який зазначений в санкції (в альтернативній санкції — один з видів покарань, із числа кількох, в ній передбачених), але це покарання призначається в розмірі нижче найнижчої межі, тобто нижче мінімуму санкції статті, що передбачає відповідальність за злочин, у вчиненні якого визнаний винним підсудний.

Примусове лікування — це поміщення особи, яка вчинила суспільно-небезпечне діяння, що підпадає під ознаку діяння, передбаченого Особливою частиною Кримінального кодексу, в спеціальний лікувальний заклад з метою її обов'язкового лікування, а також запобігання вчинення нею суспільно-небезпечних діянь.

Примусові заходи медичного характеру — це заходи державного примусу, застосовувані судом до осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння в стані неосудності або в стані осудності, але захворіли до винесення вироку чи під час відбування покарання на душевну хворобу, що позбавляє їх можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними. Суд може застосувати такі примусові заходи медичного характеру: 1) надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку; 2) госпіталізація до психіатричного закладу із звичайним наглядом; 3) госпіталізація до психіатричного закладу із посиленням наглядом; 4) госпіталізація до психіатричного закладу із суворим наглядом.

Пристосуванні засобів чи знарядь для вчинення злочину — це будь які дії по приготуванню або зміні предметів, внаслідок чого вони стають придатними або більш зручними до відповідного застосування.

Приховування злочину — це активна діяльності особи по приховуванню злочинця, коштів і знарядь здійснення злочину, його чи слідів предметів, добутих злочинним шляхом.

Причетність до злочину — це така злочинна діяльність, що хоча і зв'язана зі здійсненням злочину, але не є співучастю в ньому (заздалегідь не обіцяне приховування злочину; заздалегідь не обіцяне придбання чи збут майна, добутого злочинним шляхом; недонесення про злочин; потурання злочину)

Причинний зв'язок випадковий є в тому випадку, коли наслідок не є результатом внутрішнього розвитку визначеного діяння, а викликається іншими причинами й обставинами.

Причинний зв'язок необхідний є в тому випадку, коли він обумовлений розвитком даного діяння, властивими йому особливостями і тією конкретною ситуацією, у якій воно відбувається.

Провокацією злочину визнається ситуація, коли особа підбурює виконавця чи інших співучасників на здійснення злочину з метою його наступного викриття.

Провокація злочину розглядається як співучасть у тому злочині, що спровокований, оскільки розходження в мотивах у провокатора і інших співучасників не має значення для залучення їх до відповідальності.

Продовжуваним називається такий злочин, який складається з ряду тотожних злочинів, що охоплюються єдиним умислом і спрямовані до загальної мети.

Простим одиничним злочином називають такі злочини, які кваліфікуються за однією статтею Особливої частини КК.

Ресоціалізація – свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві.

Рецидив загальний – це такий рецидив злочинів, в який входять різнорідні злочини, тобто коли злочинець засуджувався за різноманітні злочини.

Рецидив злочинів – це вчинення нового умисного злочину особою, яка має судимість за умисний злочин.

Рецидив злочинів пенітенціарний – це такий рецидив злочинів, особа вчинила новий злочин в місцях позбавлення волі;

Рецидив злочинів простий – це такий рецидив злочинів, коли особа має дві судимості;

Рецидив злочинів складний – це рецидив злочинів, при якому особа має три і більш судимості, як за тотожні, так і за різні злочини.

Рецидив злочинів спеціальний – це такий рецидив злочинів, в який входять тотожні і однорідні злочини.

Рецидив тяжких і особливо тяжких злочинів – це такий рецидив злочинів, коли особа вчинила відповідні за ступенем тяжкості злочини.

Рівень злочинності – це кількість злочинів, скоєних на певній території в певний період часу, обчислене на 1, 10, 100 тис. населення. Показники рівня злочинності виражаються в абсолютних цифрах.

Різномірними треба вважати злочини, які розрізняються між собою по всім (окрім суб'єкту) юридичним ознакам (наприклад крадіжка, хуліганство).

Санкція передбачає негативні наслідки, що настають за невиконання вимог, вказаних в диспозиції.

Систематичність скоєння злочинів – також вид повторності, який передбачає скоєння злочинних діянь 3 і більше разів. Як і неодноразовість, систематичність утворить скоєння тільки подібних злочинів. Систематичність, як кваліфікуюча ознака, вказана в нормах Особливої частини КК

Системою покарань називається вичерпний перелік покарань, що можуть застосовуватися судом і який складений у певній послідовності, за певним порядком. Система покарань у ст. 51 КК побудована за принципом розташування покарань відповідно до ступеня їх суворості — від менш суворих (штраф) до більш суворих (довічного позбавлення волі). Юридичне значення системи покарань полягає в тому, що суд може застосувати до засудженого лише те покарання, яке є в системі, та в такому порядку: одні з них можуть призначатися лише як основні, інші – лише як додаткові, а деякі – і як основні, і як додаткові. Основні покарання призначаються тільки самостійно, а додаткові — лише спільно з основними.

Склад злочину – це сукупність встановлених у кримінальному законі юридичних ознак (об'єктивних і суб'єктивних), що визначають вчинене суспільно небезпечне діяння як злочинне.

Склад злочину матеріальний – це той, в якому злочинні наслідки є обов'язковою ознакою складу злочину (викрадення, вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень, знищення майна тощо).

Склад злочину простий – це такий, в якому всі елементи одновимірні, тобто один об'єкт, одна форма вини, один наслідок.

Склад злочину складний може містити різні варіанти ускладнення складу (подвоєння елементів, альтернативність елементів тощо).

Склад злочину усічений (укорочений) має особливу конструкцію: це такий склад злочину, в якому момент його завершення, закінчення перенесено на початкову стадію вчинення злочину (розбій).

Склад злочину формальний – це той, в якому злочинні наслідки не є обов'язковою ознакою складу злочину (хабарництво, дезертирство і т. ін.).

Складний одиничний злочин - це злочин, що утворюється двома взаємозв'язаними діями, кожне з яких за чинним законодавством можна розглядати як самостійний злочин.

Співучасть у злочинах зі спеціальним суб'єктом: особи, що не є спеціальними суб'єктами, можуть виступати як співучасників злочинів з таким суб'єктом. Виконавцем цих злочинів може бути тільки спеціальний суб'єкт. А організатором, підбурювачем, пособником можуть бути й інші особи, не наділені ознаками спеціального суб'єкта. Іноді об'єктивна сторона злочинів із спеціальним суб'єктом описується в законі (диспозиції) таким чином, що вона не виключає як співвиконавців (субсидіарних суб'єктів) і осіб, що не є спеціальними суб'єктами.

Співучасть у злочині є умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину вчинення умисного злочину.

Спосіб вчинення злочину – це ті прийоми і методи, що використовував злочинець для вчинення злочину.

Сприяння розкриттю злочину означає, що винний в будь-якій формі надає допомогу органам правосуддя в з'ясуванні тих обставин вчинення злочину, які мають істотне значення для повного його розкриття.

Стадії вчинення умисного злочину — це певні етапи його здійснення, які істотно відрізняються між собою ступенем реалізації умислу, тобто характером діяння і моментом його припинення.

Стан злочинності – це кількість скоєних конкретних злочинів, а також число осіб, що їх скоїли на певній території за конкретний період часу. Показники стану злочинності виражаються в абсолютних цифрах.

Стан сп'яніння – це такий психо-фізіологічний стан людини, який виникає внаслідок вживання алкогольних напоїв, наркотичних засобів чи психотропних речовин або інших речовин, що викликають одурманювання.

Структура злочинності – характеризується цілим комплексом кількісних і якісних показників, що відносяться до розподілу скоєних злочинів по мірі їх суспільної небезпеки на особливо тяжкі, тяжкі, менш тяжкі і що не представляють великої суспільної небезпеки, а також аналіз групової, рецидивної злочинності, злочинності неповнолітніх і т.і.

Суб'єкт злочину – це особа, яка може нести кримінальну відповідальність за скоєне злочинне діяння. Суб'єктом злочину може бути тільки фізична особа, визнана осудною або обмежено осудною і яка досягла повного віку до моменту скоєння злочину (загальне правило 16 років і в вказаних законом випадках – 14 років).

Суб'єкт злочину спеціальний – це фізична осудна особа, що вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа.

Суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до Кримінального кодексу може настати кримінальна відповідальність.

Суб'єкт злочину загальний – це суб'єкт, якому притаманні загальні ознаки (особа фізична, осудна, у віці, з якого може наступати кримінальна відповідальність).

Суб'єктивна сторона злочину — це внутрішня сторона злочину, тобто психічна діяльність особи, що відображує ставлення її свідомості і волі до суспільно небезпечного діяння, котре нею вчиняється, і до його наслідків.

Судимість являє собою правовий наслідок засудження особи до кримінального покарання, що тягне за собою певні негативні цивільно-правові і кримінально-правові обмеження.

Сукупність вироків має місце там, де особою після винесення вироку, але до повного відбуття покарання, вчинений новий злочин: якщо засуджений після постановлення вироку, але до повного відбуття покарання вчинив новий злочин.

Сукупність ідеальна має місце в тих випадках, коли особа однією дією виконує два і більш самостійних складу злочину. Ідеальною сукупністю може бути поєднання умисного і необережного злочинів.

Сукупність реальна - це скоєння суб'єктом декількох різних діянь, кожне з яких утворить склад злочину і скоєних через певний проміжок часу. В правозастосовній практиці випадки реальної сукупності зустрічаються значно частіше, ніж ідеальної. При реальній сукупності скоєння особою діяння в окремих випадках (при тотожних злочинах) можуть утворювати повторність.

Сукупністю злочинів визнається вчинення особою двох або більше злочинів, передбачених різними статтями або різними частинами однієї статті Особливої частини КК, за жоден з яких її не було засуджено. При цьому не враховуються злочини, за які особу було звіль-

нено від кримінальної відповідальності за підставами, встановленими законом. При сукупності злочинів кожен з них підлягає кваліфікації за відповідною статтею або частиною статті Особливої частини КК.

Тотожними злочинами називаються злочинні діяння, які співпадають за всіма юридичними ознаками (об'єкту, об'єктивної і суб'єктивної сторони, суб'єкту) в рамках простого складу.

Триваючим називають такий злочин, який почався з якогось суспільно-небезпечного діяння або бездіяльності, здійснюється після цього безупинно в формі бездіяльності на протязі деякого, інколи досить тривалого часу.

Умисел визначений альтернативним може бути в тих випадках, коли особа передбачає і однаково бажає або свідомо допускає настання одного із двох чи більшого числа, але індивідуально визначених наслідків.

Умисел визначений простим може бути в тих випадках, коли винний передбачає і бажає настання одного конкретизованого наслідку, досягнення певної мети.

Умисел визначений характеризується чіткою конкретизацією наслідків діяння в передбаченні винного.

Умисел заздалегідь обдуманий – це такий, в якому мотив і мета вчинити злочин і його безпосередня реалізація відокремлені між собою певним проміжком часу, протягом якого винний розробляє план вчинення злочину, обмірковує його деталі, обирає спосіб, час і місце вчинення.

Умисел невизначений характеризується тим, що при передбаченні можливості настання шкідливих наслідків тут відсутня їх індивідуальна визначеність.

Умисел непрямий — це такий умисел, при якому особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання.

Умисел полягає в тому, що особа усвідомлювала суспільне небезпечний характер свого діяння, передбачала його суспільне небезпечні наслідки і бажала або свідомо припускала їх настання.

Умисел прямий — це таке психічне ставлення до діяння і його наслідків, при якому особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер

свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання.

Умисел, що виник раптово, характеризується швидкоплинністю, тобто раптова поява умислу поєднана з негайною реалізацією зовні: злочин тут вчиняється особою відразу з виникненням умислу.

Умисне створення умов вчинення злочину – це різноманітні дії, що створюють можливість для вчинення злочину (наприклад, підготовка місця здійснення злочину, усунення перешкод, змова, підшукування співучасників тощо). Підшукування і пристосування засобів чи знарядь для вчинення злочину також охоплюються поняттям створення умов для вчинення злочину, але, ураховуючи їх поширення, законодавець виділяє їх у самостійні види готування до злочину.

Умовами правомірності необхідної оборони, які відносяться до захисту, є: 1) заподіяння шкоди тому, хто посягає, а не іншим особам; 2) відбиття посягання при захисті інтересів або прав того, хто захищається чи іншої особи, інтересів суспільства або держави від суспільно-небезпечного посягання; 3) відповідність захисту характеру і небезпеці посягання: захист не повинен перевищувати межі необхідності.

Умовами правомірності необхідної оборони, які відносяться до посягання, є: 1) суспільна небезпека посягання; 2) його наявність; 3) дійсність посягання.

Умови правомірності спричинення шкоди злочинцю при його затриманні: 1) шкода може спричинитися тільки злочинцю, тобто особі, що скоїла суспільно небезпечні діяння, заборонені кримінальним законом; 2) шкода може спричинитися тільки з метою доставлення злочинця до органів влади і припинення його злочинного посягання; 3) застосування насилля повинно бути змушеною мірою, коли іншими, менш небезпечними засобами затримати злочинця неможливо; 4) шкода, що спричиняється злочинцю, повинна відповідати характеру небезпеки, скоєного затриманим злочинцем; 5) правові підстави застосування вогнепальної зброї працівниками міліції містяться в Законі України "Про міліцію".

Уявна оборона з точки зору кримінального права – це спричинення ушкоджень особі, помилково визнаною злочинцем. Уявна оборона виключає кримінальну відповідальність лише у тих випадках, коли всі обставини події давали достатні підстави вважати особі, яка

вжила засоби захисту, що мало місце реальне посягання і вона не усвідомлювала помилковість свого припущення.

Форма співучасті проста (співвиконавство – тобто без розподілу ролей) припускає: а) співучасть без попередньої згоди і б) співучасть з попередньою згодою. *Проста форма співучасті* полягає в здійсненні кожним зі спільно діючих осіб дій, що утворять об'єктивну сторону складу конкретного злочину. У таких випадках кожний зі співучасників виступає як виконавець злочину. *Співучасть без попередньої згоди* припускає відсутність між учасниками злочину попередньої змови. Воно, як правило, одержує вираження в приєднанні однієї особи до вже початого іншими особами злочинної діяльності. *Співучасть з попередньою згодою* буде мати місце в тих випадках, коли між всіма учасниками злочину мав місце змова про спільне здійснення злочину до його початку.

Форма співучасті складна включає: а) співучасть у вузькому розумінні цього слова (кожний зі співучасників виконує визначену роль у здійсненні злочину) і б) злочинне співтовариство (банда, організована група, злочинна організація). *Складна форма співучасті* припускає наявність поряд з виконавцем організатора, пособника або підбурювача (співучасть у вузькому розумінні цього слова). Їх дії можуть бути як обумовлені попередньою змовою, так і не обумовлені їм. Для наявності цієї форми співучасті необхідна свідомість кожним учасником того, що він бере участь у загальній злочинній діяльності.

Форми вини — це зазначені в кримінальному законі сполучення певних ознак свідомості і волі особи, що вчиняє суспільно небезпечне діяння.

Форми співучасті – це об'єднання співучасників, які розрізняються між собою за характером виконуваних ролей і за стійкістю суб'єктивних ознак між ними.

Час вчинення злочину як ознака складу злочину – це визначений тимчасовий період, під час якого може бути зроблений злочин.

Штраф – це грошове стягнення, що накладається судом у випадках і межах, встановлених в Особливій частині КК.

Щире каяття має місце в тих випадках, коли особа повністю визнає свою вину у вчиненому злочині, дає своїй поведінці належну оцінку і дійсно готова нести передбачену законом відповідальність.

Юридичний критерій неосудності виражається в нездатності особи в момент вчинення нею суспільно небезпечного діяння усвідомлювати свої дії або керувати ними внаслідок душевної хвороби.

Явка з повинною передбачає, що особа добровільно приходять в правоохоронні органи, суд або інший державний орган, зізнається у вчиненому нею злочині і виражає готовність нести за нього передбачену законом відповідальність. Як явку з повинною треба розглядати і ті випадки, коли особа, будучи затримана за один злочин, чи вже відбуваючи покарання за нього, добровільно повідомляє правоохоронні органи про вчинений нею інший злочин. Явка з повинною може бути здійснена з будь-яких причин, але до винесення постанови про притягнення заявника як обвинуваченого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бажанов М.И. Множественность преступлений по уголовному праву Украины. – Харьков: Право, 2000. – 128 с.
2. Баулин Ю.В. Обстоятельства, исключющие преступность деяния. – Харьков: Основа, 1991. – 360 с.
3. Бурчак Ф.Г. Соучастие: социальные, криминологические и правовые проблемы. – К.: Вища школа, 1986. – 208 с.
4. Венская конвенция о дипломатических отношениях от 18.10.1981р.// Международные отношения в документах.-М.:1982.
5. Вирішення судами питань, пов'язаних із кримінально-правовою оцінкою діянь особи, що віддала чи виконала злочинний наказ (за матеріалами узагальнення судової практики) // Вісник Верховного Суду України. – 1999. - № 3. – С. 33-39.
6. Голубев В. Специальный субъект преступления. – Харьков: Вища школа, 1989.
7. Державна програма боротьби із злочинністю. // Голос України, 1993, 30 липня.
8. Деякі питання провадження у справах про злочини, вчинені організованими злочинними угрупованнями // Вісник Верховного Суду України. – 2001. - № 1. – С. 29-40.
9. Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах, 1959 рік, та Додатковий протокол 1978 року до Конвенції // Офіційний вісник України. – 1998. - № 13. – С.346-360.
10. Європейська конвенція про видачу правопорушників, 1957 рік, та Додатковий протокол 1975 року та Другий додатковий протокол 1978 року до Конвенції // Офіційний вісник України. – 1998. - № 13. – С.324-343.
11. Закон України "Про застосування амністії в Україні" від 1 жовтня 1996 р.
12. Закон України "Про міліцію" від 20.12.90 р.
13. Закон України "Про оперативно-розшукову діяльність" від 18 лютого 1992р.
14. Закон України "Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх" від 24 січня 1995 р. (із змі-

- нами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. 1999. - № 4. – Ст. 35; № 36. – Ст. 318.
15. Закон України "Про попереднє ув'язнення" від 30 червня 1993 р.
 16. Закон України "Про психіатричну допомогу" від 22 лютого 2000 р.
 17. Закон України "Про судову експертизу" від 25 лютого 1994 р.
 18. Закон України “ Про громадянство України” від 08.10.1991р. (редакція 18 січня 2001 р.) // Відомості ВР України.-2001.-№50.
 19. Закон України “ Про державний кордон України” від 04.11.1991р.// Відомості ВР України.-1992.-№2.
 20. Закон України “ Про чинність міжнародних договорів на території України” від 10.12.1991р.// Відомості ВР України.-1992.-№10.
 21. Конвенція о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам: Подписанная в Минске 22 января 1993 г. десятью государствами // Україна в міжнародно-правових відносинах: Книга 1. Боротьба із злочинністю та взаємна правова допомога. – К.: Юрінком, 1996. – С. 1049 – 1082.
 22. Конвенція о привилегиях и иммунитетах Объединенных наций.// Международные отношения в документах.-М.:1982.
 23. Конвенція ООН про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства від 26 листопада 1968 р.
 24. Конвенція про захист прав і основних свобод людини від 4 листопада 1950 р. // Голос України. – 2001. – 10 січня.
 25. Конституція України // Відомості Верховної Ради України.- 1996.- № 30. – Ст.40.
 26. Коржанський М.Й. Нариси кримінального права. - К.: Генезіс, 1999.
 27. Коржанський М.Й., Матвійчук В. О концептуальних основах нового КК України.// Право України.-1995.-№2.
 28. Кривоченко Л.Н. Классификация преступлений. – Харьков: Вища школа, 1983. – 129 с.
 29. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / за ред. професорів Бажанова М.І., Сташиса В.В., Тація В.Я. – Київ-Харків: Юрінком Інтер – Право, 2003 р.
 30. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студ.юрид вузів і факультетів / відп. ред. Я.Ю. Кондратьєв. – К.: Правові джерела, 2002. – 432 с.

31. Кримінальне право України: Практикум: Навч. посіб. / Яценко С.С. (кер. авт. кол.), Андрушко П.П., Кобзаренко П.В., Матишевський П.С., Шапченко С.Д.; за ред. С.С. Яценка. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 528 с.
32. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. – 2-е изд., перераб. и дополн. – М.: Юрист, 1999. – С.57-125.
33. Майоров І. Імплементация норм міжнародного гуманітарного права в кримінальне законодавство України // Право України. – 1998. - № 9. – С.31-33.
34. Малахов П. Основы уголовного права. Общая часть. - К.:Юрінком, 2000.
35. Маляренко В. Окремі питання давності притягнення до кримінальної відповідальності: Коментар судової практики з кримінальних справ // Бюллетень законодавства і юридичної практики України. – 1996. - № 6. – С. 11-17.
36. Михайленко П.П. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для вузів МВС. – К: Українська академія внутрішніх справ МВС України, 1995 рік.
37. Мороз В. Про юридичну оцінку суспільно небезпечних вчинків, скоєних підлітками віком від 11 до 14 років // Право України. – 1999. - № 9. – С.72-75.
38. Музыка А.А. Примусові заходи медичного і виховного характеру. – К.: НАВС України, 1997. – 127 с.
39. Науковий коментар Кримінального кодексу України / Проф. Коржанський М.Й. – К.: Атіка, Академія, Ельга-Н, 2001. – 656 с.
40. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. - К.: Каннон, А.С.К., 2001.- 1104 с.
41. Наумов А.В. Введение в уголовное право.// Государство и право. - 1993.-№11.- с.71-80.
42. Панов М. Понятійні апарати наук кримінального циклу: співвідношення і взаємозв'язок // Вісник Академії правових наук України. – 2000. - № 4. – С.37-45.
43. Перелік захворювань, які є підставою для подання в суди матеріалів про звільнення від подальшого відбування покарання засуджених. Положення про лікарсько-трудова комісія. Затверджений наказом ДДПВП та МОЗ № 3/6 від 18 січня 2000 р.

44. Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні від 10.06.1993 р. // ГУ.-1993.-26 червня.
45. "Про порядок представлення в суди матеріалів про звільнення від подальшого відбування покарання засуджених, які захворіли на тяжку хворобу": Наказ МВС № 256 від 13 травня 1992 р.
46. Положення про порядок здійснення помилування. Затверджене указом Президента України № 588/2000 від 12 квітня 2000 р.
47. Постанови Пленуму Верховного Суду України 1972-2002: Офіц.вид. / За заг. ред. В.Т. Маляренка. – К.: Видавництво А.С.К., 2003. – 560 с.
48. Практика судів України по кримінальних справах 1993 – 1995 р.: Бюлетень законодавства і юридичної практики України. № 3 1996 рік К.: Юрінком, 1996.
49. Рарог А.И. Субъективная сторона преступления и квалификация преступлений. – М., 2001. – 134 с.
50. Скоков С. Рецидивна злочинність та ефективність покарання у вигляді позбавлення волі // Право України. – 1999. – № 2. – С. 84-85, 91.
51. Судові вироки: практика Верховного Суду України. - К.: Юрінком, 1995.
52. Тацій В.Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України: Навч. посібник. – Харків: Вища шк. Изд-во при ХТУ, 1994. – 75 с.
53. Тихий В.П. Проблеми відповідальності за незакінчений злочин // Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом: Матеріали науково-практичної конференції. – К., 1998. – С. 261-234.
54. Уголовное наказание. – Киев-Донецк, 1997. – С. 4-119, 288-312.
55. Указ Президента України від 10.06.1997р. “Про порядок офіційного обнародування нормативно-правових актів та набирання ними чинності” // ГУ. - 1997.-26 червня.
56. Фролова Е.Г. Понятие наказания, его цели и система в уголовном праве: Лекция. – Донецк, 1991. – 127 с.
57. Харченко В.Б. Уголовное право Украины: Общая и Особенная части: Новое законодательство в вопросах и ответах: Конспект лекций. – К.: Атика, 2002. – С.9 – 142.
58. Чаадаев С.Г. Уголовная политика. -М.: Юр. лит.,1992.

59. Чугунніков І.І. До питання про предмет кримінально-правового регулювання // Вісник Верховного Суду України. – 2000. - № 6. – С.45-48.
60. Якушин В.А. Ошибка и ее уголовно-правовое значение. – Казань: изд-во Казан. ун-та, 1988. – 128 с.
61. Ярьмыш Н.Н. Действие как признак объективной стороны преступления (проблемы психологической характеристики). – Харьков: Основа, 1999. – 84 с.

ЗМІСТ

Передмова	3
Методичні рекомендації	5
Модуль 1. "Поняття і завдання кримінального права"	9
Модуль 2. "Кримінальний закон"	25
Модуль 3. "Поняття злочину та його ознаки"	39
Модуль 4. "Склад злочину"	51
Модуль 5. "Об'єкт злочину"	65
Модуль 6. "Об'єктивна сторона злочину"	74
Модуль 7. "Суб'єкт злочину"	86
Модуль 8. "Суб'єктивна сторона злочину"	96
Модуль 9. "Обставини, що виключають злочинність діяння"	113
Модуль 10. "Стадії злочину"	130
Модуль 11. "Співучасть у злочині"	143
Модуль 12. "Множинність злочинів"	157
Модуль 13. "Поняття, мета система і види покарання"	167
Модуль 14. "Призначення покарання. Судимість"	181
Модуль 15. "Звільнення від кримінальної відповідальності і покарання"	199
Модуль 16. "Особливості кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх"	216
Модуль 17. "Примусові заходи медичного характеру. Примусове лікування."	230
Модуль 18 (довідковий). Термінологічний словник	239
Література	262

Навчальне видання

Шем'яков О.П. – завідувач кафедри Конституційного та кримінального права Макіївського економіко-гуманітарного інституту, кандидат юридичних наук, доцент;

Хохлова І.В. – старший викладач кафедри Конституційного та кримінального права Макіївського економіко-гуманітарного інституту, здобувач Національного університету внутрішніх справ МВС України.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Загальна частина

Навчальний посібник

Керівник видавничих проєктів *Б. А. Сладкевич*
Друкується в авторській редакції
Дизайн обкладинки *Б. В. Борисов*

Підп. до друку 24.11.2005. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум.друк.арк. 17.

Видавництво “Центр навчальної літератури”
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63, 428-72-81, 428-72-83
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №1014 від 16.08.2002